

Manaf
SÜLEYMANOV

LAHIC

Сев бу јалчын гајалары,
Бунлар шаһин јувасы...
Сев бу изсиз орманлары,
Бунлар әрләр обасы!

Әһмад ЧАВАД

ВАЛИДЕЈНЛӘРИМӘ ИТЪАФ ЕДИРӘМ

МАНАФ

169729

Manaf
SÜLEYMANOV

Azərbaycan diyarı

LAHIC

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsinin
KİTABXANASI

Etnoqrafik-bədii
lövhələr

Vətən

84/543e
CS7

ББК(АЗ) 94-05

С-11

Рә'јчи вә ән сөзүн мўәллифи
профессор Низами ҶАФҒҒРОВ

Редактор
профессор Тофиг РҮСТӨМОВ

Нәшријат
директору Рәшид МАҲМУДОВ

Манаф СҮЛЕЙМАНОВ "ЛАҲЫЧ (етнографик-бадиинәввалар)",
Баки, "Vətən" нәшријаты, 1994, с. 272.

Азәрбајчанын кәркәмли алимн вә јазычысы Манаф Сүлейманов "Охуругларым, ешитдикларым, кәрдүкләрим" адлы мәшһур әсәриндән сонра, доғулдуғу, боја-баша чатдығы Исмајыллы рајонунун Лаһыч гәсәбәси һағғындакы бу китабыны да ејни жанр сәпкисиндә јазмышдыр. Мүәллиф гәдим вә зәнкин тарихи олан дағлар дијары Лаһычын өзүнәмәхсус хүсусијјәтләриндән, әсрарәнкиз гәбиәтиндән, сәрвәтләриндән, әһалисиндән, социал-игтисади, мәдәни вә мә'нәви һәјатындан, адәт вә әи'әнәләриндән, бурада јетишмиш адлы-санлы адамлардан, сәнәткарлардан данышыр, шаһиди олдуғу, ешитдији әһвалатлардан сөһбәт ачыр. Бир сөзлә, китаб ады нәинки республикамызда, һәм дә онун һүдудларындан чох-чох узағларда танынан Лаһыч барәдә ајдын тәсвир јарадыр, онун образыны бүтүн ајдынлығы илә чанландырыр.

Һеч шүбһәсиз, бу китаб кениш охучу күтләси, һәббәл республикамыза кәлән туристләр үчүн марағлы олачағдыр.

ISBN 5-89968-067-4

С-11

4702060104

М(07)-94-05

е'лансыз

© "Vətən" нәшријаты, 1994.

ÖN SÖZ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Республикамызда ел кәндләр, гәсәбәләр, шәһәрләр вар ки, бир нечә миниллик јаша, бу вә ја дикәр дәрәчәдә мүстәгил этнографик характерә, өзүнәмәхсус әләмәтләрә маликдир. Онларын кечдији јолу өјрәнмәк, һәјатларында баш вермиш һадисәләри, фактлары хатырламаг тарихи тәдгиг бахымындан чох әһәмијјәтли бир ишдир. Гочаман јазычы Манаф Сүләјмановун бу китабы белә јашајыш мәскәнләриндән биринә - Исмајыллы рајонундакы Лаһыч гәсәбәсинә һәср едилмишдир.

Лаһыч Азәрбајҗанын Шималында, Бөјүк Гафгаз сыра дағларынын гојнунда гәрар тутмуш шәһәр типли гәсәбәдир.

Мә'лумдур ки, бүтүн халглар кими, Азәрбајҗан халгы да мүхтәлиф сој бирләшмәләриндән - һәм јерли, һәм дә бу әразијә кәлмиш, јахуд зорла көчүрүлмүш тајфаларын, етник группарын кетдикчә бир-биринә јахынлашмасы, говушуб гарышмасы нәтичәсиндә тәшәккүл тапмышдыр. Түрк этносунун гәдимлији вә үстүнлүјү нәтичәсиндә Азәрбајҗан дили үмумхалг данышыг, үнсийјәт, мәдәнијјәт, тәрәгги дили кими формалашмышдыр. Азәрбајҗан торпагынын улулуғу, мүгәддәслији, ширинлијидир ки, о нечә-нечә милли-етник мәншәли инсанлар үчүн вәтән олмуш, онларын (руслар, јәһудиләр, жүрчүләр, татарлар, ләзгиләр, аварлар, сахурлар, талышлар, татлар вә б.), јүзилликләр кечсә белә, дилләринин, адәт-ән'әнәләринин горунуб-сахланмасына имкан вермишдир. Лаһычлар да бу гәбилдәндир.

Гәсәбәнин чоғрафи мөвгәји, тарихи этнографијасы барәдә илк кениш мәғаләнин мүәллифи Мәммәдһәсән Әфәндијев јазыр ки, куја Иран-Туран мүһарибәләриндән јорулмуш I Кејхосров һакимијјәтиндән әл чәкиб, инди Лаһыч олан әразијә кәлир вә өмрүнүн ахырына гәдәр бу мәнзәрәли јердә јашајыр. М. Әфәндијев кәстәрир ки, Лаһычда I Кејхосровун гәбри вар, анчаг индики башдашы сонралар (көһнә даш овулуб төкүләндән сонра) гојулуб. Рәвәјәтә көрә, иран-

дилли этнос көчүрүләнәдәк һәмин әразидә (Лаһычда) кавурлар (јәгин ки, гыпчаг түркләри - Н. Ч.) мәскун идиләр.*

Лаһычы көрәнләр јахшы билирләр ки, гәсәбә Кирдман чајынын саһилиндә, дағлар әһатәсиндә јерләшир: мешәли Нијал дағы, узагларда көрүнән башы гарлы Баба дағы, шәргдә күллү-чичәкли Фит дағы, онунла јанашы сәрт гајалы Харт дағы, Кирдманын о үзүндә коллу-кослу Гарабел дағы, нәһәјәт, шиш зирвәләри көјләрә санчылмыш Күмүшгала дағы... Лаһычлылар сөз-сөзә кәләндә дејирләр ки, бу чај, бу дағлар, бу булаглар нечә-нечә чаһанкирләри јола салыб, Лаһыч исә һәлә дә дурур, јашајыр.

Гәсәбәнин орта әсрләрдәки һәјәти барәдә конкрет мә'лумат аздыр, анчаг архитектурасы, әтрафдакы галалар, археоложи тапынтылар Лаһычын мүкәммәл бир тарих јашадығыны, чох гәсбкарларла үз-үзә кәлдијини, чох дејүшләрдән, нәтичә е'тибары илә, галиб чыхдығыны тәсдиг едир.

Ән мүхтәлиф сәнәт саһәләринин кениш јайылдығы гәсәбә хүсусилә XVII-XVIII әсрләрдән е'тибарән Дағыстанда, Русијада, Иранда, Түркијәдә, Әрәбистанда, Орта Асијада вә бир чох башга өлкәләрдә мәшһурлашыр. Вә Лаһыча мүхтәлиф јерләрдән тичарәт карванлары кәлдији кими, лаһычлылар өзләри дә дүнјанын мүхтәлиф јерләринә кедир, јайылырлар (лаһычлыларын дүнјанын һәр төрәфинә јайылмасы барәдә марағлы ләтифәләр мөвчуддур).

Јашлы бир лаһычлы XIX әсрин сонларында М. Әфәндијевә данышырмыш ки, бир вахтлар Лаһыч бөјүк шәһәр иди вә бурада һәр сәнәтин өз базары варды - сонралар һәмин базарлар дағылды (кәстәрилән мәнбә, сәһ. 47). Лаһычын өввәлки дөбдәбәсинин солмасында, һеч шүбһәсиз, Губа ханы Гасым ханын гәсәбәдә јерләшдирдији дәстәләрин өзбашыналығы, арды-арасы кәсилмәјән јаделли һүчумларла јанашы, сонракы һадисәләр дә өз тә'сирини кәстәрмишди.

Лаһычын нисбәтән кениш этнографик-тарихи тәсвири барәдә мә'лумат XVIII-XIX әсрләрә аиддир вә М. Әфәндијевин мәғаләсиндә өз әксини тапмышдыр.**

* Мамед-Гасан Эфендиев. Селение Лагич Геокчайского уезда Бакинской губернии. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, вып. 29, Тифлис, 1901, стр. 45-46.

** Мамедһәсән Әфәндијев вахтила Лаһыч мәктәбиндә мүәллим олмуш вә Манаф Сүләјмановун атасы Фәрәчулла кишијә дә дәрс демишдир.

М. Өфәндијев языр: "Лаһыч үч мәһәлләдән ибарәт иди: Аракирд (әсли түркчәдир: араја кирди - бу мәһәллә дағлар арасындадыр), Бәәдван (биринчи сөз әрәбчә, икинчиси фарсчадыр: ондан сонра - ја'ни Аракирддән сонракы мәһәллә) вә Зәвәро (Лаһычча: јухары - кәндин јухары һиссәси).

Аракирд вә Бәәдван мәһәлләләри кәндин шималында, Зәвәро исә кәндин чәнубунда јерләшир - кәндә һәм шималдан, һәм дә чәнубдан кириш вардыр.

М. Өфәндијев хусуси гејд едир ки, гәсәбәнин бүтүн тикилиләри дашдандыр, евләр, әсасән, икимәртәбәлидир, үчмәртәбәлиләр дә вардыр. Нәјәтләр кениш дејил, бир һиссәсини, адәтән, ејван тутур, ејванда исә тәндир вардыр (Көстәрилән мәнбә, сәһ. 55-58).

Лаһычын архитектурасында, бурада јајылмыш мүхтәлиф сәнәт саһәләриндә вә әһалинин характериндә өзүнү көстәрән сәчијјәви өләмәтләр, лаһычлыларын характери мәһз Азәрбајчанда формалашмышдыр...

Дүшдүкләри мүһит әһалинин фәалијјәтинә, мөвчудлуг уғрунда мүбаризәсинә тәгрибән мин беш јүз ил әрзиндә кифәјәт гәдәр күчлү тә'сир көстәрмиш, онлары мүхтәлиф сәнәт саһәләри илә мәшғул олмаға мәчбур етмишдир.

"Баки губернијасы Көјчај гәзасынын Лаһыч кәнди" мөгаләсинин мүәллифи лаһычлылары ашағыдакы шәкилдә характеризә едир:

...Лаһычын әһалиси, әсасән, орта бојлу, кифәјәт гәдәр долу, төкмә бәдәнли, еңли күрәклидир. Гајғылы чөһрәләриндән көрүнүр ки, јумшаг тәбиәтли, күзәштә кедәндирләр... Харичән хејрхәһ олдуғлары нәзәрә чарпыр... Көнәрдан кәләнә һәмишә хош мүнәсибәт көстәрир, үмумијјәтлә, чәһд едир ки, сәмими, гонагпәрвәр көрүнсүн, хусусилә өкөр гонаг һөкүмәт адамыдырса...

Лаһыч гызларынын көзәл, долу, һәр чүр гајғыдан узаг чөһрәләриндән сағламлыг төкүлүр, дәриләринин рәнки, әсасән, ағдыр, јаннағларында ајдын сечилән гызарты дәрһал нәзәри чәлб едир. Ири гара көзләринә баханда, онларын хејрхәһ, тәмкинли олдуғларыны, анчаг бунунла јанашы өз көзәлликләриндән ләззәт алдығларыны көрүрсән... (јенә орада, сәһ. 69-70).

М. Өфәндијевин һәлә XX әсрин өввәлиндә вердији мә'луматда дејилирди: лаһычлыларын Лаһычда вә гоншу Зарат, Дәхәр, Бровдал

вә с. кәндләрин әһалиси илә үнсијјәтдә ишләтдикләри данышыг дили тат (лаһыч - Н. Ч.) дилидир, башга милләтләрдән оланларла исә түркчә данышырлар. Азәри түркчәсини кишиләрин һамысы билир...

Татлар кет-кедә түркчәјә үстүнлүк верир вә бу дилдә ити тәләф-фүзлә данышырлар... (јенә орада, сәһ. 90-91).

XVIII — XIX әсрләрдә вә XX әсрин әввәлләриндә Лаһычда һазырланмыш сәнәткарлыг нүмунәләри дүнјанын ән мәшһур музееләринә апарылып, гәсәбә һәм Гәрб, һәм дә Шәрг тәһсили алмыш зијалыларыны јетирир, көзәл биналар, сарајлар тикилир, мәктәбләр ачылып. Лаһыч Азәрбајчан елминин, мәдәнијјәтинин бир сыра көркәмли нүмајәндәләрини, дөвләт хадимләрини јетирир ки, онларын ады бу күн бүтүн дијарда һөрмәтлә чәкилир.

М. Сүлејмановун өсәриндә бүтүн бунлар һаггында марағлы һадисәләр, әһвалатлар ахарында бәһс едилир.

Лаһыч һаггында јазмағ үчүн ону мәһәллә-мәһәллә, ев-ев, адам-адам танымағ аздыр - Лаһыч һаггында јазмағ үчүн тарихин Азәрбајчана бәхш етдији бу чанлы экспонаты һисс етмәк, дүнјанын мүхтәлиф кушәләринә сәпәләнмиш лаһычларын характерини, этнографик руһуну дүјмағ лазымдыр.

"Лаһыч (этнографик - бәдии лөвһәләр)" китабы, һәр шејдән әввәл, мәһз бу бахымдан марағ доғурур... Мүәллиф һадисәләри, әһвалатлары әһәмијјәтинә көрә биринчи, икинчи, јахуд үчүнчү дәрәчәли һадисәләрә, әһвалатлара группашдырмадан тәсвир едир, өзүнәмәхсус бир тәләскәнлик, чылғынлыгла санки һәр шеј барәсиндә сөһбәт ачмаға чалышыр, елә бил, нәји исә унудачағындан, нәдәнсә кифәјәт гәдәр мүфәссәл бәһс едә билмәјәчәјиндән чәкинир. Мөвзунун тарихи статиклији илә тәһкијәнин бу чүр тәләскәнлији, динамикасы арасындакы фәрг, һеч шүбһәсиз, әсәрин кејфијјәтинә тә'сир едир, һәтта демәк олар ки, онун жанр типолокијасыны мүәјјәнләшдирир. Бир көз гырпымында едилмиш штрихләр, чәкилмиш лөвһәләр нәтичә е'тибарилә бүтөв бир образы - Лаһычын образыны јарадыр. Вә мән гәти әминәм ки, һәмин образы бу китабдакы камилликдә анчаг Манаф Сүлејманов јарада биләрди. Һәр шејдән әввәл, она көрә ки, кечмиш һадисәләри, әһвалатлары јадда сахлајыб, ипә дүзмәкдә, тарихи дәгигликлә тәсвир етмәкдә, гијмәт вермәкдә М. Сүлејмановун тәчрүбәси һамыја јахшы мә'лумдур.

Манаф Сүлейманов Лаһычда анадан олуб, бурада боја-баша ча-
тыб, илк тә'лим-тәрбијәни һәмин "орта әсрләр шәһәри"ндә көрүб.
Сонралар Бакыја кәлиб, али тәһсил алыб, нефт мүнәндиси кими
Азәрбајчаны кәзиб, тәдгигатлар апарыб, ејни заманда бир-бирин-
дән марағлы һекајәләр, романлар (хүсусилә нефтчиләрин һәјатын-
дан) јазыб вә һәм кәзәл нефт мүнәндиси, һәм дә кәзәл јазычы кими
мәшһурлашыб. Фәхри адлар, мұкафатлар (Һачы Зејналабдин Тағы-
јев мұкафатыны хүсуси гејд етмәк лазымдыр) алыб... Анчаг һеч
вахт Лаһычы унутмајыб - дүшүнчәсиндә дә, данышығында да, мәи-
шәтиндә дә бир лаһычлы оларағ галыб.

Мән "Лаһыч (етнографик - бәдии лөвһәләр)" китабында, һәр
шејдән әввәл, ајры-ајры образларын (мәһәлләләрин, евләрин,
адамларын!...) вә үмуми образын (Лаһычын!) чанлылығыны, һәја-
тилијини, јашарлығыны көрүрәм - ајры-ајры образлар (вә үмуми об-
раз) чанлы олмағла јанашы, ејни заманда о гәдәр зәриф, о гәдәр
көврәкдир ки, охучудан дәрһал (китабын илк сәһифәләриндән) һәс-
саслығ тәләб едир: мұәллифин һәјәчанларыны дүјурсан, гејри-ади
нискилини һисс едирсән вә көрүрсән ки, дүнјанын һарасына кетсән,
һараларда кәзиб долашсан да, доғулдуғун, боја-баша чатдығын
кәнд, гәсәбә, шәһәр өз илаһи күчү илә сәнин арханда дурур, сәни
ахтарыр вә о кәндә, гәсәбәјә, шәһәрә дәнәчәјин или, күнү, сааты
көзләјирсән...

Мұәллиф һәм тарихи сәнәдләрә әсасланыр, һәм дә көрдүкләри-
ни, ешитдикләрини вә охудуғларыны нәғл едир. Әсәрдә конкрет
адамлардан, һәрәкәтләрдән, һадисәләрдән, мәишәт овғатларын-
дан, һәјат тәрзләриндән, игтисади-сосиал мүнәсибәтләрдән, адәт-
ән'әнәләрдән сәһбәт кедир. Һәм мүсбәт, һәм дә мәнфи һадисә вә
һәрәкәтләрдән данышылып. Ајры-ајры адамларын характерләринин,
һәрәкәтләринин әсәрдәки тәсвири ола билсин ки, әкс емосија јарат-
сын, лакин бу да бир һәјат һәгигәтидир вә јазычы реаллығы олдуғу
кими вермәк истәмишдир. Әжәр Шаһанкир гулдур дәстәсинә башчы-
лығ едибсә, Телли Нүсејн зоракылығ ишләдибсә, Һачы Нурмәһәм-
мәдә "дәли" ләғәби гојулубсә вә с. вә и. а. фактлар олдуғу кими
кәстәрилибсә вә бүтүн бунлар гәсәбәнин реаллығлары сырасында
верилибсә, јазычы онларын үстүндән нечә кечә биләрди? Ахы, тә-
задларсыз һәјат јохдур!

Ҷасарәтлә демәк олар ки, гәдим вә чох рәнкарәнк, марағлы та-
рихи, адәт-ән'әнәләри, этнографик хүсусијјәтләри олан бир әһали
группу, јашајыш мәскәни һағгында бу чүр санбаллы әсәр, демәк
олар, илк дәфә јараныр.

Манаф Сүлейманов һәм бир мұәллим, һәм бир алим, мүнәндис,
һәм дә бир јазычы кими Азәрбајчан халғы гаршысындакы борчуну
чохдан вериб. Јүзләрлә, минләрлә нефтчи мұтәхәссис јетишдириб,
елми тәдгигат ишләри апарыб, марағла охунан һекајәләр, романлар
јазыб... Анчаг Манаф Сүлейманов өз доғма јурду Лаһыч гаршысын-
дакы борчуну мәһз бу китабы јазмағла вермиш оғур.

Һеч шүбһәсиз, бу китаб нәинки лаһычларын өзләриндә, һәм дә
Азәрбајчан тарихинин тәдгигатчыларында вә ән кениш охучу күтлә-
синдә бөјүк марағ доғурачағдыр. Ејни заманда М. Сүлеймановун бу
тәшәббүсү, әввәлдә гејд етдијимиз кими, чох зәнкин вә марағлы та-
рихи олан диқәр кәндләримиз, гәсәбәләримиз, шәһәр вә рајонлары-
мыз һағгында китабларын – "Азәрбајчан тарихинин сәһифәләри"
силсиләсиндән әсәрләрин јаранмасына тәкан верәчәкдир.

Профессор Низами ҶАФӘРОВ

ЛАГИЧ

В книге старейшего писателя и ученого Манафа Сулейманова ведется художественно-этнографический разговор об одном из древних центров культуры Азербайджана - Лагиче.

Этот поселок городского типа расположен в горах Большого Кавказа, на берегу реки Гирдман. Он стал известен не только своей своеобразной архитектурой и традициями, но и творчеством мастеров и умельцев, создающих уникальные по красоте произведения народно-прикладного творчества. Искусство лагичцев передается из поколения в поколение. Лагич имеет древнюю, 1500-летнюю историю, которая ярче всего отразилась в искусстве его жителей.

Особенно широкое развитие получило здесь ремесленничество, насчитывающее до 200 различных видов. Самым ярким из них стало ремесло медника. Произведения чеканщиков по меди, выполненные с большим мастерством, известны во многих странах мира. Но кроме мастеров-ремесленников из Лагича вышли сотни крупных ученых, деятелей культуры.

Лагич - это действительно уникальный горный край. Познакомиться с ним ближе поможет книга Манафа Сулейманова. Поэтому советуем вам прочесть ее и посетить Лагич.

Издательство "ВЭТЭН".

1

Lahıc...

Məhəllələr,
evlər...

Dükənlər,
dükəncilər...

ЈЕДДИ ДАҒ АРХАСЫНДА

Гәсәбәнин тәсвириндән әввәл бүтүн Шәрг шәһәрләриндәки әјин-ән'әнәләрә хас бир чәһәти - једди рәғәмини гејд етмәк истәрдим. Лаһыч једди дағын әһатәсиндәдир. Онун једди мәһәлләси, једди булағы, једди мәсчиди, једди јүз еви, једди мәдрәсәси, једди моллаханасы вә с. варды.

Лаһыч әсрләр боју тәбии фәләкәтләрлә үзләшиб, зәлзәләләр, дашгынлар олуб, ичтимаи тәләтүмләр баш вериб, мүһарибәләрә, истилалара мә'руз галыб; бә'зән гәсәбәнин јер үзүндән силинмәси тәһлүкәси јараныб. Бир сөzlә, о, чох һадисәләрин шаһиди олуб. Амма једди рәғәми сабит галыб.

Лаһыч гәсәбәси һәр тәрәфдән уча дағларла араја алыныб. Чајарасы јајлада јерләшир. Зирвәләри көјләрә дирәнмиш улу дағлар, сәси тарихимизин дәринликләриндән кәлән сәнәтләр вә сәнәткарлар шәһәри чох фәһиәләрдән горумушдур.

Шималда башы гарлы, мүгәддәс зијарәткәһ - гочаман Баба дағы кәһ көрүнүр, кәһ булудлар архасында кизләнир, күмүш тәки бәрг вуран зирвәдәки гар јај ајларында да көз гамашдырыр.

Ушағлыгда тез-тез ешидәрдим: һәзрәт Баба бу улу даға гарғыш едиб ки, көрүм сәнин үстүнү өртән гара гүрд дүшсүн.

Чәнубда шә'нинә ше'рләр, маһнылар јазылмыш Нијал дағы көјләрә баш галдырыб. Бир заманлар Нијалда женшен битирди. Ондан мүәличә үчүн истифадә едилди.

Шәргдә Габан дағы учалыр. Күнәш һәр сәһәр онун архасындан галхыр, ахшамлар исә Ај учала-учала, гаранлыглары нурә гәрг едә-едә, назлана-назлана доғур.

Шамахи ханы Мустафа ханын (1791-1844) јајлағы вә јаделлиләрин һүчүмләриндән горунмағ үчүн сығыначағ олан Фит дағы, Гузу дөшү, Чәмәндарваза вә Сәбәткечмәз дағлары бир-бириндән әзәмәтли көрүнүр.

Јери кәлмишкән гејд едим ки, Мустафа ханын зинданы вә чәза јери Фит дағында јерләширди. Күнаһкарлары әдәтән Фит дағынын сылдырымлы зирвәсиндән Сулут чајына атырдылар. Рәвајәтә көрә, бир мүгәсир арвады бу дағдан атанда туманы кениш ачылып, ар-

вад сағ-саламат чаја дүшүр. һамы мәәттәл галыр. Әһвалаты хана хәбәр верирләр, тәдбир сорушурлар. Мустафа хан дејир ки, Аллаһ-тәала өзү күнаһкарлары јахшы таныјыр. О, арвады мүгәсир олмадығы үчүн бағышлајыб. Апарын, о арвада ианә верин.

Күнбатан тәрәфдә, Жирдманчај ғырағында Күмүшгала дағы уча-лыр. Бу дағ һәр сәһәр күн доғанда вә ахшамлар күн батанда, доғрудан да, күмүш тәки бәрг вуруб көзләри гамашдырыр. һәмин дағ мә'чүзә охшајыр вә она галхмағ мүмкүн дејил, һәр тәрәф дивар кими дим-дик сылдырым гајалар, дибсиз дәрәләрдир. Гачағлар, әдәтән Күмүшгала дағында кизләнәрдиләр.

Күмүшгала дағына битишик Гарабел дағы Жирдман чајы бојунча узаныр. Бу дағ һәм јајлаг, һәм хырда мешәлик, һәм бичәнәк, һәм дө арпа-бугда әкәнәчәјидир. Јај ајларында бу јерләрә Арандан гојунгузу сүрүләри, мал-гара нахырлары, ат илхылары кәтириләрди.

Гәсәбә јерләшән јајла илә, Гарабел дағынын өтәјилә кәһ сакит-сакит, кәһ да нәрилдәјә-нәрилдәјә Жирдман чајы ахыр, адамлары дәһшәтә кәтирилди. Даш ахынындан бә'зән јер-јүрд әсим-әсим тит-рәјирди, гаја парчалары үзүашағы дијирләнирди.

Кәфәләчәј, Лүлочәј, Лилчәј, Кишләрчәј шәргдәки дағлардан ахыб Жирдманчаја гошулурду. Сасани һөкмдарларыны, әрәб истилачыларыны, Әмир Тејмурлары, Надир вә Гачар шаһлары јола салмыш Жирдман јорулмадан Арана ахыр.

Гәсәбә һәндәвәриндә Жирдманчај кениш вә енлидир. Ашағыја кетдикчә дағлар арасында јатағ даралыр вә сел чох сүр'әтлә ахыр, кедиш-кәлиш күнләрлә кәсилди. Јај ајларында чарвадарлар, су аз оlanda, јолун јарысыны чај ичи илә кедиб-кәлир, чығырларла галхыр, чәтинликлә Арана чыха билдирди.

Аранда исә о һәфтә олмазды ки, чарвадарлары сојмасынлар; тез-тез күнаһсыз ганлар да төкүлүрдү. Јүзләрлә чарвадар аиләси әбәди интизарда оларды.

Гәсәбәнин јаранышы бир чох рәвајәтлә бағлыдыр. Бә'зиләри ағыздан-ағыза кечиб бизим күнләрә гәдәр кәлиб чатмыш, диқәрләри китабларда, әлјазмаларында әксини тапмышдыр. Бу барәдә јери кәлдикчә јазағагыг. Мән бу әсәрдә јалныз ғыса бир дөврү, әсасән, өтән әсрин орталарында вә бу әсрин әввәлләриндә баш вермиш һадисәләри тәсвир етмишәм.

Чајын Нијал дагы илә Күмүшгала вә Гарабел дагынын ајырдыгы јерә Дәһнә дејилир. Мараглыдыр ки, Нијал дагы дәвә белинә охшајан доггуз јалла бәзәниб. Ады да ордан кәлир - доггуз јал (Нијал). Бу јал силсиләси өзлүјүндә дәвә карваныны хатырладыр. Нијалын лап ортасында јәһәрә охшајан ән нәһәнк јал јерләшир вә Јәһәри адланыр. Габандагы архасындан учалан Күнәшин илк шүалары бу Јәһәрјалы охшајыр.

Кәфәлә чајындан башламыш Кишләр чајына гәдәр узанан платодакы гәсәбә ики һиссәјә ајрылыр: Аракирд, бир дә Лаһыч.

Тарихи сәнәдләрә јерә, Аракирд инсан өвладынын бу араларда илк мәскән салдыгы јердир. Бурада ики мәһәллә - Ашагы, бир дә Јухары мәһәллә вар. Тәһсил алмыш адамлар чох олдуғундан јухары мәһәлләјә Зијалы мәһәлләси дә дејилирди. Евләр бағ-бағатла, бостанларла дөврәләниб. һамар чај дашлары дөшәнмиш күчәләрин ортасындакы архларла кечә-күндүз су ахыр.

Лаһычда беш мәһәллә вар: Зәвәро (јухарылар), Мурадан (мурадлылар), Ағалы (Аға ушаглары), Бәәдван (сонра кәләнләр), Пиштә (арха тәрәф)...

Аракирдлә Лаһычы Лүло дәрәси (балача чај) ахыр; һәр ики тәрәфдә гәдим башдашлары учалан гәбиристан јерләшир.

Әслиндә бөјүк Лаһычын өзүндә ики диқәр балача мәһәллә дә - Дәрһәсән (һәсәнлилар), бир дә дулус-сахсы гајыранлар мәһәлләләри вар. Көрүнүр, једдијә алудәлик бу мәһәлләләри кәлкәдә гојуб. Дәрһәсәни һәтта Имам һүсәјнин Кәрбәлә фачиәси илә әлағәләндирдиләр.

Һәр мәһәлләнин өз күчәләри, далан вә дөңкәләри, булаг, мәсчид, һамам, дәјирман, мәдрәсә вә моллаханалары варды. Лаһыч һиссәсиндә гисмән паралел вә мүстәгим узанан бир нечә күчә вар; бунлардан бири - Лил чајы көрпүсүндән башлајыб Лүло чајына гәдәр узанан Шаһ күчә - әсас тичарәт вә сәнәткарлар күчәсидир.

Лаһыч гәсәбәси, гејд еләдијим кими, әслиндә орта әсрләр сәнәт шәһәридир. Биналар елә бил дүшмәнә мүгавимәт кәстәрмәк, јек-диқәринә дајағ, арха олмағ үчүн бир-биринә сығыныблар. Бир чәһәт дә диғгәти чәлб едир: һәр бина балача галаја охшајыр, әксәрән үч (бә'зән дөрд) тәрәфдән евләр учалыр. һәјәт-бачаны мүһасирәјә алыб санки дүшмәнин јолуну кәсир.

Лаһыча кәдән јол

Чобанлар (Аға Мәһдијев)

Күчө

миска́р дука́ны

Миска́рлар (Ага Ме́хди́ев)

Газан (XVII əsr)

Самовар (XIX əsr)

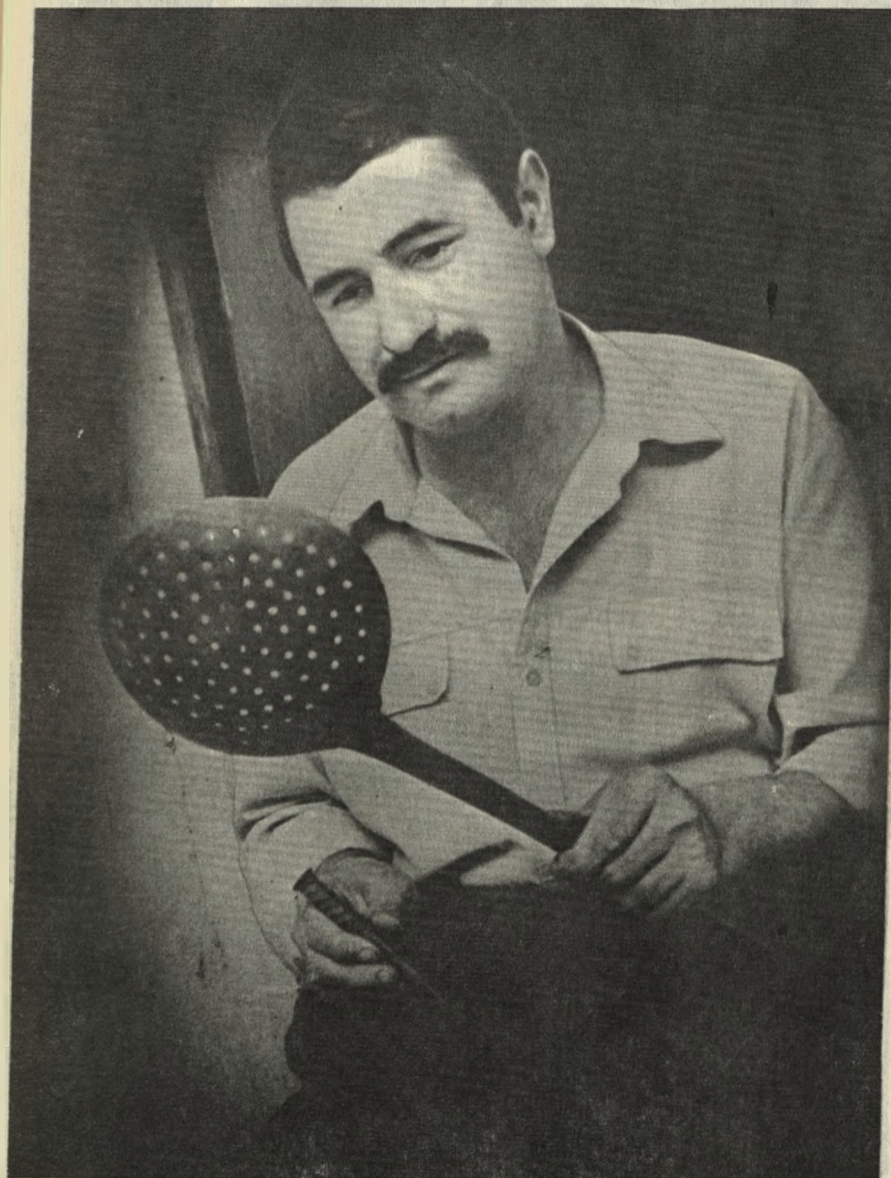
Дамирчи Зејнал Зејналов

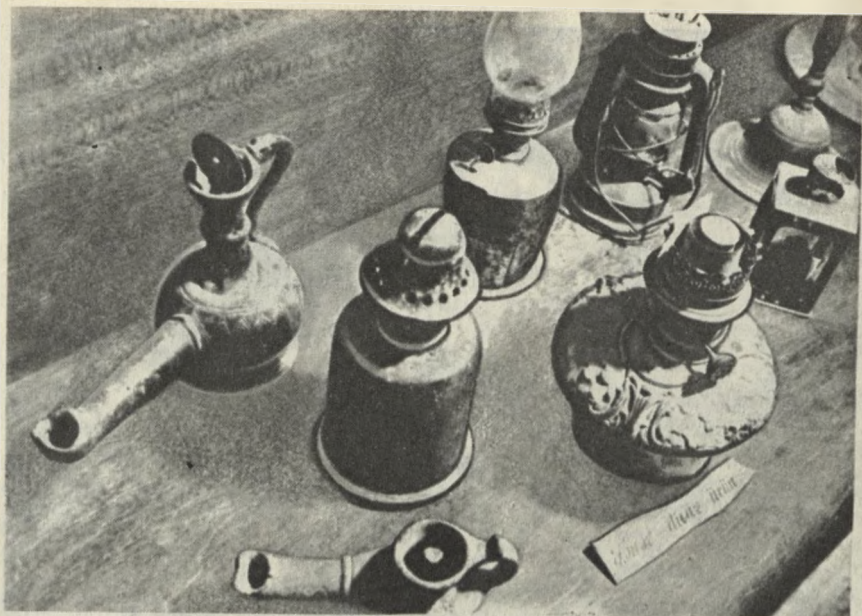
Мис габлар (XVI-XVIII əsrlər)

Мискәр
Новруз
Əлијев

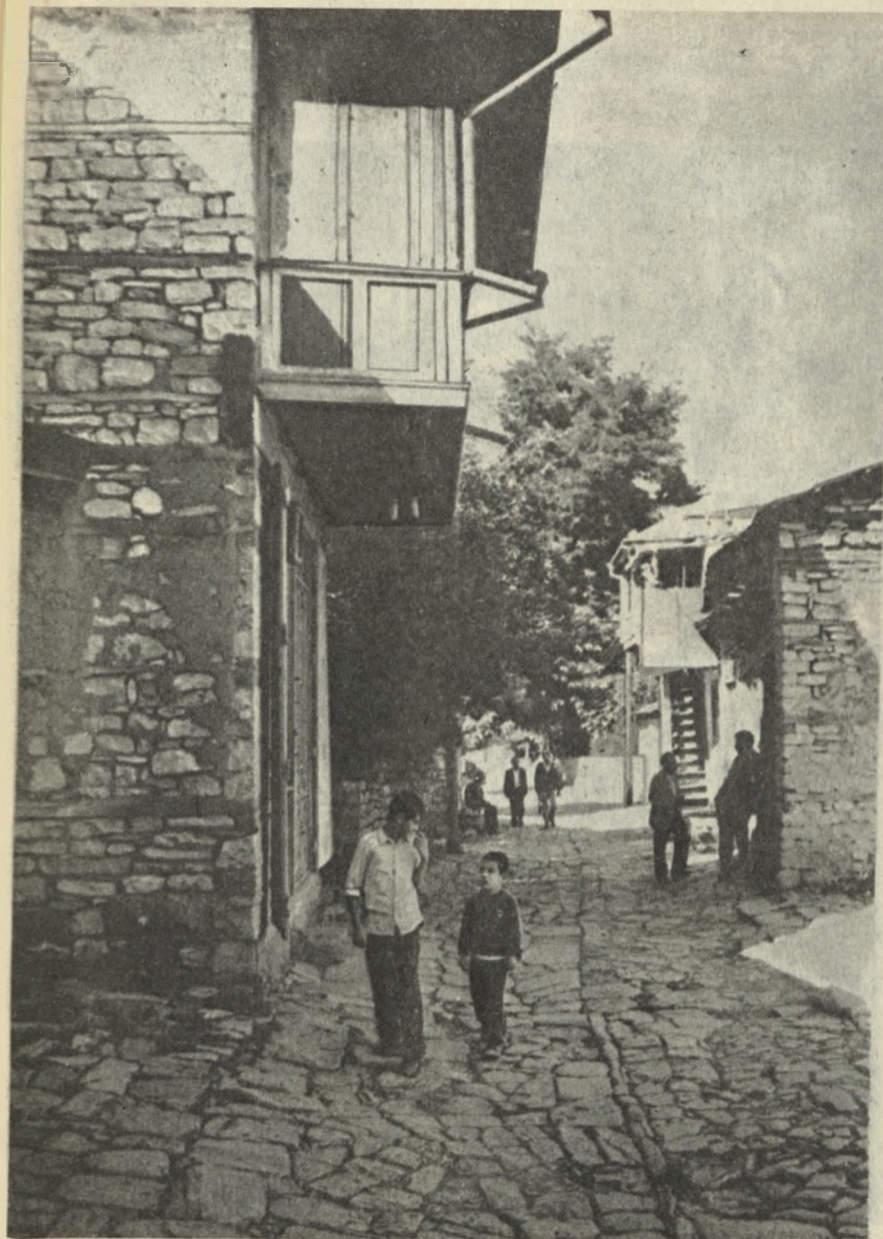
Дəмирчи-мискәр Таһир Рəһимов

Җыраг вә лампалар (XVI-XVIII әсрләр)

Биналарда гәдим җазылар

Күчә

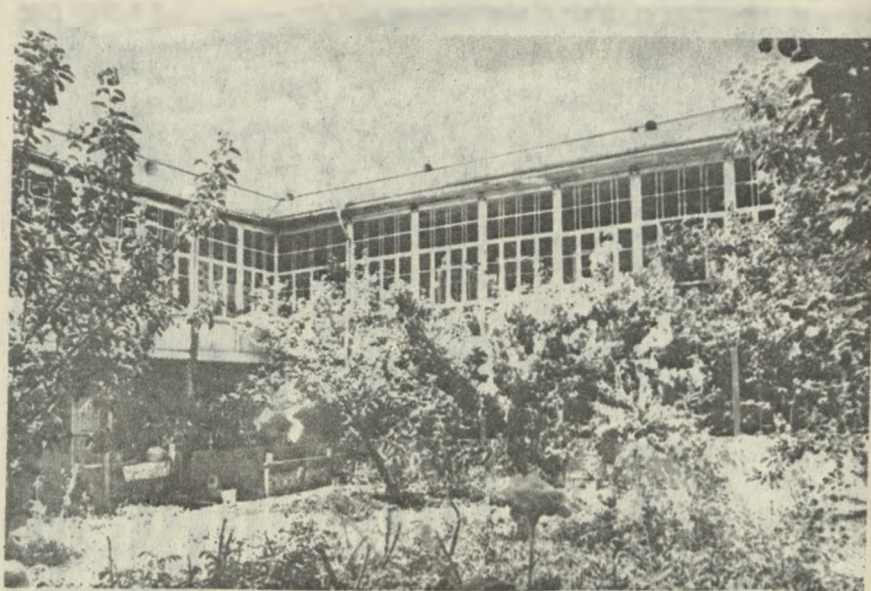
Мәсчид (XVII ғср)

Әсрін жашыдлары (солдан): Салех Әләкбәров,
Мәшәди Садыгов, Әзиз Талыбов.

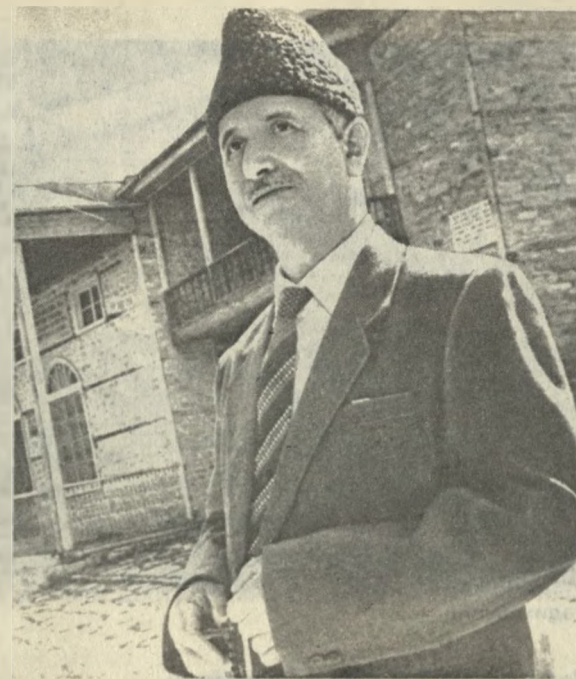

Уста һачы Нағынын еви

Һәјәтләрдән бири

Булаг башында сөһбәт

Әнвәр Балајев - Лаһыч
Дөвләт тарих-мәдәнијәт
горуғунун директору

Тојрабағы гонча (Аға Мөһдијев)

Гәдим булаг

Јаддашлары бир тарихдир онларын.

Мәшһур халчачы Достуханым Бајрамова өз гызлары илә.

Рәссам-ме'мар Әкрәм Һүсејнов

Лаһыч тарих-дијаршүнаслыг музеји.

Лаһычда баһар (Аға Мехдијев)

Көнардан баханда о да диггәти чәлб едир ки, биналар елә бил бир-биринин чијинә галхыб узаглара, Кирдман чајы сәмтинә ба-хыр, чәнубдан гәсәбәјә кәлән чарвадар, сәһракәрд вә дәвә карван-ларына нәзарәт едир.

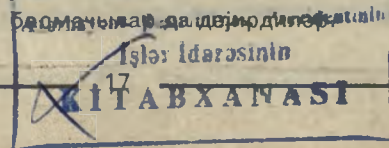
Гәсәбәнин кечмишдә узагдан нәзәри чәлб едән кәзәл чәһәтлә-риндән бири дә бүтүн мөһәлләләрдә, бәлкә дә, бүтүн һәјәтләрдә чи-нар ағачларынын учалмасы иди. Бу чинарларла мәсчидләрин һүндүр минарәләри шаиранә бир вәһдәт јарадырды. Гәсәбәјә кәләнләр һә-мин мәнзәрәјә вәлех, кедәнләр исә онлары тәрк етдикләринә мә'јус олурдулар.

Чох һәјәтләрдә чинарлар гоша учалырды. Әлбәттә, чәркә илә сы-раланан чинарлыглар да варды.

Тәбиәтин үрәкачан, кәзохшајан, кәнүл севиндирән бу кәзәл, фү-сункар бәхшишләрини сонралар рәһмсиз адамларын амансыз бал-талары доғрајыб мәнсәб саһибләринин собаларында түстүјә, гара кәсәјә, күлә дөндәрдиләр.

Бизим һәјәтдә дә бағчаја кирән јердә кәзәл, учлары сәмаја баш галдырмыш гоша чинар варды. Әмимин арвады јери кәлдикчә о чи-нарлара бахыб ејһамла "Баба вә нәвә" әһвалатыны хатырладырды. Онун дедијинә кәрә, баба нәвәсилә јәјдә чинар ағачынын алтында отурубмуш. Гоча киши ушағы өjlәндирирмиш. Мин бир суалына гај-ғы илә, фәрәһлә чаваб вериб һәр шеји баша салырмыш. Јазда ба-һар нәфәсилә гајытмыш гарға чинар ағачында јува тикирмиш. Ушаг чинардакы гушу гочаја кәстәриб сорушур ки, баба о гуш һансы гуш-дур. Баба да һәр дөфә нәвазишлә чаваб верир ки, балам, гарға-дыр, өзүнә јува тикир. Заман кечир, оғлан јаша долуб киши олур, баба лап гочалыр, јахшы кәрә билмир. Баһар күнләринин бириндә баба чинар ағачынын алтында отуруб өзүнү күнә верирмиш. Гарға да адәти үзрә чинарда јува тикирмиш. Јахындан кечән нәвәсиндән сорушур ки, бала, о нәдир чинарда сәс салыр? Нәвә ачыгла чаваб верир: "Корсан? Көрмүрсән? Гарғадыр да, гарға..."

Һәр мөһәлләдә бир нечә дөмирчихана, һәр аддымда ирили-хыр-далы мискәрхана, галајчы... Очагларда көмүр ишләдирдиләр. Бу, јеканә енержи мәнбәји иди. Евләр дә одун вә көмүрлә исидилирди. Хүсуси көмүрчүләр ордусу амалә. кәлмишди ки, мөһәлләрдә көмүр басдырырдылар, онлара басмачылар да дейириди.

Көмүрчүлөр Сулут (Һарами) мешәләриндә, Зәрнава, Гарагаја, Дәһхәр (Дахар), Көһнә Дәһхәр (Көһнә Дахар) вә башга кәндләрдә јашајырдылар. Онларын бәзиләри Күрчүстана кедиб орада көмүр истеһсалы илә мәшғул олур, јахшы газанчла гајыдырдылар.

Зәрнавалылар бу сәнәтдә маһир вә мәшһур идиләр. Онлардан бири илә бағлы марағлы бир әһвалат да баш вермишди вә илләр узуну данышылырды:

— Јазын ортасында чаванлар Лаһычда “Хан-хан” ојуну вахты кү-наһкар Гуламәлини тәнбег мәгсәдилә Нијал дағыны кәстәриб һөкм едирләр ки, кет орада әвәлик јыған гызлардан о гырмызы дон кеј-миш гызы кәтир Ханын һүзуруна.

Гуламәли кедиб гыза дејир ки, Ханын һөкмү илә мәнимлә Лаһыча кетмәлисән! Орадакы аһыл арвад дејир ки, ај бала, о гыз нишанлы-дыр, адамы вар, адахлысы вар, одур өј, онун әвәзинә бу бири гыз-лардан бирини апар.

Гуламәли гулаг асмыр, гырмызы палтар гызы салыр габағына, кәтир Лаһыча.

Хәбәри Зәрнаваја чатдырырлар ки, Күләндамы гачыртдылар Ла-һыча, ај аман, чарә един!..

Дәлиганлылар хәнчәр, јаба, балта, дәһрә, бир дәнә дә ишдән дүшмүш көһнә, паслы ләзки түфәнки илә силаһланыб Лаһыча јола дүшүрләр.

Ағсаггаллар габаға чыхыб зәрнавалыларла кедирләр диванхана-ја. Әкбәр јүзбашы јасовул Ханкишини кәндәрир Мурадан мәһәллә-синә, Гуламәлини, атасыны вә бир нечә ағсаггалы кәтиздирир идәрәјә.

Мүчтәһиди дә чағырырлар. Хејли сөз-сөһбәтдән, өјүд-нәсиһәт, мәсләһәтдән сонра гәрәра кәлирләр ки, Күләндамы алсынлар Гула-мәли үчүн; елә диванханада мүчтәһид кәбини охујур. Үч күн, үч кечә тој едирләр.

Хејли кечәндән сонра Гуламәли олур Мәшәди Гуламәли. О, күчә-нин тининдә, һачы Чаһанбахшын үчмәртәбәли имарәтинин габағын-да дајаныбмыш. Бир нәфәр зәрнавалы да көмүрү сатыб атын белиндә көрпүә тәрәф кәдәндә Мәшәди Гуламәли дејир: “Ај зәрна-валы, ахы биз гоһумуг, олмаз көмүр кәтирәндә јүкүн үстүндә го-һумуна, мәнә дә бир торба јахшы көмүр кәтирәсән?” Зәрнавалы

дејир: “Ај еви тикилмиш Мәшәди Гуламәли дајы, гоһум олмуш сән мәнә һачан бир пуд зәфәран бағышладын ки, әвәзинә мән дә сәнә, Күләндам бибијә бир торба көмүр кәтирим?”

...Мәһәлләләри ајры-ајрылығда тәсвирдән әввәл бурадакы кеч-миш ичтимаи гурулуш, синиф вә силкләр барадә мәлүмат вермәк, елә билирәм, охучулар үчүн марағсыз олмаз.

Гәсәбәнин әсрләр боју галмасына мискәрләр, дәмирчиләр, сәһ-ракәрдләр, бәнналар, даббағлар, рәнчбәрләр, малдарлар, басма-чылар, мешәчиләр сәбәб олмушлар.

Лаһычын өзүндә јашајанларын јарысы мискәр, даббаг, дәмирчи, дәрзи, башмагчы, зәркәр, силаһсаз вә с. сәнәткарлардан ибарәт иди. Бир дә харичи мүһитлә өләгә сахлајанлар варды ки, бунлар да чарвадарлар иди. Гәсәбәдә үч-дөрд јүздән чох ат варды. Чарвадар-лар һәр һәфтә Шамаһыја, Күрдәмирә, Басгала, Ағсуја һәфтәбазара кәдәрдиләр.

Сәһракәрдләр адланан төбәгә узун мүддәтә, бир-биринә һајан олмагла, беш-алты нәфәрлик дөстә илә јахын вә узаг шәһәрләрә сә-фәр едәрдиләр. Лаһыч сәнәткарларына елә индинин өзүндә дә дүн-јанын чох өлкәсиндә раст кәлмәк олар.

ТАРИХДӘН БИР НЕЧӘ СӨЗ

Лаһыч гәсәбәсинин јерләшдији индики Исмајыллы рајонунун әра-зиси Азәрбајчанын бүтүн шимал торпағлары кими, һәлә миладдан әввәл IV јүзилликдән мөвчуд олан Албан дөвләтинә мәнсуб иди. I-V јүзиликләрдә албан чарлығынын игамәткаһы бу өразијә битишик олан Гәбәлә шәһәриндә јерләширди. Индики Исмајыллы рајону, еләчә дә бүтүн Ширван әразисиндә һәлә о вахтлар мүхтәлиф сојлар-дан, дилләрдән олан һәм јерли, һәм дә кәлмә вә зорла көчүрүлән тајфалар, гәбиләләр варды. Онларын бир чох топонимләри, сөз көкләри инди дә галмағдадыр. Сонракы јүзилликләрдә, хусусән Иран-Бизанс мүһарибәләри, ромалыларын һүчумлары, һунларын, ишгузларын, савирләрин, сак-массакетләрин, хәзәрләрин, аланла-рын вә башга тајфаларын јүрүшләри, сасаниләрин Азәрбајчан (Ат-ропатена вә Албанија) үзәриндә үч әсәрдән артығ давам едән һакимијәти, сәлчуг, монгол, әрәб, рус истилалары дөврүндә бура-лара јени-јени сојлар кәләрәк вә јахуд кәтириләрәк мәскунлашмыш-

лар. Сасани һөкмдарлары I Губад вә I Хосров Әнуширван Ширвана, Абшерона, Шамхорчај вадисинә Иранын Лаһичан, Тәбәристан, Килан вә диқәр әјәләтләриндән хејли ирандилли вә түркдилли тајфалар көчүрмүшдүләр.

Мәсәлән, Сасаниләр вахтында Ирандан Кирдманчај саһилинә 30 мин аилә, Күр-Араз овалығына 10 мин аилә кәтирилмишди. Сасаниләр нәслиндән олан Мехран Кирдманда һәтта өз кнәзлығыны јаратмышды. Албан һөкмдарлары Вараз Григор вә онун оғлу Чаваншир (616-681) дә меһраниләр сүләләсиндән иди. 638-670-чи илләрдә Кирдман дәвләтинә Албанијанын ән көркәмли һөкмдары Чаваншир башчылыг етмишдир. Онун Талыстан кәндиндән 4 километр шималда Ағчајын үстүндә тикилмиш игәмәткәһынын галыглары инди дә "Чаваншир галасы" кими халг ичәрисиндә мәшһүрдүр.

Лаһыч гәсәбәсинин јарадылмасыны бә'зиләри III-IV, диқәрләри исә VI-VII әсрләрә аид едирләр. Лаһычын адынын нечә дәфә дәјишдијини дә јазырлар: "Әл-Абхаз", "Ланчан", "Әл-Әјчан", "Лајичан", "Лиран". Кәстәрилир ки, бунлар дәјишә-дәјишә индики ады алыб. Бә'зиләри "Лаһыч"ы тајфа ады илә әләгәләндириләр. Диқәрләри Киланын Лаһичан әјәләтиндән кәләнләрин бу ады сахладыгларыны гејд едирләр.

Бир рәвәјәтә көрә дә о јердә (Иранда) Ла шәһәри вармыш, шидәтли зәлзәләдән виранә галыр вә хәбәр јәјылыр ки, Ла шәһәри неч олуб, ондан сонра Лаһыч ады мејдана чыхыр. Бу барәдә бөјүк шаир Сејид Әзим Ширвани белә бир бејт јазыб:

Маһлы Ширванда вар гәријәји Лаһыч,

Ла бә мә'наји неч, неч дә ки, неч.

Амма унутмаг лазым дејил ки, Јахын Шәргдә бир сыра шәһәр вә гәсәбә ады Ла илә башлајыр.

Јери кәлмишкән дејәк ки, Америкада 10-а гәдәр Москва адында шәһәрчик вә мәһәллә вардыр. Бунлары Русијадан кедәнләр бина едибләр. Ејни фикри Лаһыч барәдә дә демәк олар. Азәрбајҹанда бир нечә кәнд (мәсәлән, Ханлар рајонунда) вә шәһәрләрдә (Бакы, Шамаһы, Күрдәмир, Ағсу, Фүзули) мәһәллә вар ки, Лаһыч адланыр. Абшеронда "Лаһыч бағлары" дејилән јер дә мә'лумдур.

Лаһычлар әсасән мискәрликлә мәшгул идиләр. Чох јердә ән азы бир-ики мискәр вә ја галајчы дүканына раст кәлмәк олурду: чәкич-

ләринин сәдасы узагдан хәбәр верирди ки, бурада лаһыч вар.

Бу барәдә белә бир шәбәдә дә гошулуб. Бир нәфәрин лаһычларла арасы јох имиш. Һәлә о заманлар кејдиб чыхыр Америкаја. Ахтардығы үнваны тапа билмир. Јолдан етән бир ахсагдан сорушур. О да нишан верир. Киши ләһчәсиндән лаһыч олдуғуну баша дүшүр вә хәбәр алыр: "Лаһычын ахсағы бура кәлиб чыханда, әлли-ајағлысы һара кедәр?" Ахсаг дејир: "Јәгин Аја, улдузлара кедәр дә".

Лаһыч барәдә јазылан әсәрләрдә бир сыра галаларын ады чәкилр: "Кирдман галасы", "Фит дағы галасы", "Нијал галасы", "Талыстан галасы". Һамысы да Лаһычын јахынлығындадыр. V-VII әсрләрдә тикилмишдир.

Јенә тарихә гајыдыб гејд едәк ки, Кирдман чајы саһилинә көчүрүлән ирандилли етник групплар тәкчә Лаһыч гәсәбәсиндә дејил, Занги, Дахар, Кәһнә Дахар, Вәләсин, Јухары Чүлјан, Бујнуз, Бровдал, Намазкәһ, Кәндов, Боәли, Варна, Зәрнава, Зарат, Мүшкәмир, Дәрә, Әһән, Гојдон, Һәфтәсијаб вә с. кәндләрдә дә мәскунлашмышдылар. Еһтимал ки, бу кәндләрин бә'зиләриндә онлар јерли албан-түрк сојлары илә гајнајыб-гарышдыгларындан, дилләриндә мүүјән дәјишикликләр әмәлә кәлмишдир.

Бүтүн бу әразиләр сасаниләрдән асылы олан Кирдман һөкмдарлығына табе иди. Сонралар Ширваншаһлар дәвләтинин тәркибиндә олмушдур.

Бир даһа хатырладаг ки, әсрләр кечсә белә, бу жүн дә һәммин сојларын бә'зиләри өз дилләрини сахламышлар. Лаһычлардан, татлардан башга, һачыһәтәмлиләрин, моллаисахлыларын, һапытлыларын мәишәтдә ишләтдикләри дили мисал кәстәрмәк олар. Вахтилә ирандилли тајфаларын мәскунлашдыглары кәндләрин бир чохунда инди лаһычлар вә азәрбајҹанлылар бирликдә јашајырлар. Улу бабалары легләр олан ләзкиләр (Галачыг, Сумагаллы, Тахтасан кәндләри), чүһутлар (Мүчинәфтәран), руслар (Ивановка) өз дилләрини сахламагла бәрабәр, мүхтәлиф түрк сојларынын гајнајыб-гарышмасындан төрәнмиш азәрбајҹанлыларла сых дил, адәт-ән'әнә үнсийјәтиндәдиләр. Лаһычларын мәишәт вә һәјат тәрзләри азәри түркләриндән фәргләнмир, дини е'тигадлары, адәт-ән'әнәләри ејнидир. Һамысы Азәрбајҹан дилиндә данышыр вә тәһсил алыр.

Исмајыллыда ирандилли сојларын (лаһычларын) мәскунлашдыг-

лары Дахар (Дәһхәр), Зарат кәндләринин дә јухарыда адларыны чәкдик. Ола билсин ки, дахарлылар Урму көлү саһилиндәки Дагар вилајәтиндән, заратлылар Мараға илә Әрдәбил арасында јашамыш Зикерту гәбиләсиндән олдугларындан бу адлары сахламыш, заман кечдикчә Дагар - Дахар, Зикерту - Зарат олмушдур.

Нә адла олурса-олсун, Лаһычда вә әтраф кәндләрдә сәнәт вә ти-чарәт жениш јайылыб, о дөвр үчүн јүксәк сәвијјә галхмышды. Хүсу-силә мискәрлик, силаһсазлыг, дәмирчилик вә с.

Занги, Зарат вә диһәр кәндләрдә јун парча вә мәшһур "Мәһфур" халы-халчалары тохунурду. Адындан көрүндүјү кими, Әһән кәндиндә (Аһән) дәмирчиликлә мәшгул олурмушлар. Химиран (Хамиран) өз алимләри илә танынармыш. Даһи шаир Хаганинин ата бабасы дејиләнә көрә, Химирандан Мәһһәмә көчүбдур. Бабасы Әмән тохучу имиш.

Бир рәвајәтә көрә, Лаһыч гәсәбәси Иранда Кәјаниләр сүләләси-нин икинчи падшаһы Кејкавусун нәвәси I Кејхосровун шаһлыгы за-манында салыныб. Иранла Туран дүшмән олуб бир-бирилә узун-узады мұһарибәләр едирмишләр. Арада сакитлик оlanda Кеј-хосров өз оғлу олмадығындан тахт-тачыны гардашы оғлуна тапшы-рыр. Ән јахын адамларыјла бәрәбәр Ираны тәрк едир вә иглими көзәл, тәбиәти хош, сәфалы олан индики Лаһыча кәлиб мәскән са-лыр. Әмрүнү ибадәтә һәср едир вә Лаһичан өјаләти шәрәфинә гәсә-бәни Лаһыч адландырыр. Бурада да вәфат едир. Мәгбәрәси дә бурадакы гәбиристанлыгдадыр. Баш вә синә дашында "Кејхосров" һәкк едилиб. Ондан башга јахынлыгда белә тәмтәраглы јазылар вә нахышлар һәкк едилмиш бир нечә баш дашы вә даш сәндугәләр вардыр. Тарихләри мин илдән чохдур.

Бунлар Лаһыч гәсәбәсинин салынмасынын тарихин дәринликлә-риндә баш вердијини көстәрир.

Дејиләнләрә көрә, Лаһыч чохла әһали јашајан шәһәр имиш, дә-фәләрлә дүшмәнләр тәрәфиндән дағыдылыб вә тәкрат бәрпа еди-либ. Арабир апарылан газынтылар бир сыра бина, су гујусу, һовуз, су кәмәрләри вә әшјалар ашкара чыхармышдыр.

XIX әсрин әввәлләриндә бир нәфәр ев тикәндә, бүнөврә газдыгда бир күмбәзә раст кәлир. Сәлигә илә арашдырыб бир јарғанла ичәри кирирләр вә мәгбәрә ашкара чыхарырлар. Ичәридә ики гәбир, гы-

зыл вә диһәр әшјалар, о чүмләдән балача чыраг тапырлар. О вахт-дан бу јери пир адландырырлар. Лаһыч артыг XVIII-XIX әсрләрдә Азәрбајҗанын мискәрлик вә силаһ истеһсалы мәркәзләриндән иди. Лаһыч усталарынын мисдән һазырладыглары долча, сатыл, сәрнич, мәчмәји, сәрпуш, күјүм, ашсүзән, кәфкир, каса, чам, газан, чыраг вә с. мә'мулатлар, зәржәрлик әшјалары Орта Асија, Дағыстан, Иран, Күрҗүстан, Түрҗијә, Мисир вә с. јерләрдә, һабелә бир сыра Авропа өлкәләриндә шөһрәт газанмышды. Мә'мулатларын чоху мү-рәккәб вә инчә нахышларла бәзәдилирди. Ән гәдим самоварлардан бирини (1717-18) лаһычлы уста Нәчәфгулу дүзәлтмишди.

XIX әсрин орталарында Лаһычда 200-дән чох сәнәткарлыг е'ма-латханасы олмушдур. Лаһыч усталары өдлу (түфәнк, мүхтәлиф тип-ли тапанчалар) вә сојуг (хәнчәр, бейбүд, гылынч, бычаг вә с.) силаһлары да јүксәк сәнәткарлыгла дүзәлтмишләр. Бу силаһлар ор-наментләрлә бәзәдилир, онлара сәнәткарларын мөһүрү вурулурду. XIX әсрин биринчи јарысында Лаһыч усталарынын тәчрүбәсиндән Русијанын Ижевск силаһ заводунда истифадә едилмишди.

Үмумијјәтлә, Лаһычда 127 нөв сәнәт (даббагыг, чәкмәчилик, па-пагчылыг, сәррачлыг, дәмирчилик, һәккакыг, галајчылыг, дулусчу-луг, дәрзилик, халчачылыг, бәнналыг вә с.) инкишаф етмишди. Бир сөзлә, Азәрбајҗанда метал вә халг сәнәткарлыгынын инкишафында Лаһычын хүсуси јери вардыр. Бу өрази һәм дә тарихи абидәләрлә зәнкинди. Она көрә дә Лаһыч музей-горуға чеврилмишди.

АРАКИРД

Лаһыч гәсәбәси, гејд етдијимиз кими, ики һиссәдән ибарәтдир: чәнуб тәрәфдә беш мәһәллә (бура кечмишдә бөјүк Лаһыч дејирди-ләр), шималда исә Аракирд јерләшир, ашағы вә јухары, ја да Зија-лылар мәһәлләләринә бөлүнүр. Бүтүн тарихи мә'луматларда тәкрат-тәкрат гејд едилир ки, гәсәбәнин әсасы илк мәскунлугдан башлајараг Аракирддә олуб.

Лаһычы вә Аракирди бир-бириндән Лүло чајы вә ики гәбиристан ајырыр.

Аракирд гәбиристанынын кирәчәјиндән әсас күчә башлајыр вә үзүјухары шимал истигамәтиндә давам едир. Сол әлдә Даналар дәрәси јерләшир. Күчәнин о тај-бу тајында сәкили бир вә икимәртәбә-

ли биналар учалыр. Күчә даш дөшәмәлидир, ортадакы арх мәнбәи-ни Кәфәлә чаындан алыр. Бу архдан һәјәт, бостан, бағ-бағчалара вә диһәр күчәләрә голлар узаныр. Шәр һүсејн дәјирманы бу архын сују илә ишләјирди.

Бәнна һачы Әһмәдин еви (биринчи бина) сағ әлдәдир, Нәзәралы вә гардашы Кәрбәләји Халыгын еви икинчидир.

Гардашларын һәр икиси сәһражәрдликл едәр, әсасән Дағыстана кедәр, габ-гачаг сатар, оралардан халча-палаз, ләзки шалы, кечә вә с. шејләр кәтирәрди.

Нәзәралынын гызы Кәзәл ханым һәгигәтән гәсәбәнин көзәли иди. Онун һүснүнү вәсф етмәк нә шаирин, нә дә насирин һүнәри-дир. Әбәс јерә мә'шугу забит Әли өзүнү гәсәбәнин ән һүндүр дамын-дан туллајыб һәлак етмәмишди.

Кәзәл ханымын ата еви тарихи бина һесаб олуна биләр. 1920-чи илин мајында Мәммәд Әмин Рәсулзадә досту, силаһдашы Абасгулу Казымзадә илә бәрәбәр Лаһыча пәнаһ кәтирәндә илк кечәни бу евдә галмышды. Онлары Шамаһыдан Кәзәл ханымын әмиси Кәрбәләји Халыгла чарвадар Кәрим әми кәтирмишди. Ахырынчы нәгл едирди ки, габ-газаны сатыб лазымы шејләр алмышдыг, евә гајыдачагдыг. Кәрбәләји Халыг кәлди ки, ики нәфәр Лаһыча кетмәк истәјир. Чох мә'тәбәр адама охшајырлар. Јахшы кирә һаггы верирләр. Кәтүрәк? Разылашдым. Икинди чағы дүшдүк јола, Калва, Сулут јолу, һәрамирләр мешәсилә кәлдик, кечә јары чатдыг Лаһыча. Кәрбәләји Халыг-жилдә кечәләдиләр.

Тинә гәдәр узанан сол әлдәки бирмәртәбәли мүлк дәрзи Мәшәди Чәбрајылынкы иди. Бу күләрүз, хошрәфтар, хејирхаһ, ортабој киши силкинән асылы олмајараг һамыја һөрмәт едәрди. Стулда бардаш гуруб отурар, ишләјә-ишләјә сәһбәт едәрди. Јери кәләндә өзүндән бәдкүман дөвләтлијә сәрт үз көстәрәр, еһтијат етмәзди.

Мәшәди Чәбрајыл мәшһур тикиш машинлары сатан "Зинкер" фирмасынын гәсәбәдә мүвәккили иди. Мүддәтә нисјә машин сатар-ды. Јахшы хидмәт етдијинә көрә фирма һәр ил она мүкафат верир-ди. Бир дөфә һәтта 10 ири шүшә лимонад кәндәрмишди.

Бу әһвалат бөјүк гејлү-гала сәбәб олур, аз галыр дәрзини өлдүр-сүнләр ки, Мәшәди Чәбрајыл чахыр ичир. Мәсәләјә Аға Сејид Әшрәфин мүдаһиләси нәтичәсиндә чаныны гуртармышды.

Аракирддә е'малатхана вә дүканлар пәрәкәндә јерләширди. Лаһычдакы Шаһ күчәдә олдуғу таки ардычыл дејилди. Мискәр вә дәмирчи-ләрин, ејилә баггал, бәззәз, гәссаб, дәрзи вә саирәнин дүканлары өз евләринин биринчи мәртәбәсиндә, ја да мүлкә јапышыг бирмәртәбә би-наларда иди. Бу да һәр чәһәтдән иши асанлашдырырды.

Үзбәүз бинада, сағ әлдә Мәшәди Ағабаланын баггал дүканы јерлә-ширди. Һәр нөв әрзаг сатырды. Көк, ағыр тәрпәнән, астадан даны-шан мүлајим киши иди. Бир асма, бир рус тәрәзиси, бир дә гапаны варды. Күнорта намазыны дүканда гылар, Рамазан ајында Гур'аны да дүканда хәтм едәрди. Фағыр-фүгәраја нисјә мал верәрди.

Башына бир дөфә белә бир әһвалат кәлир: јахын кәндләрдән бир нәфәр нисјә мал апарыр вә пулу кечикдирир. Дүканда вә күчәдә бир нечә нәфәр чәм олуб сәһбәт едирмишләр, бирдән нисјәни гајтарма-јан јолдан кечир. Мәшәди Ағабала ону сәсләјиб дајандырыр, пулу тәләб едир, кәндли пәрт олур, ачыглы-ачыглы дејир: "Әјә, Мәшәди Ағабала, сән нә ешшәк адамсан, адам да кәнар шәхсләрин јанында адамдан пул истәјәр? Борч тәләб едәр?"

Һамы күлүр, дүканчынын өзү дә. Бу сөз гәсәбәдә дөнүр зәрбүл-мәсәлә. Үстүндән узун илләр кечмәјинә бахмајараг, инди дә тәкрар едилир.

Отуз-гырх аддымлыгда күчә шахәләнир, бир будаг сола - **Һачы Аббас мәсчидинә, ашағы мәһәлләјә**, диһәри саға - **Рәһимлиләр мәсчиди мејданына, Зијалы мәһәлләсинә** тәрәф узаныр.

Ајрылан јердә тиндә уста Аббас Чомәрдин дәмирчи дүканы вә еви, сағда Кәјсәр халанын еви вә бағы варды. Оғланлары Мирзә Мәммәд вә Муса мискәр иди. Кәјсәр хала һәддинән чох көк, алт-мыш јашларында бир арвад иди. Чох чалышар, сәһәр намазындан тутмуш та ахшамдан хејли кечәнә гәдәр ајаг үстүндә оларды. Тәсәр-рүфаты идарә илә јанашы, мамачалыг едәр, газан, тава вә с. галај-лајар, бағ-бостана нәзәр саларды. Һәр ил зәмилярдән чувал долусу күл-чичәк вә дәрман отлары јығарды.

Кәјсәр халанын јапдығы хашхашлы, һилбәли чәрәјин, гоғал вә шоргоғалларын өтри адамы узагдан вурар, ағызлары суландыра-ды. Гышда һәлимашы, сәмәни, гозлу-әдвәли һалва биширәрди. Мүштәриләр бир-биринин әлиндән гапардылар.

Кәјсәр хала әсл "ағыр отур, батман кәл" ханым иди. Амма јери

кәләндә яман зарафат едәр, күлүб-данышарды. Тојларда һә-ләм-һәләм ојнамазды, зорла ортаја чәкәрдиләр. Вај онда ки гол-ларыны ачды, ики саат ојнајар, тамашачылары һејран едәрди.

Евдә киши ишләрини чаван оғланлар тәки ичра едәрди, одун доғ-рајар, гојун кәсәр, сојар, шаггалајарды. Аталар демишкән, һөзар пешә, кәм маја (мин пешәси вар, мајасы аз).

Дүканын гапысы сәһәрдән ахшама гәдәр тајбатај ачыг оларды; гәфәсәдә черәк вә гоғал, каса вә пијаләләрдә гатыг. Бир тәрәфдә палаз үстүндә тәштә-табаг, бир нечә ирили-хырдалы дөшәкчә, ди-вардан үч-дөрд хәлбир, әләк асылы. Долу вә жарымчыг ун кисәләри, бугда чуваллары... Нәһрә, газан-долча вә с. Бир сөзлә, бүтүн ис-теһсалат аләтләри көз габағында.

Јухарыдан вә ашағыдан кәләнләр Көјсәр халанын сәсини узагдан ешидәрди. Архын кәнарында габ-гачаг јујар, тез-тез евин габағыны сүпүрәрди. Атлылары, ешшәк саһибләрини узагдан хәбәрдар едәрди ки, тез кечин кедин, чәр дәјмишиниз пејин салмасын...

Әсас күчә әлли-алтмыш аддым јухарыда тәзәдән началанырды. Сол тәрәфдәки дар күчә һачы Аббас мәсчиди мејданына узанырды. Һәр ики тәрәфдә евләр учалырды. Тиндә Шәр Һүсејнин икимәртәбә-ли еви, жениш бағчасы вә Малакан дәјирманы дурурду.

Шәр Һүсејн ләгәби Шаһ Һүсејндән әмәлә кәтирилмишди. Бу кө-дәкбој, чохбилмиш адамын көзәл, аһәнждар сәси олдуғундан Мәһәр-рәм ајларында, бир дә матәм - өзәдар мәчлисләриндә миначат чәкәр, ноһә охујарды.

Ону һәтта арвадлар мәчлиси олан јердә - гоншу отагда отурдуб охутдуар, о бири отагда арвадлар сәс-сәсә вериб синәләринә дөјә-дөјә: "Шаһ Һүсејн! Вај Һүсејн!" тәкрат едәрдиләр. Беләликлә, ады галыр Шаһ Һүсејн, бир гәдәр сонра ишкүзарлығына, бачарығына көрә дөндәриб едирләр Шәр Һүсејн.

Молла Әбдүләли күлә-күлә нәгл едирди: бир күн бир күјүм чиј-нимдә, бири әлимдә су долдуруб булагдан гајыданда чәпәрин да-лындан Шәр Һүсејн бәркдән деди: "Молла Әбдүләли, ағачдан күчәјә ики кавалы дүшдү, көтүр бирини тулла бура, бағчаја, бирини је! Кү-јүмләри јерә гојуб кавалылары көтүрдүм, гәсдән дедим ки, Һүсејн әми, күчәјә елә бир кавалы дүшүб, икинчиси јохдур, көрүнмүр.

Бағдан сәс кәлди: Тапдығын дәнәни тулла бура, о бирини ахтар тап!"

Бу көдәкбој, дирибаш киши бүтүн мүбаһисәләрдә, мүрафиә да-васында, дини мәсәләләрдә мәнтиглә елә үстүн кәлирди ки, горху-дан һеч кәс она баш гошмурду. Мүрафиә мәһкәмәләриндә дөјәчәји сөзләри әл дырнагларына јазыб башыны ашағыја дикәрәк чаваб ве-рирди. Ашағы мәһәлләдә һачы Аббас, јухары - Зијалы мәһәлләдә һачы вә Зејнал ушаглары мәсчид тикдирәндә Шәр Һүсејн Аллаһ јо-лунда бу ишә 50 чинар ағачыны һәдијјә етмишди.

Шәр Һүсејнин оғлу Мәшәди Мәһәммәд Чухурјурда кедиб бир нечә малакан устасы кәтирәрәк, кәндин лап ортасында су дәјирманы тик-дирир. Чархын бајыр тәрәфдә диаметри 6 метр, ичәридә 4 метр, өзүлүн дәринлији 6 метр иди. Сујун ахыб кетмәји үчүн 5 метр дәрин-ликдә кәһриз (канал) апартдырыр. Бу кәһризи евләрин, бағча вә бостанларын алтындан вә күчә боју кәндин кәнарына гәдәр узатды-рыр. Кәһриз о гәдәр жениш имиш ки, адам жириб-чыхырмыш; су үчүн дөрд ахым јолу вармыш, үчү јер алтында, бири дә јерин үстү илә. Сонунчусу Кәфәлә чајындан дәјирмана гәдәр узанырды, архын алты вә ики јан тәрәфинә сал даш дөшәтдирмишди. Бу архдан һәрә өз һәјәтинә, бағ-бостанына хырда архлар чәкир. Мәһәлләдә төмиз-лик артыр, ишләр хејли асанлашыр.

Бөјүрдә һачы Мәһәммәдәлинин имарәти учалырды.

Мискәр Мәшәди Бабаәли нәгл едирди: "Шамаһыда галајчы дүка-ным варды, габ-гачаг да тә'мир едирдим. Үч илә јахын иди падшаһ-лар арасында дава кедирди. Кет-кедә јемәк шејләри, палтар-парча баһаланырды, азалырды. Гыш иди (1916-чы илин ахыры нәзәрдә ту-тулур). Бир дә көрдүм һачы Мәһәммәдәли кәлиб чыхды көһнә шәһә-рә, дүканыма дүшдү. Мәнзилим елә дүканын дал тәрәфиндә иди. Самовара су төкүб, од салдым. Сүфрә ачдым. Јејиб-ичдик. Дедим: һачы, јол кәлмисән, тахтын үстүндә бир гәдәр узан динчәл. Разы-лашмады. Деди ки, ишим вар, хәзинәханаја кедәчәјәм. Гапыны бағлады архадан. Хурчундан бир тас көтүрүб гапағыны чыхарды, ағ-зынадәк гызылла долу. Гызылы төкдү сүфрәнин үстүнә, башлады сајмаға. Дүз једди јүз әлли әдәд онлуг гызыл, үстүндә дә Николај падшаһын сурәти. Сорушдум: һачы, онлары нијә кәтирмисән? Горх-мадын?

— Ағзыны хејрә ач! - деди, - апарыб банка - падшаһ хәзинәсинә верәчәјәм...

— Начы, һаҗыфдыр, ғајтар евинә. Јаваш-јаваш вер бала, јаға, гојун ғабырғасына, әјалынла је! Адам да о гәдәр ғызылы хәзинәјә е'тибар едәр? Урус падшаһыды, бирдән деди, ғајтармырам. Әлиндән нә кәләчәк?

— Киши, ағзыны хејирлијә ач! Паслы-һисли мискәр – ғалајчысан, сән нә ғанырсан банка пул гојмағ нәдир? Ил узуну елә сәләмини (фаизини) јејиб-ичирсән, гуртармыр.

Ғабы хурчунә гојуб верди мәнә – кедәк мәнимлә банка — деди.

Јолландығ хәзинәханаја. Ғызыллары верди, қағыз-куғузлары алды. Ғајытды Лаһыча. Чох кечмәди Николаја тахтдан салдылар. Начы Мәһәммәдәлинин ғызыллары батды. Һисли-паслы мискәр – ғалајчынын сөзүнә баһмәды.

Хифәтдән һачы азарлајыб дүшдү јорған-дешәјә, өләнәчән дә өзүнә кәлә билмәди".

Һачы Мәһәммәдәлинин дамына ағ дәмир дөшәнмиш икимәртәбә имарәти диггәти узагдан чәлб едирди, ғәсәбәдә јекәнә мүлк иди ки, дамы ағ дәмирдән иди. Сәкили мәртәбәдә үчғапылы дүкан јерләширди, һәр нөв мал сатылырды.

Ғаршы тәрәфдә һачы Молла Һүсәјнин һамамы варды, күчәдән он пиллә дүшмәк лазым иди.

Һачы Мәһәммәдәлинин бинасына битишик Мәшәди Сејид Әшрәфин көзәл, сечмә дашлардан хүсуси зөвглә учалдылмыш икимәртәбәли имарәти варды. Алт мәртәбәдә ев саһибинин бәззәз дүканы јерләширди. Евин бир дивары мәсчид һәјәтинә бахырды. Мәсчид мејданына гәдәр узун бир мәсафәдә һамам саһибинин әһәнклә тикилмиш имарәти учалырды.

Баш күчә. Һәмин күчәнин үзүјухары давам едән јериндә Дони ушағларынын сирмәли гәдим евләри баханлары һејран едирди. Абдыл вә Һүсәјнәли ики ғардаш иди. Абдыл дөвләтлиләрә су дашыјар, дәјирмана шәлә апарар, мешәјә одуна кедәр, мискәрләрә фәһләлик едәрди. Балачабој, азча донғар иди, әлләрини көһнә пенчәјин голуна салар, елә бил даим үшүјәрди. Чәпкөз, арыг, ортабој Һүсәјнәлинин пешәси чадукәрлик вә тилсим "ачмағ", дәлиләри "мүаличә" етмәк иди.

Һүсәјнәлини бир нәфәр мө'тәбәр сејидләрдән чағырыр ки, ғардашым оғлу бир гәдәр баш-ајағ вурур, онун фалына бах, дәрдинә әлач

елә. Һүсәјнәли кәлир, бир нөчә дуа охујур, даирәви чызығ чәкир, оғланы отурдур, ири бир мис касәја су долдуруб гојур ғабағына. Бекар адамлара да һај лазымдыр, дөврә вуруб ишин нә илә гуртарачағыны изләјирләр. Һәрә бир сөз дејир. Чадукәр додағалты дуа охуја-охуја оғланын дөврәсиндә һәрләнир. Кечиби ики дизи үстә отурур, касәдакы сују үфүрүр вә сорушур: касәдакы сујун ичиндә нә көрүрсән?

Оғлан касәја диггәтлә бахыб чаваб верир: сујун ичиндә бир Дони илә бир Шони көрүрәм.

Сәс-күј гопур, һамы күлүр, чадукәрә сөз атырлар. О да динмәз-сөјләмәз касаны көтүрүб ачыгла сују бошалдыр, дејинә-дејинә чыхыб кедир. Дони-Шони сөзү олур дилләр өзбәри, индијә гәдәр дә јери кәләндә хатырлајыб күлүшүрләр.

Көдәкбој налбәнд Кәблә Нифти дајынын дүканы тиндә сағ өлдә јерләширди. Һәр кәсин јерини билирди.

Он-он беш нәфәр әмиушағы идиләр. Ири дарвазадан кирәндә кениш һәјәтдә икимәртәбә бинанын һәр ики тәрәфиндә төвлә варды. Узун бир далан баға кедирди. Үмумијәтлә, бура "ири һәјәт" ады илә танынырды. Адыны чәкән кими һамы билирди һансы јердән сөһбәт кедир.

Әмиушағларынын чоху сәһракерд иди. Он бешә гәдәр ат сахлајырдылар. Илин доггуз ајыны аранда, кәнд вә ғәсәбәләрдә олардылар. Бир учу Дағыстан, дијәр гуртарачағы Күрчүстан. Араларында рәнчбәр, малдар вә алыш-веришлә мәшғул оланлар да варды.

Зарафат, шәбәдә вә адама саташмағы, һазырчаваблығы илә танынан дәлләк Ағададаш бу нәсилдән иди. Јај ајларында тез-тез јајлағлара кедиб баш-сағгал гырхарды. Тәрәкәмәләр дә онун хатирини чох истәјәрди. Бир һәфтә кетмәјәндә далынча хәбәр көндәрәрдиләр. Ајағына чарыг, тохума шалдан көдәкчә вә шалвар жејәрди. Јекә јумшағ папағы варды. Көдәкчәнин астарына ғалын гојун дәриси чәкмишди, чохла хырда зынғров асмышды. Елә ки, обаја чатырды, итләр дујуг дүшүб һүрә-һүрә үстүнә јүјүрүрдүләр, лап јахына кәләндә бәдәнини елә силкәләјирди ки, зынғыровлар сәс-сәсә вериб, ваһимәли бир аһәнк гопарырды. Итләр тәлашла дала гачырдылар. Ғәсәбәнин өзүндә, баш гырхдығы јердә иши јарымчыг гојуб дејәрди: "Күнортадыр, мәсчидә намаза тәләсирәм, кет, сонра кәләрсән ғалан јарысыны да гырхарам". Тәрәкәмәјә бахыб дејәрди: "Башын чох јекәдүр, ики шаһы јох, үч шаһы верәчәксән".

Молланүмаләрә, зијалыларә чох саташарды. Көзәл кејинмиш бир нәфәр әлиндә әсә (о вахтлар јашдан асылы олмајараг көзәл, бәзәкли әсә кәздирәрдиләр) шәстлә кечәндә демишди: “Мирзә, зәһмәт олмаса бир дәгигә көзлә, – тез һәјәтә кириб бир халча кәтириб дөшәјир күчәјә вә әләвә едир, – һә, сән Аллаһ, халчанын үстүндә дағыл, һајыфсан, јохса күчә палчыглы, пејинлидир, үст-башын буланар, зај оларсан”.

Уста Ағадашын бир нечә тојугуну чаггал апарыр. Пусгуда дајаныб чаггалы тутур, әл-ајағыны кәндирлә сарыјыб дишләрини бир-бир чыхардараг дејир: “Тојугларымы бу дишләринлә парчаламышдын?” О ки вар дејүр, чаггалы өлдүрмүр, јарымчан бурахыр. “Кет гоһумларына хәбәр вер ки, тојуг-хоруз тутана белә чәзә верирләр”.

Јијәси чохдан өлмүш бинаја Рәшид еви дејирдиләр. Ағадаш Јадикар оғлу бинаны вә бағы зәбт едиб јијәләнмишди. Дүнја малындан арыг бир јабысы, үч-дөрд сарф ити варды. Итләрә Пәләнк, Бәбир, Шаһлар, Аслан адлары гојмушду. Бөјүк оғлунун да ады Бәбир, кичијинки Шаһлар иди. Пешәси чарвадарлыг олса да, әсасән тај-тушу илә ордан-бурдан кәтирдикләри гојун, дана, инәк вә һәтта чамышы хәкриз едәр, дәриләрини даббаглара, әтини евләр арасында сатмагла мәшғул оларды. Чәпәрин пајаларына чамыш, инәк, гојун кәлләләри тахмышды.

Итләр чох бәд иди, көјдән учан гушлары гапмаг истәјирдиләр. Күндүзләр белә о чәпәрин габағындан кечмәјә еһтијат едәрдиләр. Адамлар бә'зән узаг олса да јолларыны о бири күчәдән салардылар. Кечәләр исә һеч кәс о арада һәрләнмәзди. Бир нечә нәфәри ит чәпәрдән тулланыб күчәнин ортасында тутмушду.

Јадикар оғлу тез-тез мәсчид һәјәтиндә әјләшиб јајлаглара кетмәјиндән, тәрәкәмәләрлә алыш-веришиндән, ләзкиләрлә савашмағындан узун-узады сөһбәт едәр, башгаларына данышмаға маңал вермәзди. Јоғун сәси варды. Ән севдији мөвзу ит боғушдурмаг иди. Бу барәдә саатларла данышарды.

Бир дәфә чохбилмиш бир нәфәр чибиндән бир гызыл бешлик чыхардыб дејир: “Ағадаш әми, бу пулу верирәм сәнә, бу мәчлисдә бу күн данышма”.

Үч-дөрд нәфәрлик аиләнин бир ајлыг хәрчи олан бешлик гызылы

көрәндә Јадикар оғлунун көзләри кәлләсинә чыхыр, пулу алыб салыр архалығынын чибинә. Бир аз кечир, киши исә гәсдән башлајыр ит боғушдурмаға даир бир һадисәни нәгл етмәјә. Јадикар оғлу јериндә ојнајыр, бирдән дөзә билмәјиб архалығынын чибиндән гызыл бешлији чыхарыб туллајыр јијәсинин үстүнә: “Истәмирәм, көтүр зибилени! Мән данышачағам”.

О һәфтә олмазды ки, Ағадаш бир мә'рәкә гопармасын, дејүлүб-дөјмәсин. Әксәр һалларда басыларды, лакин тәһдид вә сөјүшдән әл көтүрмәзди.

Чәпәрә битишик икимәртәбә көзәл ев Мир Әзимин вә гардашынын иди. Күчәјә көзәл бир ејван чыхырды. Алт мәртәбәдәки гоша гапылы дүкәнда Мир Әзим бәззәзлыг едирди. Чох көзәл киши, хошрәфтар вә хејрхәһ иди. Көзәл, јекәнә бир гызы варды.

Гардашы оғлу Мир Зејнал Абдин коса иди. Ибтидаи вә молла мәктәби битирмишди. Русча билирди, буна вә косалығына көрә она Мир Бадам ләгәби гојмушдулар. Бөјүк Лаһыңда баггал дүканы варды. һафтарандан (Ивановка) Лаһыңа урјадник кәлир, папирос истәјир. Мир Бадам өзүнү кәстәрмәк үчүн дејир: “Пожалоста, вот вам папирос, с вас пятнадсат копек!”

Онун чавабы нәдәнсә русун хошуна кәлмир, ики күн диванхананын алтындакы дустаға салыр.

Гоншу икимәртәбәли бинада “Кафиркил” ләгәбилә голлу-будаглы аилә јашајырды. Бир нечә гардаш иди. Аилә башчысы Әбдүл Рәһим евин алтындакы икигапылы дүкәнда гәссаблыг едәрди. Күндә 3-4 гојун кәсәрди.

Гардашы паландуз иди, һәм дә хәстәләрә бахыб отларла мүаличә едәрди. (Нечә мүддәт мәшһур һәким вә руһани Мир Саһиб ағанын әли алтында ишләјиб ону кәндләрә мүшајәт едәр, ја да ат апарыб хәстәләри кәтирәрмиш). Чох һәлим, хошрәфтар киши иди. Мәфтил-ли көзлүк тахарды. Чәһанбахш адлы оғлу чарвадар иди.

Мәһәлләдә Әһәд адлы чаван дәрзи сәһәр, күнорта вә ахшам әзан верирди. Гонча ханым адлы арвад онун башына елә һәнкамә ачмышды ки, бүтүн гәсәбә ләрзәјә кәлмишди.

Әһәд минарәдә оlanda јахын һәјәтдә илин чох вахтыны Губа кәндләриндә кечирән гоча молланын арвады Гонча ханым әл-гол, гаш-көз ишарәсилә чаван оғланы башдан чыхардыр, гылығына жириб евә

дә'вәт едир. Бирдән һәјәтдән тәһдидли киши сәси ешидилир: "О һансы көпәк оғлу намәһрәмди чүр'әт едиб, бачым евинә кәлиб?"

Оғлан әл-ајаға дүшүр. Гонча ханым ону жүк јериндә јорған-дөшә-јин далында кизләдир. Киши сөјүш јағдырыр, һәдәләјә-һәдәләјә ота-ға кирир. "Һаны о көпәк оғлу?" Хәнчәри сијирир. Гонча: Валлаһ һеч кәс јохдур... Анд ичир...

Горхуја дүшән Әһәд башлајыр әсмәјә, јорған-дөшәк тәрпәнир, үст-дәки балыш дүшүр. Јекәпәр киши оғланы дартыб чыхарыр, башлајыр шапалагламаға. Оғлан дартыныб гачыр. Гонча да чаршафы өртүб кәлир Әһәджилә ки, бәс мәни биабыр еләмисән, кәрәк аласан.

Гоча моллаја хәбәр кәндәрирләр, кәлиб арвадын талағыны ве-рир. Вә оғлан Гонча ханыма евләнир.

Гонча 10 јаш Әһәддән бөјүк иди, јекәпәрликдә гардашына охша-јырды. Галын кәјинәр, өнниј, киршан сүртәр, көзләринә сүрмә чә-кәрди. Папирос чәкәрди.

Үзбәүз сәкили евдә Сејид Рәсул аға јашајырды. Чарвадарлыг едәрди, ики оғлу, ики гызы варды. Гызлары, хусусән Сејидә ханым чох көзәл иди. Бөшәрдән чох көјләрдән енмиш, өфсанәләрдә тәрән-нүм едилән малакәјә охшајырды. Күлүшү өн кобуд, өн габа адамы риггәтә кәтирәр, өн гарагабаг үзләри күлмәјә вадар едәрди.

Тәәссүф ки, бир дәфә онун ағладығыны көрмүшдүм, он илләр кечсә дә, һәр јадыма дүшәндә түкләрим үрпәшир...

Сејид Рәсул ағаны, он доггузунчу илдә, Губадан гајыданда гәсәбә-дән хәјли аралы өлдүрүб, аиләси үчүн кәтирдији бугда жүкүнү вә көһәр аты апармышдылар. О матәм мәрасими вә Сејидә ханымын ондакы пәришан көркәми инди дә көзләримин гаршысында чанланыр... О кө-зәллијә, о мә'сүм көркәмә. Ата иткиси... О сәссиз көз јашлары...

Оғруларын өзү јолдан кечән ики Сундулу нәјүтсатан дәвәчини ја-халајыб кәтирмишдиләр ки, Сејид Рәсул ағаны бунлар өлдүрүб. Дә-вәчиләри јерә сәриб өзләри шаллаглајырдылар: "Сејиддән хәбәрин вар?" О јазыглар бәдәнләри ган ичиндә инкар едирдиләр.

Сејид Рәсул ағаны гәтлә јетирәнләрдән бири дәлиханада, о бири ачлыг илиндә саманлыгда өлдү.

Баш күчә илә мәсчид мејданына чатмамыш Фати ләгәбилә та-нынмыш Аға Мирзә чарвадарын икимәртәбәли еви варды. Аға Мир-зә Бақыја кедиб-гајыдырды.

Тиндә, булаг башында икигапылы универсал мағаза бизимки иди. Үзбәүздә кафир Әбдүл Рәһимин икимәртәбәли мүлкү варды. 1919-чу илдә үст мәртәбәдәки гоша, узун отаглары бирләшдириб клуб еләдиләр. 1922-чи илин јајында бу клубда Һүсејнгулу Сарабски концерт верди. Өзү дә чох севинди, чох да мәәттәл галды ки, белә узаг бир гәсәбәдә бачарыглы актјор дәстәси вар. Тәәччүблү һал иди ки, репертуарда "Кавеји-аһәнкәр", "Лејли вә Мәчнун", "Аршын мал алан", "Дағылан тифаг", "Надир шаһ Әфшар", "Аға Мәһәммәд Шаһ Гачар" кими әсәрләр ојнанырды.

Мәсчид бинасына битишик сирмәли ев Солтан әмининки иди. Бу ев јүз илләри јола салмышды.

Солтан әми һаггында белә бир өһвалат нәгл едирдиләр: о, бир ат алмышды. Таныш-гоһум һәрә ат үчүн бир ејиб дејиб кишини дил-хор еләјирләр. Һәтта өз гардашлары да. Апарыб аты гајтарыр. Бир ахшам шам јемәјиндән сонра Солтан әми үзүнү гардашларына тутуб дејир: "Зәвәрода бир ат сатырлар. Кетдим бахдым, хошума кәлди. О аты көрмүсүнүз? Инди нә ејби вар дејин ки, аландан сонра башла-мајын гулп гојмаға. Гардашлары һеч бир ејиб демир. Солтан әми дизи үстә галхыб дејир: "Аландан сонра һәр кәс о ат үчүн јахшы сөз дејәр, Аллаһ атасына рәһмәт едәсин, иши аванд олсун, балалары хошбәхт олсун. О адамлар ки аты писләјәр, ата-анасы корбакор ол-сун, Аллаһ балаларыны гырсын, өзүнү өлдүрсүн. Ағызлары белә..." вә с. вә и. а.

Сәһәр тездән кедиб пулу верир, ата миниб дала гајыданда бир нәфәр дејир: "Чох јахшы атдыр, чох мүбарәк!" Солтан әми разылыг едир: "Сәнинкини дә демишәм!" Бир башгасы: "А Солтан, бу нәдир алмысан? Гарадан кечмәздир..." Солтан әми: "Сәнинкини дә деми-шәм!"

Бу гајда илә һамыја ејни чавабы гајтарыр. Архадан ат үстүндә кө-лән бир нәфәр мәәттәл галыр. Лүло дәрәсиндә габағыны тутуб хәбәр алыр: "А Солтан, бу нәдир белә, јаман дејәнә дә, јахшы дејәнә дә ејни чавабы верирсән?" Солтан әми гардашларына дедији сөзләри тәкрар едир: "Јахшы дејәнә рәһмәт, пис данышана сөјүш".

Мејданын гәрбиндә Сәбәт Ағабаланын икимәртәбәли вә каркәр Алы дајынын дахмасы, шимал сәмтдә Мәшәди Рүстәм ушаглары Әли Искәндәр вә Мәшәди Әшрәфин икимәртәбәли мүлкләри, бир дә Рә-

ним ушаглары һачы Мүтәллий вә һачы Ширинин гоша икимәртәбәли, алтда дүканлар, үстдә евләр олан биналары дурурду. Сол тәрәфдәки далан ичәриләрә узаныр, тиндә Гәни вә Әһмәд гардашларынын икимәртәбәли евләри дурурду.

Бу далана **Зијалылар дөнкәси** дејирдиләр. Далан бојунча Мәшәди Мүрсәл ушагларынын, Мәшәди Алынын, Рәһим оғуллары һачы Кәрим, һачы Гәдир, һачы Бајрам, Мәшәди Мәммәдгулунун, Мәшәди Мәммәд Казымын евләри варды.

Аракирдә — истәр Јухары, истәрсә дә ашагы мәһәлләдә мүасир мәктәб тәһсили аланлар чох иди. Зијалы дөнкәсиндә һәсән Рәһимли Кәнчәдә реалны мәктәби, Рәсул Рәһимли Бакыда иттиһад мәктәбини битириб Алманијада али тәһсил алмаға кетмишди. 1914-чү илдә, үчүнчү курсда охујаркән Биринчи дүнја мұһарибәси башлајыр. Ону әсир сахлајырлар. Түркия сәфирлијинин көмәји илә Вәтәнә гајыда билир. Чох кечмәкешли, фачиәли һәјат јолларындан өтүб Вәтәнә гајыдандан сонра Лаһычда мүәллим олур, митингләр тәшкил едир, драм дәрнәји дүзәлдир. 1917-1920-чи илләрдә ичтимаи-сијаси фәалијјәт көстәрир. 1918-чи илдә Лаһычда түрк әскәрләри кәләндә онлары һөрмәтлә гаршылајанлардан бири иди. Атәшин чыхышла тәбрик етмишди. Кәнчләри һәрби тәһлимә чәлб едәрәк, вәтәнпәрвәр шәргиләр өјрәтмишди. Гәзетләрдә мәгаләләр дәрч етдириб, ичтимаи мәсәләләри шәрһ едир, мәркәзи һөкүмәтдән чарә диләјирди. Гачаг-гулдурлар вәһалини зара кәтирдикдә Бакыја јолланыб баш назир Нәсиббәј Јусифбәјлинин гәбулунда олмуш, онун вәситәсилә Мәммәдәмин Рәсулзадә илә көрүшмүшдү. Гајыдандан сонра Лаһычда мүсават фиргәсинин өзәјини дүзәлтмишди. Ермәниләрә гаршы вурушмаг үчүн партизан дәстәси дүзәлдиб Гарабаға јола салмышды. Ермәниләрә гаршы “Зан бро” топунун лајиһәсини тәртиб едиб, дәмрчи уста Мәһәммәд Рзајла бәрәбәр ону дүзәлтмишди.

1923-чү илдә Бакыја кедиб Университетин физика-ријазиијат фәкүлтәсинә дахил олур, һәм дә мүәллим ишләјир. Тәһсилини баша вурдугдан сонра Дәрбәндә кедиб орада ријазиијатдан дәрс дејир. Азәрбајҗана 1938-чи илдә гајыдыр. 1940-чы илин јанвар ајында тутулур, 8 ил һәбсә мәһкум едилир вә шимала сүрҗүн олунур. 1943-чү илин нојабрында хәстәлијә көрә азад едилир. Шамаһыда, Бәрдәдә вә диҗәр шәһәрләрдә мүәллим олур, Бакыда галмаға ичазә верил-

мир. 1956-чы илдә тәзәдән һәбс едилиб, Узаг Шимала сүрҗүнә кәндәрилир вә орада да вәфат едир. Аллаһ рәһмәт еләсин!

Мәсчид әсл ме'марлыг абидәсидир. Бинанын дамыны вә минарәсини ичәридә, ортада гојулмуш нәһәнҗ бир сүтун сахлајыр. Лаһычда әсрин әввәлиндә илк газ чырағы бу мәсчидин таванындан асылмышды. Гәсәбә әһли вә өтраф кәндләрдән адамлар она тамашаја кәлирдиләр.

Бу әсрарәнҗиз чырағы Бакыда алыш-вериш едән вә мәһәлләдә универсал мағазасы олан Гәнтәр ушаглары һачы Муса, Кәрбәләји Зејнал вә Мәшәди Новруз мәсчидә һәдијә - нәзир кәтирмишдиләр.

Газ чырағыны Бакыда нөчә ил тичарәт етмиш Аға Шәриф Рәһимли јандырырды. Јахшы сәси варды. Көдәкбој киши иди, авропасајағы кејинәрди. Гәзет охумагда ад чыхармышды. Адамлар јығышыб онун гираәтлә гәзет охумағына гулаг асардылар.

Мәсчид мејданы мәһәлләнин ән күр јери иди. Һәр ил Мәһәррәм ајында Имам Һүсејн гәтлинин мәрәсими демәк олар ки, ғырх күн бурада ичра едилирди.

Мәһәррәмлик бир ил ғышын шахталы вахтына дүшмүшдү. Гар гуршаға галхырды. Чәмаат гар топалары дүзәлдиб мејданда јер ачды, мәш'әлләри јерләринә санчыб мәрәсим кечирди.

Бир чәһәти дә гејд едим ки, 1926-чы илә гәдәр мәһәллә арвадлары нөвбә илә һәр чүмә ахшамы мәсчид мејданыны елә гајдаја салырдылар ки, чүмә намазы вахты һәр јер тәмиз, пак олсун. Дүкан саһибләри исә һәр сәһәр вә ахшам дүканларынын габағыны сүпүрүб сулајырдылар. Бу мејдан артыг чохдандыр ки, сүпүрүлмүр. Трактор вә јүк машынлары даш дөшәмәләри виранә гојур.

Новрузгабагы мејданда илк чәршәнбәдән башлајараг бајрамдан бир нөчә күн кечәнә гәдәр шәнликләр оларды.

Новруз шәнлији ушагларын ән чох севдикләри вахт иди. Јумурта дејүшдүрәр, кос-кос ојнајар, тәзә палтар кејиб фәрәһләнәрдиләр.

Гурбан бајрамында кәсиләчәк гоч вә гојунлары кәздирәр, јемләдәр, дејүшдүрәрдиләр. Әрәфәдә гурбанлары һәна илә базәјәр, кәзләринә сүрмә чәкәр, дуз једирдәрдиләр вә нәһәјәт, гәбиристанын јамачында Сејидләр пиринин үстүндә һәрләдиб кәтирәрдиләр. Бурадакы узун нөвбә диггәти узагдан чәлб едәрди. Пирин үстүндә мәш'әлләр јанар, нәзир гојулар, арзу шамлары јандырыларды.

Оручлуг ајында мәсчиддә отуз күн Гур'ан охунарды. Бу мәрасим икинди чагында башларды. Мүгабилә гуртаранда евләрдә самовар-лара од салынар, ифтара һазырлыг көрүләрди.

Мәсчид мејданындан Баш күчәнин үзүјухары дәнән јериндә Кәрбәләји Әбдүләһинин үчгапылы баггал вә чәрәкчи дүканы јерләш-мишди. Бу сакит вә хејирхаһ адам өмрүнүн чохуну Гур'ан, дуа оху-маг вә намаз гылмагла кечирәрди. Додаглары даим тәрпәнәрди, хырда дәнәли узун тәсбег чевирәрди.

Кәрбәләји Әбдүләһинин чәрәји бүтүн гәсәбәдә аднан иди. Әтри узагдан адамы вурур, гарнытохлары белә иштаһаја кәтирирди. Тој-лара биширдији фәтирләрин һәр бири ири мәчмәи тутарды, галын-лығы, јалан олмасын, ијirmi беш сантиметр, әдвигәт ичиндә, үзү хаш-хашлы, зә'фәрәнлы, нахышлы шоргоғаллар да ејнилә.

Әлискәндәр әминин дүканы вә еви бир аз јухарыда иди. Күндә үч-дөрд гојун кәсәрди. Әт шаггаларынын бөјрүнү бычагла бөзәјәрди ки, диггәти узагдан чәлб еләсин. Мејвә дә сатырды. Бир јүк үзүмү ири мәчмәјидә сәлигә илә таја кими дүзәрди. Бир дәнәси јерә дүш-мәзди. Гышын шахталы күнүндә, әләми гар басдыгы вахтда зирзә-мидән үзүм чыхардарды.

Учабој, гарагабаг, һәләм-һәләм күлмәјән... Елә бәркдән, ачыгла данышарды ки, адам горхарды. Сәси узаглара кедәрди. Бир ан бе-лә намазы кечирмәзди.

Бүтүн әдәт-ән'әнәнин хилафына, Бақыда Гарашәһәрдә баггал оlanda бир рус гызына вурулур. Гызын гоһумлары гызы Украјнаја јола салыр... Дөзә билмәјиб Әлискәндәр дә кедир далынча. Гызы тапыб кәтирир. Гыз мүсәлман динини гәбул едир. Евләнирләр. Рус гызыны һамы Гәриб досту чағырырды. Бөјүкләр Суғра дејәрдиләр.

Бир дәфә бир арвад Әлискәндәр әмијә сујуну бостандан кәсдији үчүн белә бир та'нә вурур: "Сән мүсәлман дејилсән, су кәсирсән. Кафир гызынын далынча мәһәррәм ајында урусийјәтә кетмисән. Ашура күнү Хархо (Харков) шәһәриндә олмусан".

Әлискәндәр әмини вә Суғра ханымы дәфәләрлә Шамахија вә бир кәрә дә Тифлисә чағырмышдылар.

Отагдан бир тахта пилләкән дүкана, дијәр даш пилләкан дива-рын ичи илә мәсчид һәјәтинә дүшәрди. Бүтүн гәсәбәдә јекәнә ев иди ки, һәјәти јох иди. Бә'зиләри бу бинаја Бүлбүл јувасы дејәрди.

Әлискәндәр әминин көзәл, кениш бағчасы варды. Архдан јухары һиссә бичәнәк, ашағы мејвәлик иди. Алманы дәрәндә беш нөвә ајы-рарды. Бир будаға әл вуранда аз галырды адамы дејсүн. Һәр шејдә гәнаәт етмәк әсас гәјәси иди.

Гәриб досту намаз гылар, оруч тутарды. Ејванда отуруб Гур'ан оху-јарды. Арабир Украјнаја кедәрди. Гоһумлары да Лаһыча кәләрди.

1920-чи ил мај ајынын илк күнләри иди. Чарвадар Сејид Мирзә ахшамүстү Күрдәмирдән гајыдырды, ат үстүндән өзүнә хас шухлугла хәбәр верди ки, болшевој салдатлар Бақыны тутублар.

Адамлар бир-биринә дөјдиләр. Әлискәндәр әми чапачағы көтүјә санчыб севинә-севинә голларыны галдырыб гышгырды: "Шүкүр Ал-лаһа, көзләриниз ајдын, товаришләр кәлди!" Елә һоппанды ки, кир-дә папағы башындан чыхыб ејвана дөјди.

Заман кечди. 1929-чу илдә Әлискәндәр әминин сәсини кәсиб гол-чомаг ады гојдулар. Бағыны мүсәдирә едиб башга адама вердиләр. Аһ-вај еләјиб дејәрди ки, товаришләр кәләндә севиндијим, ојнады-ғым үчүн Аллаһ мәнә чәза верди. Мән өмрүмдә бир кәрә дә олса ој-намамышдым.

О, чаванлара мәсләһәт едирди ки, тојда шабаш вермәјин. О адамлар ки һәдәр пул хәрчләјирләр, мәчлисдән сонра дилхорлугдан сүбһә гәдәр јата билмирләр. Ики-үч күн савашмаға бәһанә ахтарыр-лар. Шабаш вермәјәнин пулу чибиндә, кефи көк олур.

Бир дәфә гоншусунун оғлу Имамәли Әлискәндәрин һининдән тојуг оғурладығы үчүн ону дөјүр. Оғру Имамәли кедир шикајәтә. Кишини ида-рәјә чағырыб дејирләр ки, сән пролетариаты - фүгәраји-касибәни дөјдү-јүнә кәрә 3 манат чәримә вермәлисән. О да 6 манат - ики үчлүк вериб чыхыр идарәдән. Далынча сәсләјиб баша салырлар ки, 3 манат артыг вермисән. Дејир: "Јох, артыг дејил. Мадам о көпәјоглуну дөјмәк нырхы 3 манатдыр, алты манат вердим ки, кедиб бир дә дөјүм".

Күчәнин о тајында чәрәкчи Ағададаш Гәдир оғлунун фырыны вар-ды. Учабој, хөк, чох да күчлү киши иди. Зијалы дөнкәсиндә јаша-јырды. Бүтүн нәсилдә јекәнә савадсыз иди. Гәсәбәјә кәлән пәһләванларла күләшәр, чох вахт үстүн кәләрди.

Сәбәт Ағабаланын евинин алтында Әлиаббас Кәрбәләји Мүрсәл оғлу баггаллыг едәрди. Онун дүканында һәр нөв әрзаг варды. Гәфә-сәләри базакли, лакин ичи бош конфет, шоколад вә с. гутуларла

долдурарды. Узагдан баханда елө тәсәввүр оҗанарды ки, топ вурсан дағылмаз. Әслиндә исә кәммаја иди, нечә дејәрләр, Әлинин папаны Вәлинин, онункуну да Мәммәдвәлинин башына гојарды. Кәзәл сәси варды, бајрамда, тојда охујарды. Дәфи мәһарәтлә атыб тутарды. Јаман зарафатчыл, хошрәфтар иди. Оручлуг ајында ахшамлар дүканда фирни, һалва, шоргоғал, какао, чај, гәһвә сатарды. Кечә јарыја гәдәр мәчлис узанарды. Мәрч тутар, үзүк-үзүк, финчан-финчан ојнајардылар.

... Нә исә садә, лакин хош күнләр иди.

Гәссаб Әлискәндәрин дүканына битишик бирмәртәбәли бинада һачы Мүтәлибин мискәр е'малатханасы јерләширди. Күдәбој, чох Аллахпәрәст, пак, зәһмәтсәвәр киши иди. Мәнә елө кәлирди ки, о, өмрүндә һеч јатмыр, кечә-күндүз ишләјир, нә вахт ајылсајдым онун дүканындан зиндана дөјән чәкич сәси кәләрди. Газанча гајырмагда ад чыхармышды. Мәһәррәм ајларында мәшһур тәбил чалан имиш. Имам матәминдә мәсчидә кирәндән чыхана гәдәр ағлајырды...

Алы дајынын дахмасы илә бир һәјәтдә Кәһәр бибинин мүлкү иди. Гардашы молла Мәчид вә оғлу Баба галајыјдылар. Губа кәндләринә кедиб-кәләрдиләр. Кәһәр биби тәчрүбәли чәрәкјапан кими танынырды. Дөвләтлиләр чәрәк јапмаға һәмишә ону чагырардылар.

Отузунчу илләрдәки ачлыг вахты Молла Мәчид Губада олур, аиләси өзијјәт чәкир. Киши гајыданда арвады шикајәтләнир ки, бачын бизә өл тутмады. О да бачысындан күсүр, данышмыр. Губаја кәчмәјә һазырлашыр. Кедәндә бачысы илә видалашмыр.

Кәһәр биби ағлаја-ағлаја далынча кедир, јалварыр. Гардаш јумшалмыр. Кәфәлә чајыны кечәндә Кәһәр биби зарыја-зарыја охујур:

Әри елдән тапарлар,

Оғулу белдән тапарлар,

Гардашы һардан тапарлар?

Молла Мәчид гајыдыб бачысы илә видалашыр. Кәһәр биби дејир: "Гијәмәтдә көрүшәрик".

Баш күчә илә үзү јухары кедәндә сағ тәрәфдә Мүсејиб кишинин сәкили еви иди. Һәјәти дашла дөшәнмишди, габағында, бағчада чәркә илә сәккиз һејва ағачы учалырды. Һәр ағач һејванын бир нөвүндән хәбәр верирди. Кәркәмләри дә фәргли иди. Гар јағана гәдәр дәрмәздиләр.

О бинаја бизим икимәртәбәли мүлкүмүз битишик иди. Алт мәртәбәдә е'малатхана, ири дарваза, бир дә бөјүк отаг, анбар, үст мәртәбәдә бир бөјүк отаг вә орта өлчүлү ики отаг варды. Габагда узун балкон күн чыхана бахырды. Бу бинаја перпендикулјар икинчи мүлк Нијал дағына бахырды; ики отаг алтда, икиси дә үстдә, гаршыда узун балкон вар, биналары кирдә ејван бирләшдирирди. Јајда бу ејванларда чај ичәрдик. Ики бөјүк отағын бири милли, дијәри авропасајағы салон иди. Һәјәтдә тәндирхана, ат үчүн бир төвлә - үч ат бағланырды, - мал-гара үчүн дијәр ири төвлә варды. Бу төвләдә дөрд инәк вә үч чамыш сахланарды. Бағча вә бостан узунсов иди. Ијирми алма, бир нечә һејва ағачы, һасар боју кавалы вә алча ағачлары учалырды. Тут вә гоз ағачы јухары тәрәфдә иди. Бөјүк әмим Мәшәди Әсәдулла бағчаја хусуси фикир верирди. Алим иди, чохлу гара мешин чилдли ири китаблары варды. Даим мүталиә едәрди. Бабадангалма күн чыхана бахан бинанын бөјүк салонунда отурарды вә орада јатарды. Бура чох сәлигәли вә ири иди. Бүтүн гәсәбә она хусуси һөрмәт едәрди. Хусусилә Аракирд мәһәлләси. Сакит вә азданышан иди. Чохлары јанына мәсләһәтә кәләрди. Мүбаһисәли ишләрә едаләтли, шәхсијјәтинә, вар-дөвләтинә бахмаја-раг, доғру рә'ј верәрди.

Нахчыванда (Норашендә) нефт сатышы ширкәти дүзәлтмишди. "Ширкәти-ислами". Үч оғлу (Мәшәди Муса, Сүләјман, Талыб) вә Хәдичә адлы бир гызы варды. Арвады Ханым досту мәни чох истәјәрди.

Ондан кичик әмим Кәрбәләји Нәсрулла Бакыда Гарашәһәрдә "Кипсолит" заводуну идарә едәр, һәм дә коммерсија илә мәшгул оларды. Авропасајағы чох сәлигә илә кејинәрди. Бәркдән намаз гыларды, сәси узағлара кедәрди. Аллаһа елө бил јалварырды. Мәнә елө кәлирди ки, көјдән зәнбил салыб ону чәннәтә галдырачағлар. Гәзет охујарды, јахшы да шәрһ едәрди. Нәрд ојнамагдан, бир дә ләззәтли хәрәкдән һәзз аларды. Асудәлији севирди. Бир оғлу Әлөвсәт, бир гызы Фатимә варды. Арвады - халасы гызы Сәкине Бадам иди. Биз Бәјим досту чагырардыг. Молла аиләсиндән иди. Гур'аны әзбәрдән билирди. Чохлу дуа охујарды. Биз ушағлар јата билмәјәндә јатағымызын јанында отуруб Ајәтәл-күрси охујуб јухуја верәрди. Бостана бахарды. Чох һәлим, хејирхаһ иди.

Атам Фәрәчулла балача гардаш иди.

Лаһыңда универмағы варды. Бөјүк әмимин оғлу Мәшәди Муса мағажә бахарды. Атам һәм дә халча тичарәти илә мәшғул оларды. Илдә бир дәфә Батума халча апарарды. Чох түндмәчәз вә сәрт иди. Аз данышар, һәләм-һәләм күлмәзди. Һамы чәкинәр, ушағлар исә бәрк горхарды. Бакыда нечә ил Бинәгәдидә нефтхуданын мә'дәниндә мүдир олмушду. Мүталиәни севәрди. Чиддилијинә кәрә она аз мүрачият едәрдиләр. Өмрүм боју ики дәфә мәни өпмүшдү. Бир дәфә 1926-чы илдә Бакыја охумаға кәләндә вә тәһдидлә хәбәрдар етди: "Бир пис сөз ешитсәм өзүв өлмүш бил". Бир дә 1942-чи ил феврал ајында һәрби мәктәбә сәфәрбәр едиләндә. Тапшырығы бу олду:

"Дүз дур-отур. Аллаһ аманында". Бүтүн аиләјә, гоһум-әгрәбаја гаршы диггәтли иди. Бачыларына чох һөрмәт едәрди. Онларын да гајгысыны чәкәрди. Бири борч истәјәндә, өзүндә олмаса да, башга-сындан алыб верәрди ки, о адамын иши ашсын...

Үч бибим варды. Нәнәм Мәшәди Күлсүм Молла Әләскәр гызы чох аиләсевәр иди. Өлүмдән мәни о хилас едиб. Једдиәјлыг, өзү дә әкиз доғулмушдуг. Гыз өлүр. Мән дә чох зәиф имишәм.

Ана бабам һачы Јусиф һачы Аллаһверди оғлу дөвләтли иди. Багы, һамамы, икимәртәбәли еви, габағында бағчасы... Тифлисдә мейманхана вә рестораны варды. Ана нәнәм Мәдинә һачы Ибраһим Хәлил гызы чох чалышган вә чәсарәтли гадын иди. Мәнә чох зәһмәт сәрф едирди. Миннәтлә јад едирәм.

Анам Фатимә Бадамын фикри-зикри аиләси вә ушағлары иди. Бүтүн мүвәфғәјјәтләрим үчүн она миннәтдарам. Чәфакеш, дөзүмлү, јенилмәз вә чох инадкар иди. Ики гардашым - Не'мәт вә Јәдулла, једди бачым - Мәсмә, Күрсүм, Мәрјәм, Мәләк, Сәфура, Тамелла вә Бәһијә, бир дә аналығым варды: Сејид Сәкинә Мир Әллам гызы.

Аиләмиз барәдә кәләчәкдә, өмүр вәфа етсә, бәлкә әтрафлы јаздым.

Ики балача әләвә. Мәнимлә әкиз доғулан гыз өләндә ана нәнәмә хәбәр кәндәрирләр. О да бибисинә дејир ки, һазырлаш кедәк. Импина едир: "Сән кет, мән оғлан өләндә кедәчәјәм".

Анам зәрбафлыг едәр, арагчын бәзәјәрди, чохлу нағыл билирди. Гыш кечәләриндә гоншулар да гулаг асмаға кәләрди. Јахшы сәси варды, кәзәл ләјләј дејәрди. Маһны да чох билирди. Мәни сәһәр јухудан ојатмағ үчүн охујарды:

Ширин дилли, бәхтәвәр оғлум,
Мәктәбә кет һәр сәһәр оғлум...
Јахшы оху, чалышган оғлум
Галх јухудан, мейрибан оғлум...

Ана бабам тәрәф мәни чох истәјәрдиләр, бүтүн арзуларымы јери-нә јетирәрдиләр, чүнки илк нәвәләри идим, бир дә он бир ушағлары балача вахтларында өлдүјүндән сағ галмыш илк ушағлары анам иди. Ону чох әзизләјирдиләр. Дајым Малик вә халам Лејла бир сөзүмү ики еләмәздиләр...

...Һәләлик бу гәдәр.

Јухары тәрәфдән Мәшәди Рүстәмин мүлкү евимизә битишик иди. Беш оғлундан үчү - һәзрәтулла вә Кәрбәләји Нәчәфәли күчәјә бахан икимәртәбәли евдә, Чәннәтәли исә ичәри тәрәфдә, сәкили евдә јашајырдылар. Һамысы мискәр иди. Кәзәл сәнәткар, ишкүзар, зәһмәтсевәр адамларды.

Чәннәтәли ортабој, күлөрүз вә зарафатчыл иди. Мәни чох истәрди. 1927-чи илдә Бакыдан тә'тилә гајыданда нә охудугуму хәбәр алды. Ифтихарла једдинчи синифә кечдијими дедим вә дәрсләри садаладым: физика, ријазиијат, кимја, тарих, әдәбијат...

Сөзүмү кәсди: "Ај једдинчи класа кечән (о заман једди клас чамаатын фикриндә јүксәк тәһсил пилләси һесаб едилирди. Каһ чидди, каһ ејһамла дејәрдиләр: "О адам једди клас гуртарыб, онунла һеч падшаһ да бачармаз), әдәбијат охујурсан, бир додагдәјмәз де кәрүм".

Мән дурухдум. О вахта гәдәр ешитмәмишдим. Пәрт олдум, Чәннәтәли әми өзүнә хас олан хош тәрздә астадан күлдү вә мәни дүшдүјүм вәзијјәтдән чыхармағ үчүн деди: "Гулаг ас, мән дејим, сән өјрән".

Хан атланы, хан тахтына хан чыхар,
Гызыл јәһәр једәјиндә хасас хас.
Сејди иди, дәшт еләди дағлары,
Лејли иди, ширин чана хасас хас.

Сәссиз-сәссиз удгунуб күлдү вә әләвә етди: "Фарсча јахшы бир ше'р вар, ону јадында сахла!" Ше'ри охуду:

Һәр бишә күман мәбәр ки, хали,
Шајәд ки, пәләнк хофта башәд.

Тәрчүмә дә еләди:

"Коллугун-кослугун бош олдуғуну күман етмә, ола биләр ки, ора-

да пәләнк јатыр". Јенә күлүмсәјиб, әләвә етди: "Һеч јердә једди клас дејиб өјүнмә!"

Бир дәфә дә күчәдә арха јахын дарваза илә үз-үзә отуруб данышырдыг. Ҷәннәтәли әми гардашларынын, өз аиләләринин башына кәлән бир әһвалат нәгл етди: "Әмиушагларымыз Рәһимин оғланлары гәрара кәлдиләр ки, Гарабаға кедиб е'малатхана ачсынлар, әмәлли пул газаныб гајытсынлар, даһа бинадарларын әсири олмасынлар. Хам миси бура кәтирмәк чох чәтин иди, чох да баһа тамам олурду. Гарынафәтир, јарыач, јарытох доланырдыг. Һәмишә дә бинадара итаәтдә олурдуг.

Елә дә еләдиләр. Биз дә једди гардаш онлара гошулуб кетдик, үз-үзә е'малатхана ачдыг.

Бизим сөзүмүз бир-биринин боғазындан кечмирди. Һөччәт, дава илә күн кечирдир, бир-биримиздән күсүрдүк. Һәр кәс өзүнә бир газан асыр, билдијини едирди. Бу минвалла рузжарымыз кечирди. Бир күн сәһәр Һачы Ширин ата миниб һараса кетди. Бөјүк гардашы Һачы Гәдир ону көрдү ки, хам мис хамәләрин төкүр дүканын габагына. О бири гардашлар она көмәк едирләр, хамәләри долдурурлар чуваллара.

Јахынлашдыг, дедиләр ки, бир гәдәр маја дүзәлтмишик, көчүрүк вәтәнә.

Чох кечмәди, Һачы Ширин ат үстүндә бир дәвә карваны далынча кәлиб чыхдылар. Сабаһы күн жола дүшдүләр. Галдыг архасыз. Пәрт олду. Јығышыб һагг-һесаба вурдуг, көрдүк ки, беш јүз манат борчумуз вар. Азча ағлымыз кәлди башымыза. Үч ил дә гүрбәтдә әлләшдик-вурнухдуг. Бинадарын гәрзини гајтардыг. Бир гәдәр мәбләғлә гајытдыг дала. Аиләдә бирлик бөјүк шәртдир. Еһ... Дүнјадыр... Һеч кәсә күзәшт еләмир, өз јолујла кедир. Бир нечә ил азчох фираван доландыг... Ата-ана өлдү. Ајрылдыг... Биримиз гәссаб, о бири чөрәкчи, мән балача баггал дүканы ачдым... Ики гардашым мискәр... Бөјүк дава дүшдү... Сонра ермәни-мүсәлман ыргыны... Јаталаг азары... Күндә он-ијирми адам өлүрдү.

Бәли, чох һадисәләр олду. Шүкүр Аллаһа, инди ишләр гајдададыр... Амма о мискәрлик јохдур... Нә Кәдәбәјдән, нә Зәнкәзурдан даһа хаммал кәлмир. Әввәлләр Һәләб шәһәриндән дә хаммал кәтирилирди. Чох ири оларды, һәм дә саф. Һәрәси 56 кирвәнкә. Көтү-

рүб-гојмаг үчүн баш тәрәфләрдә дәстә оларды. Көһнә миси әридән-дә Һәләб хамәсиндән бир аз гарышдырардылар. Көјфијјәти бирә-он јахшылашдырарды. Инди Һаны о хамәләр... Шура кәләндә Пиштә мәһәлләсиндә једди гардаш ики һәјәтә кечә вахты Һәләб хамәси дөшүјүб торпагладылар, тәзәдән сал дашлары үстдән дөшәдиләр. Бу јахынларда гоншулардан ким исә кедиб чуғуллады... Чекадан кәлиб чыхарыб тарач еләдиләр... Јијәләрини дә тутуб көндәрдиләр газамата. Аллаһ шәјтана лә'нәт еләсин...

Ҷәннәтәли әминин оғлу Әли мәнимлә јашыд иди. Бир јердә ојнардыг. Вәбадан вәфат етди... Мәнә белә кәлирди ки, она көрә мәнә чох һөрмәт едирди... Еһ... һәјат".

Једди класла әлагәдар бир әһвалат да кәлди башыма. Мир Әсәдулла Аға гәсәбәнин вә хүсусән бизим мәһәлләнин ән һөрмәтли шәхсијјәти иди. Һәмишә гара ејнәк тахарды. Дејиләнләрә көрә чаванлыгда мәләһәтли сәси вармыш, миначат чәкәндә һамы һејран олурмуш. Шуша галасында минарәдән өзән верәндә һамы бәјәниб. Хан гызы Натәван әһсән дејиб. Бирдән көзүнә гара су кәлиб. Буну белә јөзурдулар ки, көзә апарыблар.

Мир Әсәдулла Аға ләббадә кәјәр вә үстүндән әба саларды. Бухара папаг гојар, Шираз чарығы кәјәрди. Әлиндә әса кәлиб отуарды тиндәки ири дашын үстүндә; хырда дәнәли тәсбеһи чевирә-чевирә дуа вирд едәрди. Арабир учадан: "Ла илаһә илләллаһ" чағырарды. Һамыны ајаг сәсиндән таныјарды.

Күчә илә үзү јухары кедирдим. Мир Әсәдулла Аға бирдән дилләнди: "Манаф, хош кәлмисән... Бакыдакылар нечәдир?"

Јахынлашыб салам вердим. Мир Әсәдулла сорушду: "Јај тө'тили-нә кәлмисән? Нечәминчи синифдә охујурсан?"

- Једдинчи синифдә, Аға.

- Машаллаһ. Једди клас бөјүк һүнәрди. Һесаб охујурсан?

- Бәли, Аға.

- Инди бир мисал сорушсам, һәлл едә биләрсән?

- Аға, чалышарам... Үрәјим әсди.

"Һә... Бир киши өләндә он једди дәвәни үч оғлунун арасында пәјламағы вәсијјәт едир. О шәртлә ки, дәвәләр бүтөв галсын вә сатылмасын... Јарысы бөјүк оғула, үчдә бири ортанчыл оғула, доггуздан бири балача оғула... Гардашлар арасында дава дүшүр...

Кишинин дә далынча дејинир, килејләнирләр...”

Фикрә кетдим. Дедим: “Аға, мүмкүн дејил он једдини тән бөл-мәк...”

Мир Әсәдулла Аға күлдү: “Һамы елә дејирмиш. Амма Имам Әли бөлүб”. Гардашлар савашанда һәзрәт Әли дәвә үстүндә кедирмиш. Дүшүб хәбәр алыр ки, “нә олуб, нијә савашырсыз?”

Әһвалаты она нәгл едирләр. Имам Әли өз дәвәсини бурахыр он једди дәвәнин арасына, оғланлара дејир кедин һәрәниз өз пајынызы көтүрүн? Бөјүк оғлан јахынлашыб он сәккиз дәвәнин 9-уну ајырыр, ортанчыл оғул 6-ны, балачасы 2-ни. Хәлифә Әли дә өз дәвәсинә ми-ниб узаглашыр. Көрүрсән, Иمامын һикмәтини?”

Күчәнин о тајында Мәшәди Гасымын мискәрханасы варды. Гапы кечирмә тахталардан иди. Бөјүрдә ири һамвар даш гојулмушду. Үч-дөрд нәфәр үстүндә отуруб сөһбәт едирди.

Јухарыда мискәр һачы Абид кишинин мүлкүнә гәдәр чәпәр уза-нырды. Дөнкәдә Ганы кишинин еви, о бири тәрәфдә һачы Абидин јан-јана үч мискәр е’малатханасы варды. Кечә-күндүз чәкич сәдала-ры бүтүн мәһәлләни зара кәтирәрди.

Һачы Абидкилин ләгәби Мамај иди. Чох адам онлара балача ма-мајлар дејәрдиләр. Баш күчә илә паралел узанан о бири күчәдә бө-јүк мамајларын е’малатханасы вә кәзәл икимәртәбәли мүлкләри јерләширди. Бөјүк нәнәләри Тилабачы мамача олдуғуна көрә онлара бу ләгәб верилиб.

Балача мамајлар једди гардаш олуб, пүхтә усталар кими танын-мышдылар. Һәр нөв мис габ-гачаг (тава, сатылча, ашсүзән, кәф-кир, абкәрдән вә с.) һазырлајардылар.

Чох бөјүк аилә идиләр. Дүканын гапылары дарвазаја охшајырды. Сөһәр ачыландан кечә дүшәнә гәдәр кириб-чыхан оларды, халис ары пәтәјинә охшајырды.

Аракирддә сејид аиләләри, демәк олар, бурадакы әһалинин дөрддә бирини тәшkil едирди. Онлардан һачы Мир Абдулла, һачы Мир Әләкбәр, Мир Фазил, Мир Мәчид, Мир Әллам вә башгалары даһа мәшһур идиләр.

Сејидләрин Лаһычда, Гарабағ, Кәнчә, Шамаһы, Губада дүканла-ры вә е’малатханалары варды, мискәр вә каркәрләр ишләдирдиләр.

Мир Фазил оғлу Сејид Муртузанын дуруш-отурушу, хош, хејирхаһ

хасијәти, тәләбкарлығы, лазым оlanda сәртлији һөрмәтә, диггәтә лајиг иди. Көһнә адәтлә архалыг, үстүндән јашыл гуршаг, чуха кеји-нәр, бухара папаг гојарды. Бостанда, бағда чох әлләшәрди. Халғ тәбабәтилә мәшғул оларды, дејирдиләр атасы, биликли тәбиб Мол-ла Мир Фазилдән өјрәниб. Ады Мир Муртуза олса да, һамы үздә она Аға, архада Молла дејәрди.

Бунун марағлы тарихи варды. Атасы Мир Фазилин үч арвады вармыш, дөрдүнчү алдығы гызы чох сеvirмиш вә евинин габағын-дакы чәмәнликдә, арвадлар тәзә кәлини инчитмәсин дејә, хусуси сәкили бина тикдирир. Чүмә ахшамлары орада галар, чүмә күнү динчәләрмиш. Дөрдүнчү арваддан оғлу олур, адыны Муртуза гојур.

Гоншулугдакы һачы Мир Әјјуб гардашлары бөјүк нәсилдир. Евлә-рин һамысы икимәртәбә. Һәјәт кениш, арха тәрәфдә бостан вә бағ. Сәкили дүканда мис габ-гачаг анбары. Шамаһыда, Шушада, Зәнкә-зурда дүканлары варды. Сејид Чәнабын оғлу Мир Јусиф реалны мәктәби битириб Авропаја охумаға кедирди, икинчи оғлу Мир Саф-тәр мүһасиб иди.

Тәбиб Мир Саһиб Хорасанда тибб мәктәбини битирмишди. Атам она чох еһтирам кәстәрәрди. Јанына кәдәр, сөһбәт едәрди. Атамла мән дә һәрдән кедирдим һәкимжилә.

Бајырда бир дәфә сәс-күј гопду. Чох кечмәди ики адам хәстәнин голтуғуна кириб отаға кәтирди. Далча чәркәзи либасда, хәнчәрли, тапанчалы үч адам кирди. Гашы, саггалы ағармагда олан учабој ки-ши тәбибә јахынлашыб тә’зим етди вә деди: “Биз Сәлимбәјин го-һумларыјыг”.

Тәбиб хәстәни дөшәк үстә отурдуб, галанлара да өјләшмәјә ичазә верди. Јашлы адама бахды. О, сөзүндә давам етди: “Хәстә башағ-ры дәрдинә мүтәлә олуб. Бакыја, Тифлисә апармышыг, чарә олма-јыб. Инди сизә пәнаһ кәтирмишик”.

Мир Саһиб Аға хәстәни јохлады. Чәрраһ Мәшәди Ејвазын далын-ча адам көндәрди. Чох кечмәди о кәлди. Тәбиб хәстәнин кәзләринә бир ағ дәсмал бағлатдырыб пејсәриндә бәрк дүјүнләтдирди. Ики нә-фәр, аһы-зары отағы башына алмыш хәстәнин голларындан јапыш-ды. Елә еләдиләр ки, о тәрпәнә билмәсин. Тәбиб бармағы илә хәстәнин алнында, гашларынын ајрычындан азча јухарыны кәстәриб комбул, потабој чәрраһа деди: “Үлкүчлә бураны бир дәфә чәрт!”

Чәрраһ дежиләнә усталыгла әмәл етди. Ган ахды. Хәстә сусталды. Чыгыр-багыр кәсилди. Хәстәни дөшәк үстә узатдылар. Тәбиб она жарым стәкан шәрбәт ичиртди. Бир саатдан сонра хәстәни, һеч нә олмамыш кими јола салдылар.

Тәбибин балача гардашы Мир Сејфулла рөвзәхан иди. Һәмишә гара палтар кејәрди. Гардашынын хилафына гашгабаглы, түндмәчәз олдуғундан һамы ондан чәкинәрди. Минбәрә галханда мәсчиддә мәзар сүкуту әмәлә кәләрди. Салават чевириб дуа охујандан сонра гәзәблә гышгырарды:

Үјмә дүнјаја, еј дили гафил,
Нә олур бу әчәзәдән һасил,
Өләчәксән әкәр ки, шаһ оласан!

Сөзләр диварларда, таванда әкс-сәда јарадыр, сүкүт даһа да дәринләширди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, бүтүн рөвзәханлар (Молла Мәһәммәд Рзәдан савајы. Онун моизәләриндә һәјәт ешги, инчә јумор, күлмәли әһвалатлар, ачы сарказм, истәһза гулаг асанлары вәләһ едәрди) моизәләриндә јалныз бәдбин ше'рләр сөјләр, дүнјаја икраһ, һәјәтә е'тинасыз руһда әһвалат данышар, чәһәннәм әзабындан горху, дәһшәт дүјгулары ашылајардылар. Мисал үчүн: "Дүнја һеч кимә галмајыб, гардаш". Ја да:

Чәһд ејләкинән етмә бина ханә чаһанда,
Бу ханәләрин ахыры виранә дејилми?

Мамајларын евләри илә үзбәүз күчәнин о тајында Ахундовларын (моллалар да дејирдиләр) евләри дурурду. Ләгәбләри Сәғгәт. Молла Әләскәр нәсли мәшһур иди. Ата нәнәм Мәшәди Умукүлсүм онун гызы иди. Гардашлары Мирзә Кәрим, Әбдүл Мә'мин, Әбдүл Рәһим, Тағы (көзәл маһнылар охујарды, нағыл данышарды). Онун әмиси оғлу Молла Әһәд чох вахт Губада оларды. Дилавәр молла иди. Охујарды:

Чруһ тарик әс-салам, кәшан-кәшан чәһәннәмә,
Чруһ русизәбан, кәшан-кәшан чәһәннәмә,
Лә'нәт ермәнијан, кәшан-кәшан чәһәннәмә,
Чруһ оруч јејән, кәшан-кәшан чәһәннәмә.

Чаванлары рус мәктәби битирмишдиләр. Мүәллим вә һәким оланлары варды. Мәшһур рәссам Нүсәјн, мәшһур һәккак, һәким,

мәдрәсә саһиби Молла Мә'мин бу нәсилдән иди. Дөвләтлиләрин гәбиристандакы баш вә дөш дашларында јазылары, нахышлары һәкк едәрди. Шаир иди. Бејүк нәсли варды, әксәри савадлы.

Һәккак Молла Мә'минин евинин сол тәрәфиндә даланда, ајрыча мүлкдә Мәһди ушағлары айләси јашајырды: бир нечә гардаш идиләр, ики нәфәри Бақыда Тағыјев фабрикиндә ишләјирди.

Күдәбој, гарајаныз Халыг Рза оғлу бајтарды. Еви даланын сағ әлиндә иди. Азара дүшән ат вә мал-гараны сағалдарды. Чох данышар вә тез-тез күләрди. Ләгәбләри Мәмәхан иди. Ушағлары он јаша гәдәр ана сүдү әмәрдиләр.

Азча ашағыда Мәшәди Әшрәф вә Мәшәди Чәфәр гардашлары олурду. Мискәрдиләр. Үзбәүз бинада дәмирчи һачы Дадаш вә Мәшәди јашајырды. Ики мәртәбә мүлкләри әсл ме'марлыг абидәсидир. Сәрт чај дашларыны елә сәлигә илә јонуб, елә усталыгла һөрүбләр ки, елә бил әфсанәви әлләрин е'чәзкар сәнәт өсәридир. Даш һөрүкләр арасы узанан ағач кәмәрләр, тағлы пәнчәрәләр, гапы вә балкон күчәдән өтәни ајаг сахлајыб тамашаја вадар едир.

Аһәнкәр Мәһәррәм танынмыш усталардан иди. Еви Баш күчәјә кедән далана бахырды. Имам матәминдә мәсчиддә гоша лүләли ики ири самовары о идәрә едәрди. Бурмабыг, чох чалышган вә чох да чидди киши иди. Гыш кечәләриндә кәзәл нағыллар данышарды. Бақыја кәлиб гајыдандан сонра шәһәри елә кәзәл тәсвир едәрди ки, адамлар чүмә күнләри јығышыб она гулаг асардылар.

Касачы Абдыл Алынын – гоча, бамәзә вә зарафатчыл кишинин еви јухары тиндә иди. Арвады чопур Фатма Солтан гујруг өридәр, чыздағ вә јағ, бир дә шоргоғал сатарды. Ушағлары јох иди. Касыблара нисјә мал верәр, әл тутардылар.

Маһир дәмирчи Уста Аға Рәһимин еви Ашағы мәсчидә јахын иди. Аһәнкдар, мәләһәтли сәси варды. Ноһә вә гәсидә охујарды. О кечә ки о охујачагды, мәсчиддә адам әлиндән тәрпәнмәк олмазды. Тојлар да дә'вәт едәрдиләр. Хошхисләт, хејирхаһ, мүләјим шәхс иди. Арабир Мәчнун ролуну ифа едәрди.

Һачы Аббас мәсчидинин мејданы башга мәсчидләринкинә кәрә даһа кениш вә ири, дөврәдәки биналарын чоху ики вә һәтта үч мәртәбә иди. Зирзәмиләр вә биринчи мәртәбәләр әсасән бурадакы дөвләтли бинадар һачы вә тачирләрин анбар вә дүканлары иди.

өзү чыхыр дама, башлаыр келенлери дашгалага. "Боз гурд" Агада-
янын дөрд итини гачырдыр, некерлери багчаја, һәјәтә бурахмыр.
Сона һәнәкә исә даш ата-ата сөјүш јагдырыр. Агадајы көрүр јох, бу
һәна о һәнадан дејил, јенә өзү кәлир. Сона ханым ону көрәндә даһа
да чошур, сөјүшү гәлиزلәшдириб дөрдмәртәбә едир... һачы Да-
даш: "Адә, бу лап һәјасыз имиш ки" – дејиб гачыр.

Бундан сонра Агадајы Сона ханыма гаршы нечә-нечә кәләк дү-
зәлдирсә дә, мәгсәдинә наил ола билмир.

Сона һәнәкәнин еви вә багчасы Агадајы багынын бир кәнарында
чәпәр архасында әввәлләр олдуғу кими чәсарәт, зора-зорла чаваб
вермәк рәмзи кими дуруп.

Һачы Дадашын багы әсл багчылыг архитектурасы әсасында гу-
рулмушду. Үч истигамәтдә, һәм енинә, һәм дә узунуна кениш хија-
банлар салынмышды. һәр хијабанын ики тәрәфиндә дашла
һөрүлмүш архлар варды ки, кечә-күндүз су ахырды. Јералты архлар
чәкилмишди ки, истәнилән вахт сују ора бурахырдылар. Дәрәдә үч
дәјирман ишләјирди. Јирдман чајы боју һүндүр даш һасар учалдыл-
мышды. Чај тәрәфдә ири дарваза варды: пилләкәнләрлә чаја дүшүр-
дүләр. Багда бири дөрдкүнч, икиси үчбучаг шәкилли,
бәрли-бәзәкли, јердән бир метр һүндүр үч көшәк тикилмишди.
Квадрат көшәк даһа кениш, даһа көзәчарпымлы иди. Әтрафда чи-
чәк, хусусән гызылкүлләр әкилмишди.

Багда һәр нөв мејвә ағачы варды. Шөһрәтпәрәст Агадајы гәсәбә
әһлини мөвгәјинә көрә гонаг чағырырды; тачирләри, мискәрләри,
бәнналары, әснафлары вә с. Бир дәфә дә мискәр вә дәмичиләр
үчүн зијафәт дүзәлдир, сонра онлары баға бахмаға апарыр. Индијә
гәдәр белә дөбдәбәли бағ көрмәмиш адамлар мәфтун олурулар. Вә
тә'рифләр башланыр. Бири дејир: "Агадајы, белә багы сәндән баш-
га һеч кәс дүзәлтдирә билмәз". Дикәри: "Бу, анчаг сәнин һүнәрин-
дир" вә с. Гоча, һамынын чох еһтирам етдији уста Годи Әлверди
дејир: "Агадајы, бу пул ки сәндә вар нә п... истәјирсән јејә биләр-
сән!"

Бағ саһиби гәһгәһә илә күлүб әлләрини бир-биринә вуруп: "Ај
сағ ол Годи дајы, валлаһ дүз дејирсән. Нә едир пул едир, мән нә ка-
рәјәм?" Годи Әлвердинин бу сөзү индијә гәдәр зәрб-мәсәлә дөнүб.

Һачы Дадаш некәри чағырыр: "Адә Фәрәмәз, кет бәј гызына (бә-

јүк арвада, дөрд арвады варды) де ки, ахшама чығыртма плов би-
ширсин. Годи дајы шамы биздә едәчәк".

Һачы Дадаш гәсәбәдән нечә километр шималда Гарабел дагынын
јамачында Каһтәнүр дејилән јердә бөјүк бир саһадә бина вә төвлә-
ләр тикдириб јүзә гәдәр мал-гара сахлајырды. Төвләләрә су чәк-
мишди ки, гышда һејванлар чөлә чыхмасын.

Һачы Дадаш багы салмаг үчүн Тифлисдән багчылыг агроному вә
бағбан дә'вәт етмишди. Бу бағбан һамамда истифадә едилән палчы-
ғын бәдәндәки артыг түкләри тәмизләдијини көрдүкдә сағгалына да
јахмышды... Үзү јанмышды вә һәр ики јанағында ләкә галмышды.

Һачы Мусанын нәвәси Ағамәммәд һачы Дадаш барәдә чох даны-
шырды: "Агадајы бабам өз гардашы һачы Муса илә јола кетмирди,
ана бабам һачы Карајла һеч арасы јох иди. һачы Муса бабам хәстә
оланда, арвады Фатмабәјим көрүр ки, кишинин һалы лап ағырдыр,
тез әринин чибиндән зинкилдәјән сандығын (сејфин) ачарыны көтү-
рүр, сандығы ачыр вә банка гојулмуш нечә мин манатын кағызыны
балача һејбәјә гојур, үстдән дә гызыл долдуруп, гызы Мүнәввәрлә
галхырлар үст мәртәбәјә. Бағлама дүзәлдиб, дал пилләкәнлә енир-
ләр баға. Гаранлыг кечә имиш. Бирдән ит гырыг-гырыг мырылда-
јыр. Јијәләрини таныјыб тез дә сусур. Ана вә гыз отурурлар килас
ағачларынын алтында. Сонра кечирләр зоғал ағачлары олан јерә.
Бирдән архадә ајаг сәси ешидилир. Ана-бала бир-биринә гысылыб
нәфәсләрини кизләдирләр. Елә бу вахт Ај гара булудун арасындан
онлары ахтарырмыш, ја да јолларыны ишыгландырмаг истәјирмиш
кими бојланыр. Киласлыгда ики кәлкә көрүнүр. Фатмабәјим вә Мү-
нәввәр онлары таныјырлар – бири һачы Дадаш, дикәри исә некәр
иди. Далда бир нечә мәш'әл шө'лә сачыр.

Ана вә гыз аста, сәссиз аддымларла өзләрини һасарын дибинә,
јоғун көвдәли чинар ағачларынын архасына вериб, галын отлугда је-
рә сәрилирләр.

Итләр бирдән һүрүшүр вә Адилбәј дәјирманы олан сәмтә чумур-
лар. һачы Дадашын боғуг сәси ешидилир: "Һа, көтүр һа!..." Фатма-
бәјим вә гызы өзләрини чаја ачылан гапыја чатдырырлар. Мүнәввәр
гапыны ачыб анасыны Јирдман чаја енән даш пилләкәнин үстүнә
чыхардыр, чәлд гапыны өртүб далдан гыфыллајыр. Евә төләсир.
Фатмабәјим Бәдәвана гәдәр Јирдманла кедиб һачы Гурбан мәсчи-

динә галхан јолла бирбаша атасы евинә чатмағы гәт едир.

Онун һачы Дадаша бу кечә вурдуғу зәрбә өләнә гәдәр Ағадајынын јадындан чыхмады. Вә интигам мәгсәдилә Мүнәввәри оғлу һачы Рзаја нишанлады, елә о күнү дә кәбин кәсдирди, гәсдән гардашы гызыны нечә ил кәбин алтында сахлады, һәм дә кедиб Зәвәро мәһәлләсиндән һачы Нәчәф Әлинин гызыны оғлуна алыб тәнтәнәли тој еләди.

Бу әһвалатдан сонра һачы Дадаш - Фатмабәјим давасы дөндү һачы Дадаш - һачы Карај говғасына. һәр ики тәрәф мәһкәмәјә мүрачигәт едирди. Диван әһлинин бири кедир, о бириси кәлирди. Хәрч-хурачатлары исә јүкләнирди чамаатын бојнуна. Төвчү пулу артырды, алты шаһы өвәзинә ики-үч манат вермәли олурдулар. Бир сөзлә, касыблар өзијјәт чәкирди.

Һачы Дадашын өсл мәгсәди өлән гардашы һачы Мусанын арвады Фатмабәјими сифә едиб бүтүн дөвләт вә варидата јијөләнмәк иди.

Фатмабәјим буну әввәлдән дујуб кечә јары гачмышды. Јери кәләндә дејирмиш ки, әрим һачы Муса вәсијјәт етмишди ки, мән өләндән сонра кимә истәсән кедә биләрсән, амма гардашым һачы Дадаша сифә олма. Вәсијјәти поза билмәрәм. Әр нәјимә лазымдыр, гызым да вар, оғлум да.

Үмумијјәтлә, һачы Дадаш гәсәбәдә һакими-мүтләг һесаб едилирди. Бир дә көрүрдүн ки, нөкәрләр күчәләрдә кәзиб чар чәкир: "Чамаат! Билин вә акаһ олун: Сабаһ Ағадајынын оғлу һачы Рза күчәләрдә ат чапачаг. Ушаглары евдән бурахмајын, өзүңүз дә сәр-һесаб олун!" Хәбәр верилән вахтта доғрудан да күчәјә чыхмаг хата иди.

Гоча бир киши нәгл едирди ки, күчәдә чохлу һачылар, моллалар вә варлы адамлар отурмушду. О тај-бу тај. Бирдән һачы Рза једәјиндә көһәр ат узагда көрүндү, һамы галхды ајаға, әлләрини дөшләринә гојуб тә'зим етдиләр. һачы Рза исә габагда, әлиндә јүјән, көһәр дә далынча аддымлајыр, һеч кәси көрмүрмүш кими салам алмадан фикирли кечирди.

Дејиләнләр өз јериндә, ола биләр ки, бә'зән гәрәз, бә'зән өјүнмәк хатиринә бу вә диқәр һадисәни бәдхаһ вә ја да хејирхаһ рәңкләрә бојајырлар. Лакин мән ијирминчи илләрин орталарында көзүмлә көрдүјүмү нәгл едирәм. Бахмајараг ки, Шура һөкүмәти нечә ил иди гурулмушду, дөвләтлиләр хејли сыхышдырылмышды, һачы Дада-

шын оғланларындан Не'мәт тез-тез күнүн күнорта чағы, күчә-базарда адамлар гајнадығы вахт көһәр аты Шаһ күчә илә үзүашағы-үзүјухары чапырды. 1927-чи илдә бәрк шаллаглајыб гыснадығындан ат дөзә билмәјиб јыхылмышды. Не'мәтин дә ајағы сынмышды. Бақыја кәтирдиләр, илдән чох сыныгчылар мүаличә етдиләр. Өләнә гәдәр ахсаг галды.

Шаһ күчә. Бу күчә Дәвәчиләр карвансарасындан башлајараг Гапан дибинә гәдәр узаныр.

Карвансараја битишик бинада Мәшәди Сәфәрәлинин баггал дүканы варды, карвансара да онунку иди. Јаз-јај ајларында рәңчбәрлик едирди, ики-үч јердә, гәсәбә әтрафында мал-гара, гојун-гузу сахларды. Газмаларда от вә саман тајалары чәркә илә дүзүләрди. Пајызда вә гышда баггаллыг едәрди.

Бу адамын дилинә "јох" сөзү кәлмәзди. Сорушанда ки, дүз вар? дејәрди, јахшы дошаб кәтирибләр. "Јағ вар?", "Јахшы гәнд вар" вә с. Өзү дә чох вахт архалығынын чибиндән гөз, ләбләби, кишмиш көтүрүб агзына атарды. Дүканы күнә бахырды, тез-тез јекә даш үстә әјләшиб өзүнү күнә верәрди.

Гоншулуғда учабој, арыг, аз данышыб, чох гулаг асан Әбдүл Гөдирин дәлләк дүканы иди. Бу хејирхаһ адам һәмишә өјүд верәрди: "Ағыр отур, батман кәл". Мүштәриси чох иди, һәфтәнин мүәјјән күнләриндә јахын кәндләрә, јајда Сәлим Солтан јајлағына кедәрди.

Битишик дүкан саһиби бәззәз Мәһәммәд Мейди һамынын "Әрәб әми", - дејә мүрачигәт етдији хошмәчәз, күләрүз, зарафатчыл, ортабој киши иди. Гара олдугуна көрә "Әрәб" ләгәби вермишдиләр. Мүштәрини нәзәрдән кечирән кими илк бахышдан парча алыб-алмајачағыны мүәјјән едирди. Дүканын гәфәсәләриндән бириндә гара чилдли ири китаблар варды. Бекар оlanda мүталиә илә мәшгул оларды. Ән чох севдији вә чох да охудуғу Фирдовсинин "Шаһнама"си иди. Јалан олмасын, бәлкә дә о китабын чох һиссәсини әзбәр билирди. Јери кәләндә, мәчлис вә сөһбәтә мувафиг бир нечә бејт дејәрди. . . Тез-тез тај-тушлары илә елми, дини, әдәби мүбаһисәләр едәрди. Сәсини ејһамла учалдарды. Нәрд азаркеши иди. Үстүн оlanda тәрәф-мүгабилинә хитаб едәрди: "Әзизи мән, әз кәфи дәст!" (Әзизим, зәри овчувун ичиндән ат!). Уданда шаггылы илә күләрди. "Шаһнама"дән Рүстәмин пусгуда дуран Шакала дедикләри-

ни тәкрар едәрди:

Тәрағи-түрүғи әмуд киран
Бә мисали дүкани аһәнжәран
Кәмәндари имруз амүхтәәм,
Шәғали чинари бәһәм дүхтәм.

Јај ајларында күчәнин о тајында гаршы тәрәфдәки пилләкәнли чајханада нәрд ојнајардылар. Ијирминчи илдә Лаһычда далдаланмыш Мәммәдәмин Рәсулзадәни вә Абасгулу Казымзадәни евиндә сахламышды – “Әсримизин Сәјавушу” әсәринин јарандығы јерләрдән бири Әрәб әминин еви иди. Әрәб әминин гардашы Бақы технику мәктәбинин мүдавами Ағабала Гасымов М. Ә. Рәсулзадә илә синиф јолдашы олуб. 1905-чи ил чыхышларында, рус мүтләғијјәтинә, мүс-тәмләкә әсарәтинә гаршы мүбаризәдә әгидә досту олмушлар. Әрәб әми үч аја јахын бир мүддәт М. Ә. Рәсулзадәјә һәм мә’нәви, һәм мадди һимәјә көстәрмишди.

Лаһычда демәк олар ки, М. Ә. Рәсулзадәјә бүтүн халғ еһтирам көстәрмишди. Еләләри дә варды ки, көз көрә-көрә, өзүнүн, аиләсинин вә бөјүк нәслинин мәһв олмасындан горхмашышды. Онларын һамысыны сәјмағ нә мүмкүндүр, нә дә јаддашларда галыб, амма ән көркәмлиләрини халға танытмағ лазымдыр: Мәһәммәд Мейди Гасымов, мискар уста Мәшәди Әсәд Маһмудоғлу, чарвадар Мәммәд Садығ Мирзә оғлу, тачир Әлиаббас бәј Нәсрулла бәј оғлу, дөвләтли даббағ Мәшәди Сәлим, гоча арвад Мәдинә ханым һачы Ибраһим Хәлил гызы вә с.

Лаһычы тәрк етмәздән бир күн габағ, М. Ә. Рәсулзадәни вә Абасгулу Казымзадәни Бәдаван мәсчидинин минарәсиндә кизләдиләр, јемәк-ичмәкләрини Мәммәд Садығ Мирзә оғлу тәшкил едир. Мәшәди Әсәд әлиндә тапанча, чијниндә түфәнк Лаһычдан Гојдон газмасына мүшајиәт едиб.

Әрәб әминин дүканыјла јанашы Шаһбазын чајчы дүканы варды. О, ортабәј, кирдәсифәт, јанағлары гырмызы, хошмәчәз киши иди. Неч кәс онун дүканы һачан ачыб-бағладығыны көрмәзди. Гоша самовар һәмишә гајнајарды.

Јај ајларында күчәнин о тајында, дашдан сәлиғә илә һөрүлмүш үч аршын һүндүрлүкдәки һасарын архасында бош јердә самовар гојарды. Јашлы мүштәриләр јығышыб тарихи, әдәби, дини, өззәи-зә-

ман, тичарәт вә баш верән һадисәләр барәдә сөһбәтләшәр, нәрд ојнајар, зарафат едәрдиләр.

Оручлуг ајында ахшамлар ифтардан сонра чајхана дөнәрди “клуба”, фирни, сүдлүсыјығ, шоргоғал јејәр, чај, гәһвә, какао ичәрдиләр. Мәрчләшәрдиләр. Сәккиз бошгаб фирнини, беш каса сүдлүсыјығы ким нечә гашыға јејәр? Бачармајан һәм хәрәјин һағгыны, һәм дә әләвә пул верәрди. Бә’зән мәрчләшиб бир отурума ширин чајла 10-15 шоргоғал, баллыбады, шәкәрчәрәји јејәрдиләр.

Тез-тез финчан-финчан ојнајардылар, мис мәчмәидә сәккиз мис финчаны ағзыашағы чәркә илә дүзәр, биринин алтында үзүк кизләдәрдиләр. Финчан алтындан үзүк тапмагда гырс тутан Мәшәди Әсәд Маһмуд оғлу мәшһур иди.

Чајхана илә јанашы дүкан, чини (фарфор) габ-гачағ сатан Мәшәди Ағаминин иди. Бу арығ, күрәји азча донгар, үзү балача, көзләри хырда, түндмәчәз киши тез-тез бәркдән вә һиккә илә данышарды. Јахындакы гәдим Ләлә мәсчидиндә күнорта намазы гыланда сәси узағларда ешидиләрди. Елә бил Аллаһла каһ данышыр, каһ јалва-рырды.

Һәр чешид сахсы габ сатарды. Гәфәсәләрдәки рәнкарәнк, мин бир нахышлы, күллү-чичәкли нимчәләр, бошгаблар, күлабданлар, гәндаблар, касалар, стәкан-нәлбәкиләр вә башга габлар көз гашмашдырар, үрәк ачар, көнлү арзуларла долдурарды. Адамлар гејри-ихтијари ајағ сахлајыб тамаша едәрдиләр. Москваја кедиб, габлары бүтүн дүнјада мәшһур олан фарфор фабриканты Кузнетсовдан алыб кәтирәрди. Бақыдан маллары дөвәчијә вериб јола салар, өзү татарла Күрдәмирә јолланар, ордан чарвадар тутуб кәләрди Лаһыча. Бир дә көрәрдин он-он беш дөвәдән ибарәт карван мал кәтириб. Јығарды дүканын алтындакы зирзәмијә. Әшјалар бир-бириндән көзәлди.

Елә ки, мүштәри дүкана кириб тамаша едир, шеј алмырды, говурду: “Чых бајыра, чых бајыра, буралара кәлкә салма, дүканы гаранлығ еләмә!” Өзү дә чүт данышар, тез-тез ејни сөзү ики, һәтта үч дәфә тәкрар едәрди.

Үзбәүз дүканда – баггал Мәшәди һашымын дүканында ирили-хырдалы гәнд кәлләләри, һәр нөв – “Настојаши”, “Попов”, “Высотски”, “Ајынишан” вә с. чајлар, гәһвә, какао, “Ејним” ирис гутулары, Иран хушкәбәри, торбалар долусу шәкәр, тикә гәнд, манпасы вә с. шир-

нијат, сәдри, акулә, сүрмәли дүјүсү, нәгшли тәнәкә дәмйрдән узун-сов, кирдә, дүзбучаг, ирили-хырдалы, нөвбәнөв конфет гутулары...

Онунла јанашы, Фәрәч хан Әһмәд оғлунун хырдават дүканы дурду. Фәрәч әми һәм дә көзәл уста иди, түфәнк, тапанча тә'мир едәр, овчулар үчүн ајы, чанавар вә дијәр һејванлары вурмаға күллә, гырма һазырларды. Учабој, арыг, ачыдил киши иди. Сөз атарды, тез-тез һөчәт едәр, даваја кечәрди. Елә бил кишинин нараһатлығы мә'нави еһтијачы варды. Архалыг вә чуха кәјәрди. Дүканда елә отурачаг дүзәлтмишди ки, һәм јухары, һәм дә ашағы кедәнләри кәрүрдү. Бардаш гуруб отурар, көзү јан-јәрәдә оларды. Чығара кағыза түтүнү бүкүб папирос чәкәрди. Дәлләк Әбдүл Гәдир кәндләрә кедән-дә она гошулуб хырдават апарарды сатмаға, итдән бәрк горхарды, она кәрә тәк кетмирди. Бир әлиндә сајғачла нисјә дәфтәри, бир әлиндә дәјәнәк.

Кәнд ушаглары буну билирди. Фәрәч әмини кәрән кими ит гыс-гырдардылар. О да тез гачыб чыхырды ағача, ушаглар ити кәтириб дајанардылар ағач алтында, конфет, гоз-фындыг, кишмиш тәләб едәр, пул истәрдиләр. "Јазыг" Фәрәч әми "торпагбасды" вермәјә мәчбур оларды. Фәрәч әминин бир зәиф чәһәти дә варды. Көјчәк гызлардан, ханымлардан јаман хошу кәләрди, даһа доғрусу, дәли-диванәси, азаркеши иди.

Гоншулуғунда анчаг Тағыјев фабрикндә тохунмуш без, ағ сатан Мәшәди Сәфтәрин дүканы варды. Ады галмышды Такијев, о да бунунла фәхр едир, ловғаланырды. Кишинин дилләр әзбәри көзәл арвады Сејид Күбра ханымын чох севинчли вә кәдәрли тәләји олмушду. Ону бөјүк гардашы Әли Мухтара алмышдылар. Тәзә бөји Аракирддә зијәфәтә чағырырлар. Сүдлүплов јејәндән сонра шахтаја чыхыр, бәрк сојуглајыр, чијәр илтиһабына мүбтәла олур. Тәбиб Аға Сејид Әшрәф мұјәјинәдән сонра мәсләһәт кәрүр: "Бу о дәрәчәдә һүшуну итириб ки, ајылтмаг үчүн неј чалмаг лазымдыр. Белә хәстәләри неј чала-чала ајылтмаг олар". Бу мұјаличә үсулу-мусиги илә азарлыны сағалтмаг гәдимдән галыб. Чалғычы хәстәјә јахын отуруб вахташыры чалыр. Чарвадар кәндәриб Шамахыдан нејчалан кәтирирләр. Нејчалан хәстәјә бахан кими дејир ки, вахт өтүб, кечдир, бу азарлы ики-үч саата өләчәк.

Доғрудан да Әли Мухтар вәфат едир. Гырхы чыхан күнүн сабаһы

Сејид Күбра ханымы атасы евинә јола салырлар. Ил јарымдан сонра балача гардаш Мәшәди Сәфтәрә алырлар.

Күбра ханым Фәрәч әмини дәли-диванә етмишди. Доғрудан да, бөјүклү-балачалы һамы Күбра ханыма мәфтун иди. Балконлары мәшһур һачы Хан Әһмәд сарајына бахырды, лакин арада чох һүндүр, уча һасар олдуғундан балкон кәрүнмүрдү, дама чыхмаг лазым иди. Буна кәрә дә јағыш дајанан кими Фәрәч әминин әлине кирәвә дүшүрдү, галхырды дама, башлајырды кет-кәлә, көзү безсатанын балконунда дилбәр, чаналан назәндәни ахтарырды.

Буну дујан безсатан һәр дәфә јағыш дајананда Күбра ханымы отаға салыб гапыны гыфыллајыр, дүшүрдү дүкана. Бичарә Фәрәч әми вурнухараг ики-үч саат дамда һәрләниб ајаглары исланмыш, јорғун, һалы пәжмүрдә, овгаты тәлх дүшүрдү ашағы. Савашмаға бәһанә ахтарыр, бүтүн күнү адамлары сәбәбсиз зәһәрләјир, санчырды. Далбадал папирос фысгырдырды...

ҺАШИЈӘ: Лаһычда бир нечә дәвләтли бәһсә-бәһс, бир-биринин ачығына ән көзәл бина инша етдирмәк вә бағ салмаг гәрарына кәлир.

Бөјүк Лаһычда һачы Карај, дарвазалары ики мөһәлләјә - Ағалы илә Бәдәванә ачылан чохотаглы икимәртәбә имарәт тикдириб ортада бағча салдырыр. Балача Лаһычда һачы Дадаш һагвердили Кирдманчајын кәнарында 2 һектара јахын саһәдә, Күрчүстандан бағбан кәтириб бағ салдырыр, үчмәртәбә бина тикдирир. Бөјүк Лаһычда Лүло чајына јахын һачы Чәбили гәбиләсиндән һачы Хан Әһмәд Шәкидән вә Ирандан бир нечә уста кәтириб бәрәбәри олмајан сарај тикдирир; бинада бир дәнә дә мисмар, мых ишләдилмәмиш, бүтүн һиссәләр бир-биринә кечирилиб бәнд едилмишди. Дејиләнләрә кәрә өмәлијјатда 5000 јумурта сарысы ишләдилмишди. һачы Хан Әһмәд сарајынын тәсвири әсрин әввәлиндә Петербургдан кәлән рәссам вә архитекторлар тәрәфиндән кағыза көчүрүлмүшдү. Отузунчу илләрдә Инчәсәнәт музејиндән рәссам М. Әфәндијева кәлиб нечә ај фрагментләри чәкиб апармышды.

Јенә Бөјүк Лаһычда Мурадан мөһәлләсиндә кечәчиләр гәбиләсиндән һачы Чәһанбахш һачы Исмајыл оғлу үчмәртәбә бина инша етдирир вә Нијал дағы әтәјиндә чај гырағында бағ салдырыр. һамам тикдирир. Овчулара нечә дәнә марал вә чејран балалары кәтиздириб, һәјәтдә вә бағда бөјүтдүрүр. Әһән вә Кән'әдә мал-гара вә ары сахлатдырырды.

Бәдәван мәһәлләсиндә, Жирдман чајы ғырағында һачы Гурбан үч-мәртәбәли, 96 отаглы, зирзәмили, төвләли бина тикдирир.

...Үз-үзә ики дүканын бириндә гәссаб Камил, диһәриндә башмагчы Әзиз әми сәһәр тездән ахшам чыраглары јандырылана гәдәр һеч јерә чыхмаздылар. Гәссаб о ки вар әти тә'рифләјәр, күнорта намазындан сонра мангалда кабаб бишириб јејәрди. Башмагчы ишдән ајрылмаз, чох аз адамла үнсийјәт тутар, елә бил өз-өзү илә көтүр-гој едәрди.

Һамынын Ағачан дејиб чағырдығы ахсаг Әбдүл Сәттар балача, гаранлыг баггал дүканында кишмиш, гәнд, чај, фындыг, гоз, пендир, шор, дүјү, нохуд сатарды. Ушаглыгда јыхылыб шикәст олмушду, бир гычы диһәринә нисбәтән гыса иди, бәрк ахсыјырды. Күдәбој, гарајаныз бу киши јаман зарафатчыл вә күләрүз иди.

Бу никбин, һәјәтсәвәр адам оручлуг ајында, хүсусән јәј вахты јаман аси оларды. Папирос дәми кәләндә даваја бәһанә лазым дејилди. Бөјүк бачысы ону сакитләшдирмәк истәјәндә сөзүнү кәсиб чошарды: "Ај бачы, ахы дөзә билмирәм, сәһәрә јахын јухулу-јухулу беш-он тикә зәһримарлыг едирәм, бир-ици стәкан чај ичирәм, үч-дөрд папирос чәкирәм. Сонра күн батана гәдәр көзләмәлијәм, јемәк-ичмәк бир төрәфә, бир гуллаб да папирос чәкмәјә гојмүрлар. Бу нә гајда-ганундур, адәтдир?"

Ағачанын узун мүддәт өвлады олмур. Јаман һәсрәт чәкиб кәдәр-ләнирмиш. Наһәјәт, арвад һамилә олур. Сәбирсизликлә оғул көзләјир. Ағачан бәрк изтираб кечирир. Һачандан-һачана гоншу көјкөз гыз гачыб муштулуг истәјир ки, көзүн ајдын, Ағачан әми, бир гызын олду, муштулугу вер. Киши дилхор олур вә: "Ал! Бу бир аббасы (20 гәпик) муштулуг". Чох кечмир, гоншу оғлан кәлиб хәбәр верир ки, икинчи гыз да олду, муштулуг вер. Она ики шаһы (10 гәпик) верир. Бир аздан әмиси оғлу хәбәр кәтирир ки, бир гыз да доғулду. Ағачан һөвсәләдән чыхыр, бачысына гышгырыр: "Бачы, бу нә хәбәрди, далбадал гыз кәлир. Гојмајын, сән аллаһ!" Бачысы дејир: "Нә олуб? Нијә гышгырырсан? Ики гыз олуб. Әкиз. Көзүн ајдын. Ајаглары рузулу олсун...". - Јох е! Дејирләр үчүнчүсү дә олуб. - Јалан дејирләр, зарафат едирләр, сәни чинләндирирләр, - бачысы төсәлли верир, - әл-ајаглары саламат. Күн тәки ушаглардыр. Көзүн ајдын!

Гоншудақы икигапылы дүкан безсатан Мәшәди Сәфтәринки иди. Үч дивары тутан гәфәсәләрә дөшәмәдән тавана гәдәр без топлары тыханмышды. Һамысы да Тағыјевин фабрикиндән кәтирилмишди.

Ортабој, көјкөз киши иди, әсасән тә'нә вә јуморла, ара-бир еј-һамла данышар, лакин бозаранда үзү көрүләси дејилди. Пиштахта далында отурар, мүштәриләри хош үзлә гаршылајыб јола салар, тај-тушла сәһбәт, зарафат едәрди; үзбөүз Ләлә мәсчидиндә намаз гылар, моизәләрә мүнтәзәм кәдәрди.

Киши јаман евдар иди. Арвады чох ләзиз хәрәкләр биширәрди. Сејид гызынын хәрәји һәр јердә тә'рифләнәр, әдвијјатын әтри мәһәлләни бүрүјәрди. Һәтта дејирдиләр ки, әли дузлу олмагла чох бәрәкәтлидир, нәгл едирдиләр ки, аз мигдарда дүјүдән газан ашыб-дашыр, чохалырмыш, гоншулар да пај верирмиш. Ләззәтли хәрәкләри, дадлы ширнијјаты, мејвәни чох хошлајырмыш.

Безсатан дохсан беш ил јашады, һәтта Сталини дә јола салды. Бунунла әлагәдар бир нечә бамәзә әһвалат гејд едим.

Сталин өләндә бөјүк нәвәси, Тибб институтунун төләбәси Күбра ханым о гәдәр ағламышды ки, көзләри шишмиш, өзүнү өлдән салмышды. Ахырда гоча тәнкә кәлиб гышгырыр: "Бәсдир дә, өләрсән е. О көпәк оғлу бир дәфә сәнә бир ајаггабы алмышды ки, өзүвү үзүрсән? Инди мән Мәшәди Сәфтәр өлсәм бир саат ағламазсан. Бәсдир, зәһләмизи төкмә".

Бачысы да о вахт Лаһындан Бакыја кәлибмиш. О да һоһә охуја-охуја Сталини охшајыб ағлајыр. Киши зара кәлиб ачыгланыр: "Бәсдир, сән Аллаһ, бәсдир. Кири! Баш-бејнимизи апарма!"

Гоча арвад е'тираз едир: "Нечә ағламајым, һәр ај мәнә пул кәндәрирди. Доланачағым ондан иди!"

"Сус! Төкүбләр. Сталинин иши, күчү гуртарыб, елә сәнә пул кәндәрмәк јадында иди. Ахмаг, о пулу һәр ај оғлум сәнә кәндәрирди почта илә. Олмајајдыг биз, ачындан өләрдин".

Гоча арвад: "Бәс почтханада һәр дәфә мәнә дејирдиләр ки, бу пулу сәнә Сталин кәндәриб. Јетимләрин, дул, гоча арвадларын пәрәстарыдыр Сталин!"

"Һә, төкүлүб, - дејә киши даһа бәркдән ачыгланыр, - жүрчүнүн елә сән идин јадында".

Елә Сталин өлдүјү күнләрдә Бакы Совети габағындан кечирдим,

көрдүм ки, сәкидә отуруб чубуг чәкир. Саламлашдыг. "Нечәсиниз, мәшәди? Нә вар, нә јох?"

- Даһа нә олачаг, тај-тушумузун бири дә өлдү.

- Аллаһ рәһмәт еләсин. Кимдир?

- Ким олачаг, Сталини дејирәм дә.

Мән күлдүм. О әләвә етди: "Көпәк оғлундан ит кими горхурдум. Чынгырымы зәһминдән чыхара билмирдим. Елә билирдим, архамда башымын үстүндә дајаныб, өзү дә лаһыч дили билир. Нә үрәјимдән, нә фикримдән горхудан башга бир шеј кечирдә билмирдим ки, баша дүшәр".

Мәшәди Сәфтердән аиләдә олан балача бир эпизоду да гејд едим. Наһар вахты кәлир, евдә һеч ким олмур. Бир пишикләри варды, јалан олмасын, гузу бојда. Мижо чағырырдылар. Гызлар бојнуна гырмызы лент бағлајыр, әзизләјирдиләр. Оғлу кәлир, биринчи суалы бу олур: "Дәдә, Мижо бир шеј гејиб?"

- Һә, једиртмишәм - дејә гыса чаваб верир.

Бејүк гыз кәлир: "Баба, Мижоја бир шеј вермисән?"

- Һә, вермишәм.

Кичик гыз кәлир: "Баба, Мижо бир шеј гејиб?"

- Һәри. Гејиб.

Кәлин кәлир: "Мәшәд Дадаш, Мижоја јем вермисән?"

- Һәри. Вермишәм. Елә һамы Мижонун һајындадыр. Бир сорушан јохдур ки, Мәшәд Сәфтер, зәһримарлыг еләмисән, ја јох?

Бу адамын Ислам вә Азәрбајчан тарихи, дин, ән'әнә, тәригәтләр барәдә мұталиә нәтичәсиндә кафи мә'луматы варды. Бир заманлар оручлуг ајында еви илә үзбәүз мәсчиддә охунан мұғабиләдә һәр күн оларды. Гираәтдән вә дүз охумагдан јахшы башы чыхырды. Шаирләрдән һафиз Ширазини севәрди, мәчлисләрдә онун бир бејтини тез-тез хатырларды:

Әһд көрдәм ки, диқәр бадеји күлкүн нә хорәм,

Јар әкәр саги шәвәд, меј будәһәд кәм нә хорәм.

Јә'ни: әһд еләмишәм ки, күлүзлү меј даһа ичмәјәчәјәм. Јар әкәр саги олуб меј пайласа аз ичмәјәчәјәм.

Бу кишинин тәрчүмеји-һалы чох гәрибә иди. Сәвет һөкүмәти кәлән кими дүканы бағлады, әмиси оғлуна гошулуб башлады башмагчылыға, дахил олду пролетариат синфинә, ијирми дөрдүнчү илдә

Ленин чағырышы илә фиргәјә (партијаја) кирди. Лаһыч гәсәбә шу-расынын сәдри олду. Гәза комитәсинә ирәли чәкдиләр. Амма фиргәдә вә ирәли чәкилдији вәзифәләрдә чох галмады.

Даланын о тәрәфиндә Оруч әминин чәрәкчи дүканы варды. Аһыл, арыг киши иди, јекә папаг гојуб көһнә гајда илә кејинәрди. Ләззәт-ли чәрәк биширәрди. Ики арвады варды. Бирини Күр гырағындан алыб кәтирмишди. Ушағы олмадығына көрә арвад өзү өринә чаван гыз алмышды. Оғлу олду, елә өкеј ана бејүдүрдү. Ады Мәһәммәдәли иди. Бир синифдә охујардыг. Әкеј анаја мәһәббәти чох олдуғундан "Көчәри" чағырырдылар.

Күчәнин о тајында ашағы тәрәфдән гәдим Ләлә мәсчидинә јапышыг дөвләтли вә чох ишкүзар Мәшәди Гурбанәлинин икимөртәбәли, узун балконлу көркәмли мүлкү јерләширди. Алт мәртәбәдәки дүканалары кирајәјә верирди. Үст мәртәбә әввәлләр мейманхана имиш, сонра јүзбашы идарәси олмушду. Гурбанәли дилли-ағызлы киши иди, гәсәбә вә өтраф көндләрдә һөрмәти, нүфузу варды. Бир мүддәт бу араларда һаһијә пристаынын мүвәккили олмушду. Отузунчу илләрдә, синфи мүбаризә дөврүндә Баба дәрәси көндиндә өлмүшдү.

Гәсәбә касыбларынын илк ингилаби комитәси бурада јерләширди. Мәммәд Әмин Рәсулзадәни вә Абасгулу Казымзадәни Гарамөр-јәмдә тутуб кәтирәндә онун бинасында кечөләмишдиләр.

Мәшәди Гурбанәли бир мүддәт мұрафиә мәһкәмәсинин сәдри олмушду. Сонралар бу мәһкәмәјә дүшәнләрә вәкиллик едәрди, чох вахт иши ударды. Удузанда, шикәјәтчи инчијиб килејләнәндә Мәшәди Гурбанәли дејәрди: "Вәкил мејитјујандыр, өлүнүн чәннәтә ја чәһәннәмә кетмәсинә чавабдеһ дејил, ондан асылы бир шеј јохдур". Башына кәлән гәзијјәни күлүмсәјә-күлүмсәјә, тез-тез чал, назик саггалыны гашыја-гашыја белә нәгл едәрди: "Бир нәфәрин вәкили идим. Удачагдым да. Шејтан мәни алдатды. Тәрәф-мұғабилин вәкили Бакыдан кәзмәјә кәлмиш өз јерлимиз Мәшәди Гасым иди. Мәни тәкликдә тутуб сорушду: һәриф сәнә нә гәдәр верәчәк? Дедим: ијирми манат. Фикрә кедиб әләвә етди: мән отуз беш маната данышмышам. Сән иши бош тут, бәркә салма. Удуз. Мән отуз беш манатын он беш манатыны сәнә верәрәм. Сәнинки олар отуз беш.

Тамаһ мәни алдатды. Инандым. Иши удуздум. Бир нечә күн кечди, һәрифдән хәбәр јохдур. Һеч өзүнү о јерә дә гојмурду. Ахырда га-

бағыны кәсіб дедим: ашна, није он беш манаты вермирсән? Тәәч-чүблә хәбәр алды: нә он беш манат? Һансы он беш манат? "Мүра-фиә мәһкәмәсиндәки иш барәдә вә'д етдијин он беш манат". Истеһза, масгара илә күлүб деди: "Елә јуристлијин бир статјасы да һәрифә вә'д вериб аздырмагдыр, алдатмагдыр". Дедим: "Ај сәнин статјана да, өзүнә дә, атана да лә'нәт". О исә истеһзалы, мә'налы ејһамла бығларыны тумарлајыб узаглашды".

Дүканлардан бириндә Мәлик әми ғышда гәссаблыг едәрди, јайда рәнчбәрлик. Һәр евә истәди-истәмәди бир батман әт (8 кило) кән-дәрәрди. Әсасән мал кәсәрди, дејәрди: "Лүлә кабаб, бир дә кәләм долмасы бишин, әт јағлыдыр".

Мәлик әминин оғлу Чәләл Гасымов чарвадарлыг едәрди. Савад-лы иди. 1920-чы илләрин әввәлләриндә мүәллимләр курсуна кетди, гајыдыб мүәллим олду. Сонра Бақы университетини битириб орада да досент ишләди. Илк ријазитијат мүәллимләриндән бири вә танын-мышларындан иди. Магсуд Чавадов, Чәләл Гасымов, Фәтәли Га-сымханлы, Мәлик Рамазанов, Мәммәд Нағы Абасгулијев, Мәһсүмзәдә, Мәһәммәд Мирзәбәјли, Һәбиб Шаһтахтлы вә башгала-ры о заманлар адлы-санлы мүәллимләр идиләр. Бақы университе-тинин илк мә'зунлары... Халг онларла фәхр едирди.

Лаһыңдакы Ләлә мәсчиди чох гәдим иди, дамы торпаг, мијанә пәнчәрәләри, тәмтәрагсыз, јерә һәсир дөшәнмишди. Минарәси јох иди. Гоча киши әзаны торпаг дама верәрди. Бу арада дүканы олан вә олмајанлар һәмин мәсчиддә намаз ғылар, бүтүн дини ајинләри кечирдәр, тәзә, тәмтәраглы мәсчидләрә кетмәздиләр.

Ирандан бир ваиз кәлмишди, ғырх жүн мәһәррәм ајында Мәһәм-мәд пејғәмбәрин дәвәсиндән данышыр. Узурлү сәбәбдән бә'зән моизәјә кәлә билмәјәнлар, моизәдә оланлардан сорушанда ки, рөв-зәхан дүнән нә барәдә данышды, јарызарафат, јарыејһамлы чаваб верирдиләр ки, "Дәвә әһвалаты".

Әсас мөвзу да бу иди ки, Мәһәммәд чобан оlanda Хәдицә она бир дәвә бағышлајыр вә дејир ки, тута билсән сәнинкидир, нечә ил-дир ону тута билмирләр, рам олмур. Мәһәммәд дәвәләр олан јерә кедир. Рам олмајан ағ дәвә өзү кәлир Мәһәммәдин габағына, о да овсары салыр рам олмајан ағ дәвәнин башына. Дәвә гузу кими мү-тиләшир. Дәвәнин јемәји, јатмағы, јүк апармағы, тиканлы чөлләр-

дә, дағ вә бијабанларда доланмасы, шылтағы вә гәзәби, кин вә кү-дурәти, аз гитаја вә суја гане олмасы, дөзүмлү, јорулмаг билмәмә-си... Бир сөзлә, ағ дәвәнин бирчә дил ачыб мәһәббәтини изһар етмәси галырды.

Оруч өминин дүканындан ашағыда Мәшәди Бејбутун вә оғланла-ры Аға Таһирин, Алы Јусифин мал анбары иди. Мәшәди Бејбут вә Аға Таһир сәһракәрд иди, о бири оғлу Алы Јусиф чуст тикирди. Ата вә оғул бүтүн Азәрбајҗаны долашыр, тәзә мис габлар сатыр, кәһнә мис алырдылар. Сәфәрә беш-алты ај мүддәтә кедирдиләр. Һәтта Иран вә Түркия сәһрәдинә варардылар. Аға Таһир 1918-1920-чи ил-ләрдә чарвадар иди, һәм дә почта ишләјәрди. Мүхабират апарыб кәтирәрди. Чәсарәтли киши иди, күдәбәј, дирибаш, горху билмә-јән. Нечә дафә, о заманлар бүтүн әтраф гәсәбә вә кәндләри террор едиб һәјәчан вә горху ичиндә сахлајан гулдур дәстәсинин көзүнү ал-дадыб, јетмиш мин манат пулу гәзә мәркәзинә чатдырмыш, өһалијә дәвә карваны илә шәкәр, ун вә диқәр әрзаг кәтирмишди. Ә'ла ни-шанчы иди, күлләси боша чыхмазды.

Даланын о бири тининдә олан дүканда Шириңбала вә бөјүк гар-дашы чуст вә башмаг тикәрдиләр. Икинчи мәртәбәдә јашајардылар, худманы һәјәтдә һејва ағачы варды. Шириңбала ијирминчи илдә фиргәјә кирди, милис идарәсиндә ишләди. Учабәј, арыг адам иди, ири кәзләри варды. Һөкмәнән бәркдән данышарды. Гуллуғчу вә пар-тијачылар да ондан чәкинәрдиләр. Елә ад газанмышды ки, гоһум-әгрәбасы да суи-истифадә едирди. Гардашы арвады кооперативә кәлиб нөвбәсиз габаға сохуlanda гојмурлар: "Сән кимсән ахы?" со-рушурлар. О да татча дејир: "Мән Шириңбаланын зан бүроридәм". (Мән Шириңбаланын гардашы арвадыјам) Бу чүмлә инди дә Лаһың-да јери кәләндә зәрбүл-мәсәл кими тәқрар едилір.

Јанашы балача, рүтүбәтли башмагчы дүканы Әбил кишинин иди. Сакит, башыашағы адам иди, аз данышыб чох ишләрдә, саггыз, иј-нә, сап, чораб вә саир дә сатарды.

Үзбәүз икимәртәбәли евин үст гатдакы гоша пәнчәрәси күчәјә ба-хырды... Икигапылы дүканын гәфәсәләри ал-әлван бәззәз малы илә долу оларды. Узун пиштахтанын далында Мәшәди Сејфулла отуруб, мал алды - алмады, мүштәриләри хош үзлә гаршылајыр вә јола са-лырды.

Бинанын диварында көзөл хәтлә ашағыдакы бејт һәкк едилмишдир:

Кәшадә бад бә девләт һәмешә ин дәржаһ,
Бә һәгги әшһадә иллаһ илаһә илләллаһ.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, Лаһычда бу бејт чох бинанын фасадында дашда һәкк едилиб.

Ири дарвазанын һәр ики тәрәфиндә јенә һүснхәтлә дашда јазылар вардыр.

Гаршы бинада һачы Аллаһы ушаглары јашајырдылар. Әкин-бичин, бағ-бағатла мәшгул олурдулар. һамы онлары "Минкә дәрјо" ("Дәрјанын ортасы") адландырырды.

Бу ләгәбин јаранма тарихи белә олуб:

Гоншу беш оғулла девләтлинин ушагларындан бири һачы Аллаһылардан биринә саташыр. О да чаваб верир. Дава дүшүр. Дөрд адам дүшүр онун үстүнә, дејә-дејә сөјүрләр. Девләтлинин атасы Хорасан зијарәтинә кедәндә дәниздә фыртына гопур, кәми батыр. Адамлар һәлак олур, о чүмләдән, чохогулла девләтли дө.

Дејүлән дә сөјүр ки, дәрјанын ортасында өләннин кору белә-белә олсун. Оғланлар даһа да гәзәбләнир, јазығы о гәдәр кәтәкләјирләр ки, тагәтдән дүшүб бирчә "дәрја"... "дәрја"... дејә билир. О замандан ләгәбләри галыр "Дәрјанын ортасы". Инди дә о ләгәблә танынырлар.

Сәкили дүканда чөрәкчи һачы Әзим киши алыш-вериш едирди. Чөрәјин бирини бир шаһыја сатырды. О вәфат едәндән сонра оғланлары Мәшәди Аббас вә Мәшәди Гәзәнфәр әрзаг сатырдылар, һәм дө чуст вә башмаг тикирдиләр. Ичәридә, һәјәт тәрәфдә икимәртәбәли евләри варды. Гошагапылы дүканлары инди саманлыгдыр. Отузунчу илләрдә голчомаг кими тутулуб дидәркин салындылар.

Бу сәкили чөрәкчи дүканы илә јанашы икимәртәбәли көзәл бина варды. һәр чәһәтдән диггәти чәлб едирди. Сәкили, гошагапылы дүканда Гара Муса ады илә танынмыш тачир халча алыб сатырды. Учабој, гарашын, гыврым сачлы бу киши, адәтән түркчә бәркдән данышырды, зәһмли адам иди, бәркдән күләрди, чох чидди рәфтары, көркәми вә данышығы илә мүхатибини вадар едәрди ки, гулаг ассын, артыг-әсикк демәсин.

Дүканда чохлу халча, сумаг мәфрәш, бир дө тумач, мешин,

хром, падош оларды. Пиштахтанын үстүндә бүллур Шираз гәлјаны. Шираз тәнбәкисинин хош әтри әтрафа јайыларды. Күрчүстанда да дүканы варды. Гардашы оғлу ордакы дүканы идарә едәрди. Гара Муса савадлы иди. Әрәб, фарс, рус, күрчү дилләрини билир, јазыб-охујурду. Авропасајағы алтдан гырмызы, ја да сумағы атлас, хара жилет, үстдән пенчәк кәјинәр, енли күмүш тәкбәнд бағлајар, һүндүр папаг гојарды.

Даббагханасы варды. Әмәләләр ишләјәрди. Күрчүстандан тајларла ипәк сап кәтиздирәр, күләбәтинли әшја тохутдуарды. Евдә хүсуси отағы халы-халча илә дөшәнмишди, о заман аз адамда олан чарпајыда јатарды. 1917-20-чи илләрдә чәркәзи либасда, белиндә патронташ, чијиндә бешатылан түфәнклә кәзәрди.

Сәлим бәј адлы мүлкәдарла дост имиш. Лаһыча ону гонаг дә'вәт едир. О да кәлир. Достунун шәрәфинә чох тәнтәнәли гонаглыг дүзәлдир. Сәлим бәјүн нөкәрини дә ә'јанлар отуран сүфрәдә отуртду-рур. Бәј е'тираз едир. Гара Муса дејир ки, сәнин нөкәрин дә мәним үчүн мә'тәбәрдир.

Ахырда нар сујундан бал вә күләб гарышдырылмыш шәрбәт ве-рилир. Нөкәрә шәрбәт о гәдәр ләззәт верир ки, сорушур: "Ај Муса әми, бу ләззәтли сујун булағы Лаһычдадыр? Сабаһ дојунча ичәрәм". Мәчлисдә оланлар күлүр. Бәј пәрт олуб дејир: "Муса, сәнә демәдим ки, бу ајыны бу сүфрәдә отуртма?" Сәһбәти зарафата, шухлуға са-лыб кәркин вәзијјәти күлүшә көчирдиләр.

Гара Мусанын чох истә'дадлы вә савадлы оғлу, бир дө гарашын, учабој гызы варды. Гара Мусанын арвады Сона ханым чубуг чәкир-ди. Јаман ловға, һәм дө ширин сәһбәт едән иди. Озу дө өләнә гә-дәр, Шура һөкүмәтинин букүн-сабаһ кедәчәјинә инанырды.

Нә исә Гара Муса касыблашды, көрдүкләри бурнундан төкүлдү. Бир нәфәр сәһбәт едирди ки, арабир наһара, шам јемәјинә дә'вәт едирдим. Кәзләри чох пис көрүрдү, лакин халыја, халчаја әлини сүртән кими тө'јин едирди: "Чуханлы малыдыр", "Тәбриздир", "Мә-рәзәдир", "тапылмајан, өлө дүшмәјән шејдир", "Ханлыгдыр" - дејә бүтүн хүсусијјәтләри: чешнисини, илмәјин сајыны, һансы рәнкин үс-түнлүјүнү сөјләрди. Онун бу билијинә гибтә едирдиләр.

Гара Мусанын дүканына јапышыг балача дүканда чәкмәчи Сеј-фәлмүлк вә башмагчы Дәдә Мәһди ишләјирдиләр. Чәкмәчи отуз-отуз беш јашларында иди, күрчүсајағы кәјинәрди, сәнәти орда

өйрәнмишди. Онлары јамсылајырды. Көзәл уста иди, тәнбәллији дә варды, ишләмәмәјә бәһанә ахтарарды. Гышда шикајәт едирди ки, сојугдур, аләтләр дәмбирди, әл вуран кими бармагларым, овчум до- нур, јајда ишләмәмәјинин кұнаһыны истинин бојнуна гојарды. Ба- һарда-јазда исә төһмәтлә, мәзәммәтлә дејирди: "Белә вахтда, белә һавада адам дүканда отурар?! Бағларда күл күлү чағырыр, бүлбүл бүлбүлү. Сејрә кетмәмәк, әшһәдү биллаһ кұнаһдыр. Онсуз да кеч- тез өләчөјик!!" Тај-тушу, аһыл кишиләри јығыб һачы Сејид Камилин Нијал дағы дөшүндәки бағына кедәр, булаға јахын јердә мағар гу- рардылар. Самовар гајнар, очаг зәбанә чөкәр, кабабын түстүсү гал- хар, әтри әтрафа јајылар, плов газанлары дәм чөкәр, тар-гавал чалынар, ханәндә Ахунд оғлу Аға Мейди охујарды:

Ај кәлиб баша чатыб, рәнки һилал ахтарырам,
Пәнч дәһсалији наз ахтарырам,
Јох јанымда дилбәрим, бир гара хал ахтарырам.

Сејфәлмүлк кеф чөкәрди, чекмә сифариш верәнләрин көзләмәк- дән көзләринин көкү сараларды.

Јери кәлмишкән демәлијәм ки, јазын орталарындан башламыш сентјабрын орталарына гәдәр дәстә-дәстә адам чүмә күнләри, һәрә тај-тушујла, силкинә көрә, чаванлы, ортабаб, гочалы бағлара, дағ ја- мачларына, тәрәвәтли зәмиләрә сејрә кедәр, динчәләр, чүрбәчүр ојунлар ојнајардылар. Ханәндә-сәзәндә дә оларды. Бә'зи дәстәләр граммофон гуруб мәшһур ханәндәләрин валларыны охутдурардылар.

Мир Әләкбәр бағы, һачы Дадаш бағы, һачы Чаһанбахш бағы, Күләли бағы, һачы Сејид Камал бағы, Гәткилә отлағы вә с. бу дәс- тәләрин чүмә күнләри мәскәнләри иди.

1928-чи илдә бүтүн бу әјләнчәләрә, башга адәт вә дәрә мөвһу- мат, панисламизм, пантүркизм, буржуа милләтчилији вә мүсаватчы дамғалары вурулуб сон гојулду. Чох кечмәдән бу епитетләрә тротс- кизм, зиновјевчи, сағ вә сол әксингилабчы тәмајул, нәримановши- на, ханбудаговшина кими иттиһамлар да әлавә едилди. Шәһријар демишкән:

Јахшылығы әлимиздән алдылар,
Јахшы бизи јаман күнә салдылар.

Биринчи чаһар күчә. Гәсәбәнин ән шулуг јери Биринчи Чаһар јахуд Хатакарлар күчәси һесаб едиләрди.

Мә'руф шәхсләрдән һачы Рүстәм һачы Мейди оғлу Ағалы мәһәл- ләсиндә, гәсәбәнин мәркәзиндә јашајырды. Дејирди: чүмә ахшам- лары гәбиристана, әһл-губур зијарәтинә кедәндә һачы Карајын гоша булағы үстүндә башлајырам "әјәтәл күрси" дуасыны охумаға ки, Чаһар күчәдән саламат кечим вә дала гајыдым.

Бу мәһәлләнин адамлары чәсур иди. Тез-тез говға гопарды. Ча- ванлар кечәләр күчәнин енинә тир-дирәк гојардылар, гаранлыгда кедиб-кәләнләр јыхыланда нәш'ә илә күләрдиләр. Күндүзләр атла- ры, ешшәкләри һүркүдүб зөвг алардылар.

Бурада мискәр һачы Абдулланын, гәссаб Кәрбәләји Мәнсурун, Мәшәди һашымын, Мевлан һәшәмин вә Балададашын дүкан вә е'малатханалары варды.

Һачы Абдулла мәһәлләнин мө'тәбәр ағсаггалы иди, мүдахилә ет- дији ишләрдә һамы сөзүнә гулаг асарды. Фәгир-фүгәраја әл тутар, гәрибләри һимајә едәрди.

Кәрбәләји Мәнсур өсл гәссаб иди, күндә дөрд-беш гојун кәсәрди. Күр, һәдәләјичи сәси мәһәлләни башына алар, узағларда ешиди- ләрди. Кәрбәлә зијарәтиндән гајытдыгда сағгал сахлајыб хәтт гој- мушду. Орта Асијаја кедиб Мөрвдә гәссаблыға башлады. 1917-чи илдә болшевикләрә гошулду. Чекада фәал ишләди. Сонра Бакыја гајыдыб, өмрүнүн сонунә гәдәр Чекада галды. "Бандотдөлдә" ишлә- јирди. Рәсми либас кејәрди, бојуна вә сәсинә јарашарды. Савады олсајды чох габаға кедәрди. Јери кәлдикдә көмәјини әсиркәмәзди, хусусән лаһычлара. Онлара вәтән өһли дејәрди.

Кондрабандачылар, гара базар, валјута дәлаллары ондан бәрк горхардылар. Јүз аршынларла маһуд, шевјот, каверкот, чамадан- лар долусу харичи әтријјат, килограмларла тирјәк вә гызыл ашкара чыхарарды. Сәрһәд рајонларда оларды. Рәсми палтарын үстүндән тахта гутулу маузер бағларды. Чибиндә наған оларды. Ики арвады варды, биринә Лаһычда кәнчлик чағларында евләнмишди, икинчиси Бакыда, рус арвады иди.

Мө'мин Мәшәди һашым киши һәр күн јарым саат Гур'ан охујар- ды, сәһәр, күнорта, ахшам Ләлә мәсчидиндә намаз гыларды. Сәмәд вә Әһәд адлы ики оғлу варды. Бир күн бәрк ачығланыб, һәрәсинә бир шиллә вуруб дүкандан говур.

Бир аз кечмиш гәсәбәнин ән мә'руф шәхси, имам гәдәр һөрмәти

олан табиб, моизэчи Сејид Өшрәф Аға гатырын үстүндө, үзүндө ни-габ күчөдөн кечәндө Мәшәди һашым габағыны сахлајыб дејир: "Аға, олмаз ки, о охудугун Гур'андан Өһәдлә Сәмәди позасан, бир дө һеч кәс онларын адыны чәкмәсин?"

Һәким хәбәр алыр: "Уста, ахы нијә?"

"Аға, бу намәрбутлар мәни инчидирләр".

"Онда гој Өһәди өһәд кәссин, Сәмәди дө Сәмәд. Бу барәдә дуа едәрәм".

Һәшәм нәвәси Мөвлан танынмыш ашпаз иди. Күдәбој, арыг, чи-вә кими һәрәкәт едән, чох да савадлы адам иди. Һәр күн үч-дөрд нөв плов биширәрди - сәбзиплов, чығыртмаплов, туршуговурмаплов вә с. Икинди вахты газанлар бошаларды. "Надир шаһ әфшар" дра-мында Надирин вәзири вә тарихнәвиси Мирзә Мейди хан ролуну ој-нарды. Чох јахшы мүвәффәг оларды. Дәфәләрлө әл чалыб сөһнәјә чағырардылар. Сәси, боју, ифа төрзи, һәрәкәт вә рәфтары рола уј-гун кәләрди.

Онун бөјүк гардашы Ибад Һәшәм өксинә олараг учабој, түндмә-зач иди. Көзәл маһуд чуха, атлас жилет, дикдабан чәкмә кејәрди, енли күмүш тәкбәнд бағлар, гызыл зөнчирли саат, чибиндө тапанча кәздирәрди. Бакыда дүканы варды. Сәрхан бөјлә бир јердө гочулуг едәрди.

Елә о дүканда Балададаш пити биширәрди. Күндө 50-60 күпә пи-ти сатарды.

Һәмин дүканын бир төрәфиндө Мәһәммәд Садыг Мирзә оғлунун чајханасы варды. Өзү гочу иди, әлини ағдан-гараја вурмазды, ики оғлан иш көрәрди. "Попов", "Настојаши", "Белыј медвед" чајлары дөмлөјәрдиләр, өтри узаглара кедәрди, стәкана баханда адам һеј-ран олурду.

Мәммәд Садыг, Салех Мирзонун бөјүк оғлу иди. Мирзонун он ики оғлу варды. Әксәри чарвадар иди, үч нәфәр ајагүстү алвер едәр, Тифлисә, Батума, Бакыја кедиб-кәләрди. Мәммәд Садыгын һеч кәс сөзүнү, хаһишини јерә салмазды.

Јанашы мүлкдә Мәшәди Абасгулу газан гајыарды. Бир муздур сахларды. Үзбөүз дүканда папагчы Мир Мәһәммәд Садыг Аракјрддө јашајырды. Сәнәтиндә ад чыхармышды, дөвләтлиләрин чоху она па-паг тикдирәрди. Һәтта кәнардан кәләнләр дө оларды. Амма мотал

папаг вә кобуд дәридан папаг тикмәзди. Јај ајларында јајлаглара кәлән дөвләтли төрәкәмәләрә папаг сифариши көтүрәндө башлары-нын даирәсини вә һүндүрлүјүнү аршынла өлчәрди вә дејәрди ки, бу јекәликдә баша папаг тикмәк мәнә сәрф етмәз. Варлы төрәкәмә башлајарды јалвармаға. О да һәрифдән ики-үч гат пул аларды. Бир дәлләк дө ондан нүмунә көтүрүб кәндли вә төрәкәмәләрин башыны өлчүб зәһмәт һаггы аларды. Өзү дө дејинәрди: "Хырман јери бојда башын вар. Адам гуртарана гәдәр јорулур, төр төкүр".

Мир Мәһәммәд Садыг һәр чүмә ахшамы дүканда авазла Гур'ан охујарды. Чохлары кәлиб көзлөјәрди. Һәтта гоншулугдакы евләрин дамында арвадлар гулаг асардылар.

Оручлугда ахшамлар **Зијалылар мәһәлләсиндә** Әлиаббасын дү-канында јығынчаг оларды. Бура мәһәллә "клубу" иди, һәр силкдән адама раст кәлмәк оларды. Мир Мәһәммәд Садыг бу "клуб"ун, бу мәчлисин јарашыгы иди. Мәшәди Һәсән тар чалар, о да пәсдән оху-јарды.

Шаһ күчәдә, дүкан гоншусу Мамача ләгәбилә мәшһурлашмыш әмиси ушагларындан Мир Чәнаб иди. Көк, јекәгарын, чох һиккәли киши иди, о да папагчы иди, дәрзилик дө едирди. Мир Мәһәммәд Садыг тез-тез она саташарды ки, а киши, бу зәһримарын бирини елә, билмирсән ки, ики довшанын далынча гачан бирини дө тута билмәз? Мамача чошарды: "Сәнин әлиндә тутдугун бир шамама мә-ним он гарпызыма бәрәбәрди. Сән хозејинләр устасысан... Аз да-ныш!" Үчүнчү папагчы Мир Әли аға иди. Узун, арыг, гашгабаглы иди. Һөчәт етмәјә бәһанә ахтарарды. Чуха кејәрди. Узун папагы узагдан нәзәрә чарпар, бојуну бир аз да уча едәрди. Ики шакирди варды. Беш-алты ушаға чәрәкәдән дәрс дејәрди, онлары Гур'ан оху-маға һазырлајарды. Вај о адамын һалына ки, оручлугда мәсчиддә мүгабилә заманы онун сөһвини чыхардајды, дүнјаны дағыдарды.

Бир дөфә Зијалылар мәһәлләсиндә Рәһимлиләр мәсчидиндә бир нәфәр сөһвини тутмушду. Мә'рәкә гопартды. Сабаһы күн башга мә-һәлләләрдән ијирмидән чох гираәти көзәл билән вә хәтәсыз охујан адамы бу мәсчидә кәтирди. Бир күн әввәл сөһвини чыхардан адам Гур'аны гираәтлө охумады, ади гајдада охујанда Мир Әли аға сычра-јыб чошду: "Гираәтлө оху! Сәнә дејирәм гираәтлө оху!" О адам: "Охумурам гираәтлө, мән сәрбәст охујачағам..." деди. "Һә! Әлинин

үстүнү адама белә гојдурарлар јерә? Мән дә буну истәјирдим. Бура гоч мејданыдыр, тоғлу-моғлу бачаран иш дејил!”

Бу сөз узун вахт дөндү зәрбүл-мәсәлә, адамлар јери кәлдикчә күл-мәк үчүн ејһамла, зарафатла, бә'зән чидди бир-биринә дејәрдиләр.

Бир дүкан ојанда мискәр Мәшәди Әли анчаг күйүм һазырлајырды. Сакит, азданышан, хејрә-шәрә јарајан, чәрәкли адам иди. Арвады өлмүшдү. Јашы өллини тәзә ашмышды.

Бу адамла гара талели кәнч бир оғланын (бу барәдә јухарыда де-мишәм) вә о заманлар гәсәбәнин ән көзәл, ән чазибәдар дилбәри-нин һәјатлары чарпазлашды. Нәинки кәнчләр, һәтта аһыл вә гоча адамлар да Көзәлин көзәллијинә, һүснүнә мәфтун идиләр. Бүтүн ев-ләрдә, мөчлисләрдә, һәр јердә ондан данышырдылар.

Адатән бу һәр јердә белә олур, көзәлләрин һәр бири өз дөврүнүн ашиганә сөһбәтләр мөвзусуна чеврилир. Даһи Фүзули бош јерә вәсф етмәјиб:

Сүрдү Мәчнун дөврүнү, инди мәнәм русваји ешг,

Доғру дерләр, һәр заман бир ашигин дөвраныдыр.

Көзәл ортабаб бир аиләнин гызы иди. Атасы Нәзәралы Гәнди га-бағындан јејән дејилди. Ики тәрәфдән дүймәләр дүзүлмүш архалыг кејәрди, белинә хәнчәр бағларды. Узунбоғаз чөкмә... һүндүр папа-гыны јанакы гојарды. Дәстәси варды, өлалтылар атлара бахар, јүк вә өшјалара нәзарәт едәрдиләр. Сәфөрдән гајыданда халы-халча кәтирәрди, бә'зән Иран вә Түрkiјә сәрһәдләринә гәдәр кедәрди.

Көзәлә ашиг олан бәхтигаранын ады Әли иди. Әкбәр јүзбашынын оғлу Әли дә көркәмли иди; ортабој, енликүрәк, гисмән гыврым сач-лы, сәрраст гәдд-гамәти узагдан диггәти чөлб едирди. һәрби мәк-тәбдә охумушду. Буна көрә өфсәр Әли кими танынырды. Ибтидаи тәһсили русча алмышды, һеч бир сәнәт саһиб дејилди. Атасы, әмиси, гардашы рус мәктәби битирмишдиләр.

Әкбәр әввәлләр хејли мүддәт дајысы, танынмыш дөвләтли һачы Дадашын конторунда һәм катиб, һәм мұһасиб, һәм дә идарә едән, сонра да һаман дајынын сәјәсиндә нечә ил јүзбашы олмушду. Дөв-рүнүн јахшы савадлыларындан иди, сөзү, јазысы һәр јердә кечирди, гәләми ити иди. Әмиси Тифлисдә бағбанлыг мәктәбини, гардашы Шамаһыда реални мәктәби гуртармышды.

Фираван һәјата алышмыш әфсәр (забит) Әли һәрби мәктәбдә

һизам-интизама дөзмәјиб, һәм дә Көзәлә көрә тәһсилини јарымчыг гојуб гәсәбәјә гајытмышды.

Һәр сабаһ алагаранлыгда дүзәлтдији күл-чичәк дәстәләрини апа-рыб Көзәлин бағчаја бахан балконунун пилләләринә гојарды. Ајлы кечәләрдә вә һәтта гышын гаранлыг ахшамлары һачы Дадаш бағын-да күлафирәнкидә отуруб узун-узады јаныглы флөјта чаларды, һә-мишә дә “Көзәлим, јар көзәлим” мотивилә гуртарарды.

Көзәлим, ај көзәлим,

Бир сөзүм вар көзәлим,

Бу јазыг јарына һәрдән

Бир нәзәр сал көзәлим.

Јанырам ешг одуна!..

Варлы, дул мискәр Мәшәди Әли дә бүтүн гәсәбә сакинләри кими он једди јашлы Көзәлин вәсфини ешидир вә икинчи бәхтини сынајыр.

Көзәл ханымын ики гардашы варды: һилал вә Ағаәли. һилал милли ордуда топчу-лејтенант иди. 1918-1920-чи илләрдә Гарабаг мұһарибәсиндә - Әскәрәндә хусуси шүчаәт көстәриб ад чыхармыш-ды. Бүтүн Лаһыч ондан данышырды.

Ағаәли о вахтын көркәмли кәнчләриндән иди. Он сәккизинчи ил-дә түркләр Лаһычда оландә Мәһјәддин әфәндиинин командасы ал-тында әскәри тә'лим кечмишди. Көзәл кејинәрди: галифе шалвар, һәрби көјнәк, енли, галын әскәри тогга, һүндүр һәрби папаг, пар-пар парылдајан чөкмә... Чидди, өзүнәхас јериши ону узагдан нәзә-рә чарпдырарды. Нәзәралы оғлу Ағаәли адла иди... Чох да һөрмәтчил, мүнәввәр вә мә'рифәтли иди. Көзәл ханым гардашлары илә фөхр едирди.

Мискәр Әли Нәзәралы кишини јахындан таныјырды. Бир-бирлө-ринә е'тибар едирдиләр. Мискәр сәһракәрдин јанына елчи көндө-рир. Хејли сөз-сөһбәтдән сонра Мәшәди Әли гыз атасынын бүтүн шәртләрини гәбул едир. Чох чәкмир Көзәлин тоју олур.

Һүсејн Чавид “Иблис” өсәриндә әбәс јерә демәјиб: һагг гәвинүндүр өвәт!, она саһиб олур анчаг о кәсләр ки, овучлар долусу алтуну вар.

Бүтүн гәсәбә үчүн јени сөһбәт, гејбәт, тәәссүф мөвзусу тапылып. Јүзбашы оғлу өфсәр Әли бу дәрдә дөзмәјиб өзүнү һачы Дадашын үч-мәртәбәли евинин дамындан сал даш дөшәмәнин үстүнә туллајыр. Әлли јашлы Мәшәди Әли исә күнү-күндән чаванлашыр, отуз јашлы

икидә охшајырды. Шаир бош јерә јазмајыб:

Бәзми мәшшатә верәр, ләззәти дамад апарыр,

Наләни бүлбүл едәр, бују-күлү бад апарыр.

Бөјүк түрк шаири Нәдимин јаздыгы:

О күл әндам бир ал шала бүрүнсүн јүрүсүн

Учу көнлүм кими ардынча сүрүнсүн јүрүсүн

- бејти нечә дә Лаһыч көзәлине јарашырды. Елә бил ону көрүб јазмышды. Нәгигәтән дә Көзәлин көзәллијини вәсф етмәк гејримүмкүндүр. Ону анчаг көрәнләр, һејран оланлар, уғрунда фәда олмаг истәјәнләр анларды.

Ортабөј, бир анда рәнкдән-рәнкә кечән, һәјат шәфәги сачан ири аһу көзләр, о көзләри ана гајғысы, мә'шуг нәвазиши илә охшајан узун киприклар, күл рәнкли ал јанаглар, зәриф ағ сима, сәрраст бурун, бүсә көзләјән вә бүсә бәхш етмәк истәјән илаһи додаглар, үст додагда шөбнәми хатырладан бир из, күлүмсәјәндә көзәл зәнәхдан, сол тәрәфдә гулагдан азча ашағыдакы гара хал, зил гара чатма һилал гашлар, шәләлә тәки бојнуна төкүлән кур сачлар, симасындакы өбәди хәфиф, хош мәләһәтли тәбәссүм, јеридикчә топуғуну, дабанларыны нәвазишлә охшајан һөрүкләр, инчәбел, сүраһи кәрдән, баханлара илһам верән дөшләр...

Аллаһ, Аллаһ!..

Валлаһ гәләм чалмаға ачизәм, бармагларым титрәјир, үрәјим өсир, көзләрим јашарыр...

Белә көзәл уғрунда интиһар нә бөјүк фәдакарлыг имиш... Бир чан нәдир, онун уғрунда һәр анда мин чандан кечмәк аздыр.

...Чох адамлар гызларынын адыны Көзәл гојдулар, лакин һеч бир ана о Көзәлә бәнзәрини доғмады. Ола билсин ки, тәсвирими чохлары илк кәнчлик илләринин тәәссүраты сајсынлар. Мән чох шадм ки, бу көзәл тәәссүратлар о илаһи көзәллә бағлыдыр.

Һәтта инди дә Лаһычда оlande Көзәл јашајан евин габағындан кечәндә ајаг сахлајыб гоша пәнчәрәјә бахырам. О Көзәл дә бу пәнчәрәләрдән инди бош олан, о заманлар адамла долу кур күчәјә тамаша едирди. Нә Көзәл галды, нә дә о адамлар. Нә бағ галды, нә дә бағбан.

Һәтта арабир ири дарвазадан кириб дөрд тәрәфдә уча диварла әһатә олунмуш дарысгал һәјәтә нәзәр салырам. Нәјәтин ортасында-

кы чичәкләр вә гызылкүл коллары артыг чохдан јохдур. Көзәл бу евә кәләнә гәдәр нә о чичәклик, нә дә о гызылкүл колу вармыш. Бағлы-бағчалы, һәр тәрәфи чәннәтә охшајан дағ, чәмән, ағачларла әһатә олунмуш ата евиндән, ана гојнундан кечәндән сонра мәһбәсә охшајан бу бинада о илаһә һеч олмаса символик чичәклик јаратмышды. Инди һәр јер сал даш, дәр-дивар, күскүн шүшәбәнд, балкон, Көзәлин гәдәмләрини, зәриф ајагларыны охшајан, өзизләјән даш пилләләр, өлләрини өзизләјән сүраһи - һәр шеј санки гәмә, кәдәрә, јасә батыб илаһи Көзәлә өбәди матәм сахлајыр. Доғру дејирләр:

Солду күл, учду бүлбүл

Истәр агла, истәр күл.

Инсан кедир, гоча дүнја галандыр. Лакин хатирәләр үрәкләрдә, сөз-сөһбәтдә галыр, заман кечдикчә онлар да салнамәләрдә, јазыларда из бурахыр.

...Шаһ күчә илә үзүашаағы кетмәкдә давам едәк. Күјүм дүзәлдән мискәрин евинә битишик ики бинада бојагчы гардашларын гоша евләри дурур, шәлдүзәлдән Кәрбәләји Халыг вә онун гардашы Кәрбәләји Начынын гәссаб дүканы... Узбәүз бирмәртәбәли дүкан афтафа дүзәлдән мискәринки иди. Гоншу дүканда дәмичи Асәф хәнчәр, гәмә, бычаг дүзәлдәрди. Көјкөз Асәфин өлиндән чыхан сојуг силаһлар адла иди. О да ермәниләрин Лаһыч чамаатыны гырыб вар-јохларыны талан етмәсинә гаршы чохлу сојуг силаһ гајырмышды.

Бир гәдәр ашағыда мискәр Начы Ағанын, Начы Рамазан ушагларынын евләри көрүнүрдү. Очагвердинин еви гәсәбәнин өн гәдим вә һазырда бүтүн маһалда јекәнә сирмәли евидир. Бөјүр тәрәфдә мискәр дүканы ишләјирди. Инди харабалыгдыр. Бу бинанын һәјәтиндә өн гәдим су вә кизләнмәк гујусу инди дә дурур.

Һәмин бинанын јијәси - атамын өмиси гызы, јүздән чох јашамыш Мина биби һәлә алтмыш ил өввәл белә бир өһвалат нәгл етмишди:

...Он сәккизинчи илдә Арсен Әмирјанын командасы алтында ермәни гулдур дөстәси мүсәлман кәндләрини дағыда-дағыда Басгалы тутдугда Мина бибинин бөјүк оғлу Маһмуду да елдүрмүшдү, өзү дә зүлмлә. Арсенин өзү Маһмуда Лаһыча кетмәк үчүн бәләдчи олмағы төклиф едир вә вә'д едир ки, она јүксәк вәзифә верәчәк. Маһмуд төклифи рәдд едир. Бундан гәзәбләнән Арсен она шишлә дағ гојур, хәнчәрлә бәдәнини кәсиб дуз сәпдирир.

Лаһыча хәбәр чатыр, яс тутурлар. Мина биби үч күн, үч кечә ча-
намазын үстүндән дурмур. Балача оғлу һачы Ағаја тапшырыр ки,
бир ермәни өлдүрүб гардашувун интигамыны алмасан сүдүм сәнә
һарам олсун. Елә о вахтлар Лаһыча бир руһани кәлир, кафир ермә-
ниләрә гаршы чиһад е'лан едир. Чох фәсаһәтлә данышыр. Ислам
тарихи, Кәрбәлә фәһиәләри барәдә нәгл едир, чамааты гызышды-
рыр. Рәчәз охујур. Нәдәнсә шүбһәјә дүшүрләр ки, бу дашнаг часусу-
дур. Диндирирләр. Кәлмеји-шәһадәтини әзбәрдән дејир. Гур'ани
гираәтлә охујур. һачы Аға габаға кечиб тәләб едир ки, сојунсун вә
көрсүнләр доғрудан мүсәлмандыр, ја јох. Мүғавимәт кәстәрир. Зор-
ла сојундурурлар. Ермәни олдугу мә'лум олур. һачы Аға елә орада-
ча, мәсчидин һәјәтиндә ермәнини өлдүрүр...

Очагвердинин гоншусу Мәшәди Алы әми чајчы вә питичи иди.
Вахтилә халча тачири олуб. Архалыг кәјәр, арагчын гојарды, јумшаг
чустда бүтүн күнү дүканда һәрләнәр, мүштәриләри гәбул едиб јола
саларды. Гәсәбәјә кәлән тәрәкәмәнин чоху онун мүштәриләри иди.
Дәвәләрлә гара вә ағ нөјүт кәтирәнләр дә онун дүканында јејиб-
ичәр, јан тәрәфдәки отагда галардылар. Бу мүштәриләр башмаг,
чуст вә с. шәјләри Мәшәди Алыдан алардылар. Ону һалал адам һе-
саб едәрдиләр.

Мәшәди Алынын ән чох севдији мөвзу халча барәсиндә оларды.
Бош вахтларда үч-дөрд халчачы јыгышыб чај ичә-ичә, папирос түс-
түләдәрәк надир халчалар барәдә сөһбәт едәр, көрдүкләри, алыб-
сатдыглары јүзләрлә халча барәдә фикир мүбадиләси апарар,
арабир мүбаһисә дә едәрдиләр. Бу көрүш заманы халчачылыг сәнә-
ти бүтүн инчәликләри илә ачыларды.

Гаршыдакы дүкан Мәшәди Не'мәтин мискәр е'малатханасы иди.
Хорузлар сүбһ банлајанда о, ишә башлар, ахшам чыраглары јанан-
дан сонраја гәдәр ишләјәрди. Биз мәктәб шакирдләринә елә кәләр-
ди ки, Мәшәди Не'мәт јатмыр, кечәләр дә ишләјир.

Һачы Мәрданлылар гәбиләси тачир иди. Үз-үзә бир нечә көзәл,
икимәртәбәли ев вә дүкан онларынкы иди.

Онлардан ики нәфәри - һачы Худабахыш вә Мәшәди һафиз
(сонра Кәрбәләја да кетмишди) хатырлатмаг истәрдим.

Мәшәди һафиз кирдәсифәт, ортабој, зәкалы киши иди. һачы Кә-
рајын гоша булагындан јухарыда, тиндә баггал дүканы варды. Сүбһ

тездән галхар, чыраг ишыгында чај ичәр, кедиб Ләлә мәсчидиндә
намаз гылыб гајыдарды. Дүканында дуздан тутмуш зәфәрана гәдәр
һәр шәј, аталар демишкән, чан дәрманы тапыларды. Чох хошраф-
тар, һәлим вә хејрхәһ киши иди. Тез-тез плов биширтдириб хејрат
верәрди. Она суал верәндә ки, алты гардашдан нијә тәк сән белә
дәвләтләндиң, чаваб верәрди: "Мән дәвләтләнмәмишәм, дәвләти
мәнә Аллаһ вериб. һамысы онун кәрәмәтидир. Мән дүнјаја кәләндә
рәһмәтлик атам Мәккәдә вәфат едиб. Дөрд јаша чатанда анам да
өлүб. Күлфәтдә өн балачасы мән идим. Галдым гардашларын үми-
диндә. Он сәккиз јашына гәдәр нә тапшырырдылар ону едирдим.
Јаз күнләринин бириндә бир дәстә оғлан јолландыг Мир Казымын
бағына кәзмәјә. Дала гајыданда јолумуз тачир һачы Молла һүсәјнин
о мөһәлләдәки бәззәз дүканынын вә евинин габагындан дүшдү. һа-
чы балконда отуруб чај ичирди. Бизи көрәндә әлини узадыб мәни
сөсләди: "Ај бала, ај оғлум, галх јухары, сөзүм вар сәнә".

Пилләкәнлә галхдым балкона, әдәблә салам вердим. Деди ки,
кеч ичәри. Кирдим халы дөшәнмиш бәзәкли бир отаға. Өзү кечди о
бири отаға. Бир аздан јанында нөврәстә көзәл, он дөрд-он беш ја-
шында бир гызла гајытды вә мәни кәстәриб деди: "Гызым, сәни бу
оғлана өрә версәм кедәрсән?"

Гыз лалә кими гызарды, башыны салды ашағы, динмәди. һачы
дөнүб мөндән сорушду: "Бала, сән кимин оғлусан?" Чәваб вердим
ки, мәним атам јохдур. Мәккәјә зијарәтә кедиб, дала гајытмајыб,
орда өлүб. һачы Әлимәрданлыларданам".

О деди: "Кет бөјүк гардашын Худабахыша декинән ки, ахшам ел-
чилијә кәлсин, үзүк дә нишан кәтирсин... Ди кет".

Евә кәлдим, гардашыма һачынын сөзләрини чатдырдым. Гар-
дашларым Худабахыш, Әбил, Кәрбәләји Мәһәммәд, Мәшәди Муса
бәрк севиндиләр. Ахшам нишан апардылар, тезликлә тој еләдиләр.

Бәј отуранда габағыма әлли манат гызыл пул гојдулар. Кәлини
кәтирдиләр. Үч күн кечмишди ки, мәни гонаг чағырдылар. Әлли нә-
фәр кетдик. Гонаглыг гуртарды. Мәни бурахмадылар. Галдым гајна-
там евиндә. Хејли сөһбәт етдик. Дуруб кетмәк истәјәндә һачы бөјүк
оғлу Мейдини чағырыб деди: "Пул олан сандыгчаны кәтир!"

Кәтирди. Сандығы ачыб үч дәнә јүзлүк әскинас кәтүрүб верди мә-
нә вә деди: "Һафиз, бала, бу пулу кәтүр маја тут әлиндә". Алдым

гојдум чибимә. Үч жүз өлли манат пулум варды. Нечә күн кечди. Пулу үст-башымда кизләдиб јолландым Бақыја. Ичәришәһәрдә бир карвансараја дүшдүм. Хејли шеј алыб дәвәчиләрлә Лаһыча јола салдым.

Кетдим дәрја кәнарына, башладым дүканлара бахмаға. Бир дүканда һәна јахмыш гырмызысаггал, чијиндә Хорасан күрклү бир јашлы киши отурмушду. Ичәридә јердән тавана гәдәр мис хамә жығыблар: һәләб хамәси, ики путлуг вә үч путлуг. Кирдим ичәри. Сорудум ки, бу миси сатырсан? “Бәли” - деди. “Нечәјә?” Гимјәт деди. Чибимдән пул чыхарыб бир үч манатлыг вердим кишијә вә дедим: “Бу сәнин беһин, үч күн көзлә, кәлсәм пулуму верәрсән, малы да аллам. Гајытмасам хош һалалын”. Стансијаја кедиб отурдум вагона, кәлдим Күрдәмирә. Кетдим карвансараја. Чарвадар Әлиаббас бығылыны көрдүм. Тапшырдым ки, ата јем вер, ахшам јола дүшәчәјик, Лаһыча бир баша, Падарда галмајачағыг. Ахшам јола дүшдүк. Сәһәр тездән варид олдум Лаһыча. Кетдим гајнатамын јанына. Бақыда көрдүјүм мис хамәсинин өһвалатыны данышдым она. Арвадыны чағырыб деди: “Пул сандыгчасыны кәтир!” Кәтирди. 1000 манат пул көтүрүб верди мәнә деди: “Кет, ал кәтир! Газанчы јарыбајары бөләрик”.

Әлиаббас бығылыны тапдым, елә о күн гајытдым Күрдәмирә, ордан да Бақыја. Гырмызысаггал киши мәни фајтонда апарды Гарашәһәрә, мис әридән завода. Чүнки дүканда мис аз иди.

Көрдүм ки, һәјәтин бир тәрәфиндә мис туллантыларыны төпә ки-ми атыблар үст-үстә. Туллантыдан азча көтүрүб јохладым. Көрдүм халис мисдир. Гырмызысаггалдан хәбәр алдым ки, буну нејнирсиз? Деди ки, о тулланты башыма бәладыр. Дашытдырыб дәнизә атдырмаг үчүн филан гәдәр хәрчим чыхыр. Карува кәләрсә көтүр һавајы апар. Хош һалалын олсун. Мән дә дашытдырма пулундан филан гәдәр габаға дүшәрәм.

Кедиб алтмыш дөвә кирајә тутуб дәвәчиләрә туллантыны додурт-дум чуваллара, көндәрдим Лаһыча.

Карван кәлиб чыхды. Чувалларын пулуну да вердим дәвәчиләрә, жыгдыртдым үст-үстә. Мискәр Мәшәди Нифтини чағырыб бир пут тулланты вердим, тапшырдым ки, әрит, јохла көр нә гәдәр ичәри-синдә мис вар.

Үч күндән сонра кәлиб хәбәр верди ки, мис чохдур. Бу јолла мән дәвләтләндим. Аталар бош јерә демир: “Пул пул газанар, икид огул палчыг тапдалајар”.

Мән Урусийәтдән чајсатанлар падшаһы Поповдан һәр ил сибләр (ири чај гутулары) долусу чај кәтиздирдирдим.

Алты-једди ил кечмиш Әкбәр жүзбашы казагы (Лаһычда полис нә-фәринә казаг дејәрдиләр) далымча көндәрмишди ки, кәл идәрәјә, онда жүзбашы идәрәси Балача Лаһычда, ашағы мәнәлләдә мәсчидлә јанашы сәкили бинада иди. Бақы кобурнаты да Лаһыча кәләндә орда фајтондан дүшәндә она дуз-чәрәк вердиләр. һачы Дадашын евиндә гонаг галды.

Нә исә, кетдим. Әкбәр жүзбашы мәнә бир зәрф верди, деди ки, бу кағызы сәнин үчүн Мәскодан көндәрибләр, апар охутдур.

Онда гәријәдә үч-дөрд нәфәр урусча билән варды. Апарыб учител Мирзә Начәфәлијә охутдурдум. Мә’лум олду ки, мәктубу чајсатанлар падшаһы Попов көндәриб. Јазырды ки, алты-једди ил мүддәтиндә мәнән сибләрлә чај апартдырмысан, бир гөпәј дә нисјә алмамысан. Ичазә вер сәнә ијirmi сиб (һәр гутуда бир пуд - 16 килограм чај оларды) чај көндәрим, алты ај мүддәтә нисјә.

Тел вурдурдум ки, разыјам, көндәрин Күрдәмирә. Чох кечмәдән хәбәр кәлди ки, сибләр Күрдәмирдәдир. Араба илә дашыдылар Шәбјана, чарвадарлар да кәтирди Лаһыча.

Үч күн кечмиш сибләрин пулуну вердим гардашыма, јола салдым Тифлисә ки, көндәрсин Попова. Тифлиседә банк пулу гәбул етмир ки, һәлә беш ајдан чох мүддәт вар. Гардашым дара-бара салыб пулу верир. Мәскодан 15 манат гајтармышдылар ки, вахтындан тез јолландығына көрә беш ај үчүн сәләм (фаиз) тутулмур.

Ијirmi күн кечмәди төзә кағыз кәлди ки, сәнә бир ил мүддәтинә 50 сиб нисјә чај көндәририк, өзү дә сәләмсиз. Онларын арасында нишан вурулмуш филан сиб сәнә бәхшишдир. Хоzejин пешкәш верир.

Лаһыч дәвләтлиләри өһвалаты ешидәндә о сибдәки чајы мәнән чох баһа гимјәтә алдылар. Демәк олар ки, чајын хејли һиссәси мәнә газанч галды”.

Мәшәди һафизин үз-үзә, бири Шаһ күчәнин о тајында, диқәри бу тајында ики дүканы варды.

Һачы Карајын гоша булағы олан чәркәдә булаға јахын Мәшәди

Фәрзинин гошагапылы "Әнтигфруш" дүканы варды. Намы она "Шаһ-гәриб" дејирди, өз ады демәк олар ки, унудулмушду.

О, бөјүк тачир, әнтиг шејләр ашиги, әсәсән халы-халча тичарәти илә мәшғүл иди. Нечә ил Орта Асијада, Мәрв шәһәриндә јашамыш, чохлу зи-ғимәт әшја, кәбә-халча вә пул кәтирмишди.

Шоғәриб ортабөјлү, көк, чох хошхасијјәт, һәм дә хејрхәһ киши иди, көһнә гәјдада кејинирди. Намыја кәһ зарафат, кәһ чидди төрз-дә "Ај шоғәриб" дејәрди. Она көрә дә бу ләғәб үстүндә галмышды.

Пиштә мәһәлләсиндә евинин јанында худмани мәсчид тикдир-мишди. Ев чох гәдим иди. Ичәридә биринчи вә икинчи мәртәбәләр чох гарышыг јолларла, өзү дә көзләнилмәјән дәһлиз, пилләкәнләрлә бир-биринә бирләширди ки, адам мәәттәл галырды. Чох куман ки, кәнардан кәлән дүшмәни чашдырмаг үчүн имиш. Намысы да торан-лыг, һәр шејдә, тахча, чүмәхатан, гапы, дәричә, тағлы таванларда горхулу бир сирр кизләнирди.

Көһнә бинанын өзү һәм кәнарда, һәм дә дахилдә башдан-баша мүәммалы иди. Евдән диварарасы кечидлә, өзү дә бир нечә јердә јол варды. Отағлар гәдим вә чох ғимәтли әшја илә бәзәдилмишди. Дешәмәдәки халы-кәбә, сумаг, халча, чечимләр, рәфләрдәки габ-гачаг, чини габлар, тахчаларда гојулмуш әлван бәзәкли сандыгча-лар, чумахатанлардакы бәзәкли гәдим ири сандыглар, онларын үстүндәки јорған-дешәк, јастыглар, чарпајылары бәзәјән зәриф че-чим вә мүтәккәләр, диварлардан асылмыш јараг, силаһ, тәбәрзин, хәнчәр, шәмшир, дәбилгә вә с. чох узаг кечмишләрдән хәбәр ве-рир, адамда әфсанәви бир тәсәввүр јарадыр, хәјалат әләминә апа-рырды.

Адам, өз саһибинә охшајан бу әфсанәләр әләминдән ајрылмаг истәмәзди. Дүнјанын һеч бир музеји әшјанын надирлијинә вә ғимә-тинә көрә бу бина илә јарыша билмәзди.

Шоғәрибин дүканындакы гәфәсәләрдә нүмајиш етдирилән шејләр евдәкиләр чешиддә иди. Киши өзү хошзәбан, хејрхәһ вә сәмими иди. Мәшәди Фәрзи илә дуруб-отуранлар онун биширдији хәрәклә-ри, һазырладыгы мәзәләрин дадыны, ләззәтини елә ағыз долусу тәрифләјирдиләр ки, ешидәнләрин ағзы суланырды.

Шоғәриб мәсчиди барәдә бир әһвалаты гејд етмәк истәјирәм. Отузунчу илләрдә мә'бәдләри, гәдим китабәләри мәһв едәндә Ла-

һычдакы мәсчидләрин минарәләрини дағыдыр, китаб вә Гур'анлары тонгалда јандырыр, бә'зиләрини табута долдуруб басдырырдылар. Невбә бу мәсчидә чатыр. Рајком катиби усталары кәтириб әмр едир ки, минарәни сөкүн.

Усталар ишә башлајанда һаман Пиштә мәһәлләсиндә, бир гәдәр јухарыда јашајан Аға Әлибәј јүјүрә-јүјүрә кәлиб әмиси оғлу олан рај-ком катибинә дејир: "Ај көпәк оғлу, о минарәнин сәнә нә зијаны вар? Нијә сөкдүрүрсән? - јердән бир даш гапыб әләвә едир, - чағыр усталары гов, өзүн дә бурдан рәдд ол, јохса бу дашла бејнүвү төкә-рәм јерә!"

Минарәјә галхыб усталары говур. Катиб дә горхуб гачыр. Бу јол-ла јеканә бу мәсчидин - Шоғәриб мәсчидинин минарәси сөкүлмүр.

Шоғәрибин дүканы илә үзбәүз бинада гәсәбәнин ән уста башмаг-чысы Алыбәјин е'малатханасы јерләширди. Алыбәј һәм дә мәһарәт-ли ханәндә иди; о әтрафда ад чыхармышды. О, нишанлы гызлара, кәлинләрә вә дөвләтли ханымлара бәзәкли, гәшәнк башмаглар ти-кәрди. Алыбәј башмаглары адла иди. Чох кәлинләр, ханымлар өјү-нүрдүләр ки, башмагларыны Алыбәј тикиб. О Ирандан, һәмәдан шәһәриндән тумач, мешин, көн кәтиздирәрди. Арабир дүканына јы-гышан муғамат азаркешләри тарзән кәтириб хаһиш едәрдиләр ки, бир-ики бәнд охусун.

Јахынлыгдакы бүтүн дүканларда - мискәрләр, дәмирчиләр, баг-гал-бәззәз вә с. пешә саһибләри иши сахлајар, күчәјә чыхардылар. Алыбәјин е'чазкар сәси ганад ачыб бүлбүл сәдасы төки әтрафа јайы-лар, гулаг асанлары фејзијаб едәрди. О тојларда ки Алыбәј ханән-дәлик едәрди, адам әлиндән тәрпәнмәк олмазды.

Алыбәји отузунчу илләрдә голчомаг кими нечә ил душтаға мәһкум етдиләр.

Алыбәјлә гоншу дүканда һаман мүлкүн саһибі һачы Худабахы-шын халча дүканы иди. Бир чох шәһәрлә алыш-вериши варды. Хү-сусән Тифлисдә она тифлисчи дејирдиләр. Тифлиسدән Күрдәмирә кәлән маллары арабачылар Мачахијә дашыјардылар, чарвадарлар атла Лаһыча кәтирәрдиләр. Чох да дөвләтли иди. Ири көзләри вар-ды. Мүлајим, азданышан, зәриф рәфтарлы.

Әмиси һачы Солтан өлүр, арвады Мәшәди Сәдәф ханым галыр дул.

Солтанын гардашы Әлимәрдан өз арвадына дейр: "Анаханым, Сәдәф чавандыр, гаш-көзү гәйнайыр, нә мәсләһәт көрүрсән? Бир гызы да вар. Һајыф о дөвләтә". Анаханым дейр ки, нечә билирсән елә дә елә. Мән разыјам.

Әлимәрдан Мәшәди Сәдәфи чағырыб дейр: "Ханым, сән чавансан, әрә кетмәлисән. Ајры адам ахтарма, елә мәнә кәл..."

Мәшәди Сәдәф разы олур. Кәбин кәсдириләр. Тәзә арвад үчүн икимәртәбәли тәзә бир мүлк тикдирир - өз евинин јанында.

Әлимәрдан гардашынын варидатыны мүктәһид әлијлә сијаһыја алдырыб салыр гызынын адына. Јашы он бешә чатанда алыр оғлу Худабахыша. Догуз ајдан сонра гызлары олур, адыны гојурлар Ағамәмә. Анасы дәдәсиндән галан варидаты кечирдир гызынын адына.

Ағамәмә һәдд-булуға чатыр. Пәнчәрәдән булаг башына баханда көрүр ки, көзәл кејимли бир аһыл киши әлиндә күүм кәлди булаг башына су апармаға. Бир үрәкдән мин үрәјә вурулур кишија, чәлд гачыб атасы Худабахышы чағырыр вә кишини көстәриб дейр: "Мәни о кишијә әрә вер!"

Атасы ону сакитләшдирир ки, бир аз сәбр елә. Бахарыг. О евлидир. Өзү дә танынмыш һачы оғлудур.

Ағамәмә сәбр-һәрарыны итирир, бүтүн кечәни јатаммыр, дөзә билмир. Сүбһ тездән нөкәри көндәрир казаг Хан кишинин арвады дөфчалан Сона бачынын далынча. Вә сандыгда олан гызыл вә пуллары она көстәриб, үч манат да ианә верир, көндәрир вурулдугу кишинин јанына. Киши дә вара-дөвләтә ширникир, амма бир гәдәр көзләмәји мәсләһәт билир.

Ағамәмә исә дөзә билмир, атасына дейр ки, өзүмү өлдүрәчәјәм. Башлајыр агламаға: "Һеч нә билмирәм, мәни о кишијә кәрәк бу күн нишанлајасан..."

Атанын өлачы кәсилир, ахшам кедир һачыкилә. Һәрмәтлә гаршыланыр. Үмуми сәһбәтдән сонра әһвалаты нәгл едир. Дейр ки, гызым оғлува вурулуб... Горхурам әлиндән хата чыха.

Танынмыш һачы дейр: "Әввәл оғлум гызындан чох бөјүкдүр... Икинчи евлидир. Арвады вар. Шәриәт јол версә дә, бахмајараг танынмыш һачыјам, бу саат чибимдә вә куманымда бир манат јохдур ки, сабаһ ушаглара чәрәк алым... О ки галды елчи кәлмәк, нишан тахмаг, тој еләмәк, чох маһал мәсәләдир. Хам хәјалдыр".

Худабахыш дейр ки, нараһат олма, үзүк дә верәрәм сизә, нечә кәллә гәнд, нә гәдәр лазым олса аршын мал вә пул да, ширнијат да көндәрәрәм...

Танынмыш һачы оғлу арвадыны бошајыр, Ағамәмәјә евләнир, олур Худабахышын күрәкәни...

Бир ил сонра Худабахыш кедир Мәккә зијарәтинә, һачы олур.

Гәссаб Әбил дә һачы Әлимәрданлардан иди. Адлы-санлы халча тачири олуб, амма ифласа уғрајыб. Мүбаһисә дүшәндә халчачылар арасында Әбил әмини мүнсиф чағырардылар. Ортабәј, арыг, ордлары батыг иди, халча, халы, кәбә көрәндә хырда көзләри мәшәл кими парларды. Астарындан малы тәјин едәр, тәсвирә башлајарды. Дүканы Шоғәрибинкиндән јухарыда иди. Кәсдији гојунларын ичәлалатыны чох вахт касыблара бағышлајарды.

Үзбәүз дүканда "дәмигајыран" Мәшәди Бахыш сүбһдән ишә башлар, чыраглар јананда гуртарарды. Ишә елә гапыларды ки, сәс-күјлү Шаһ күчәдә, өтрафда олуб-кечәнләрин, һадисәләрин фәргинә вармазды.

Гапы гоншусу дәрзи Мәшәди Мүсәллим дә уstad сәнәткар иди. Тәк Лаһында јох, өтраф гәсәбәләрдә дә ад чыхармышды.

Алыјунус киши бирмәртәбәли гәдим дүканда афтафа дүзәлдәрди. Бу дүкан һәм дахили, һәм дә кәнар көрүнүшү илә Шаһ күчәдәки бүтүн дүканлардан фәргләнирди. Ичәридә илбоју ејни торанлыг оларды. Диварлар чох галын, таван бир-бирилә битишик тирләрлә өртүлмүшдү. Таванын ортасында кирдә бир јарған варды, түстү, тоз чыхмаг үчүн һәм бача, һәм дә ишыг дүшмәјә пәнчәрә иди. Шүбһәсиз, бу бинанын 250-300 ил јашы варды.

Мәшәди Алыјунус һәм дә "кимјакәр вә гијмәтли дашлар ахтаран" иди. Јазда, хусусән, јәј ајларында өтраф дағлара - Нијала, Харт даға, Сәбәткечмәзә, Гарабелә, Ағбулаг дағына, Бабадаға кедәрди. Әлиндә узунсап геолог чөкичи (һәм күлүнк, һәм чөкич), чийиндә торба дәрәләри көзәр, јал вә дағлары ашар, гызыл дамары, мис вә күмүш мәдәни ахтарарды. Һәр дәфә торба долусу рәнжәрәнк сүхур, өлван, парылтылы, тутгун минераллар кәтирәрди. Гәдим дүканын алт вә үст тахчалары "дашларла" долу иди. Баханлар һејрәт едирдиләр. Вәрәгләри јыпранмыш көһнә китаблары да варды. Евин габындакы бағчада, төндирхананын далындакы гарамтыл дахмада

чүрбәчүр тәчрүбәләр апарырды. Хырда вә орта һәчмли бомбавари шејләр дүзәлдәр, бир кәнарына фитил бәнд едәр, ајы вә чанаварын јашадыглары мағаралара гојуб көзәт чәкәрди, вәһши һејванлар мағараја кирәндән сонра фитили алышдырарды. Һәлак олан һејванларын дәриләрини сојуб кәтирәрди. Он сәккизинчи илин јайында дашнаглар Лаһыча һүчүм едәндә Мәшәди Алыјунусун афтафа бомбалары дүшмәни түлкү кими гачмаға вадар етмишди.

Мәшәди Алыјунусун әмиси оғлу Һәсән дә мискәр иди. Арабир Бақыја кедиб Гарашәһәрдә фәһләлик едәрди. Бир дәфә заводдан гурғушун оғурлајыр, дарвазадан чыханда тутуб полисә верирләр. Рус околочнысы протокол тәртиб етмәјә башлајыр, адын нәдир, атын ады... Һәсән дејир: "Гашга тәпәл Ләнкәбиз оғлу". Рус онун адыны һечаландырараг: "Гаш... гаш... га... га... тәп... тәп... ел... ел... Ланга... Ланга... биз... биз... ағ... лы...". Бахыр үзүнә. Һәсән сағ көзүнү јумур. Околочны гејд едир ки, сағ көзү кордур... Тәкрар суал верәндә Һәсәнин үзүнә бахыр. О да сағ көзүнү ачыр, сол көзүнү јумур. Околочны зәнн едир ки, дүз јазмајыб, акты чырыр, тәзәдән һыггана-һыггана, тәр төкә-төкә ады вә ата адыны гејд едиб сол көзүн кор олдуғуну јазыр. Башыны галдыранда көрүр ки, сағ јох, сол көз кордур, гәзәбләниб ғышгырыр: "Сволоч, то сағ глаз... то сол глаз слепој... Вон отсјуда, негодјај!..."

Тәпикләјиб отагдан чыхардыр. Һәсән дә кәлиб күлә-күлә өһвала-ты, околочныны әлә салыб чашдырдығыны, нечә ондан јаха гуртардығыны нәгл едир.

Һачы Күлүнүн ики кениш дүканында он ики уста, каркәр, шакирд кечә-күндүз әлләширди. Әмәләләрин чоху өз оғул-ушаглары иди. О, башга усталардан фәргли олараг, көвдәси силиндршәкилли узун, ири, боғазы назик, гәшәнк гулплу "Со" адланан күйүмләр дүзәлдирди. "Со" күйүмләри аран јерләриндә чох ишләдилрди.

Һачы Күлмәммәд арыг, ортабој адам иди, архалыг, үстдән чуха кејәрди, гузу дәрисиндән папаг гојарды, чевик тәрпәнәрди. Каркәр вә фәһләләрә, шакирдләрә тез-тез ачыгланыр, һеч кәси, оғланларыны белә бир ан бекар галмаға гојмазды. Ғыса чубуглу дәми чәкәрди. Дәми һәмишә ағзында оларды. Гәсәбәнин дәвләтлиси Һачы Дадаш дәфәләрлә чәһд еләмишди ки, ону тора салыб (чохларыны бу јолла әлә кечирмишди), өзү үчүн ишләтсин, анчаг баш тутмамышды.

Көзә чарпан, көзәл ме'марлыг нүмунәси олан 2,5 мәртәбәли бинанын сәкили мәртәбәсиндәки ики дүканын бириндә түфәнксаз һачы Бала, диқәриндә гундагчы Мәшәди Јусиф ишләјирдиләр. Һәр икиси маһир уста иди. Мәшәди Казым чилинкәрлик, түфәнксазлыгла мәшгул олур, "Зинкер" дәрзи машынларыны тә'мир едирди. Тулланасы сыныг-сөкүк, пас атмыш аләт вә силаһлары елә тә'мир едирди ки, баханда адамын көзләрини гамашдырырды, санки заводдан тәзә бурахылыб. Басгал гәсәбәсинин бүтүн кәлағајы, ипәк ертүк, гановуз вә с. тохујан усталары она мөһтач идиләр. Бүтүн овчулар онун мүш-тәриләри иди. Аз данышыб, чох ишләјәнди. Һеч вахт нә евдә, нә бајырда сәсини учалтмазды. Чохлары она гибтә едәрди. Пахыллыгыны чәкәнләр дә аз дејилди.

Әтраф кәндләрдә - Зарат, Зарат-Хејбәри, Зангыда гәдим заманлардан евләрдә јун ипдән шал тохујардылар, һәрәси дә тохунмасына көрә бир-бириндән фәргләнир вә өз кәндинин адыны дашыјырды. Оралардакы усталар дәзкәһларынын тә'мири үчүн тез-тез Лаһыч сәнәткарына мүрациәт едәрдиләр.

Ејни бинанын сәки мәртәбәсиндәки о бири дүканда Мәшәди Јусиф өсәсән түфәнкләрә гундаг, ғылынч, бејбут вә хәнчәрләрә дәстә, ғын гајырарды, ејни заманда, силаһ да тә'мир едәрди. Башмагчы, чәкмәчи вә чуст тикәнләр үчүн гәлиб дүзәлдәрди.

Сон илләрдә Лаһычда оlanda Мәшәди Камил мәни тез-тез евә наһара чағырар вә узун-узады сөһбәт едәрдик. Маһир уста олмағла, чох мүдриг вә сон дәрәчә хејрхәһ, дүз мәсләһәт верән вә кара кәлән шөхс иди. Бир-ици күн о тәрәфләрә кетмәјәндә хәбәр көндәрәр, далымча бә'зән адам јоллајарды. Ислам вә Азәрбајҗан тарихиндән јахшы мә'луматы варды. Лаһычда ики адамын һафизәси мәни һејран едирди. Бири Мәшәди Камил, икинчиси Балача Лаһычда бизим мөһәлләдә јашајан уста Гурбан.

Һачы Баланын диггәтәләјиг бинасы барәдә бир балача мә'лумат вермәји лазым билирәм. Дама галханда әләмәтдар һеч нә көрмүрсән. Үч јердә ади бача учалыб. Лакин бачалардан биринин јанындакы үч дәнә кәлләбәнд дашыны галдыранда бир нечә пиллә көрүнүр. Дашдан һөрүлүб. Ашағы енәндә балача бир отаға дүшүрсән, ордан да доламбач даш пилләләр дивар ичи илә зирзәмијә гәдәр давам едир. Һеч кәсин ағлына кәлмәз ки, бурда пилләкән вар. Шүбһәсиз,

гәфилдән һүчүм едән чапгынчылардан јаха гуртармаг үчүн еһтијат јол кими тикилиб.

Бир дә, елә бу пилләкәнә паралел дашдан һөрүлмүш дарысгал бир бошлуг вар. Ашкар едилди ки, биналардан Шаһ күчәдәки үмум-канализасија кечән балача канализасијаја бәнд едилиб вә мәгсәд үфунәтин дамдан һаваја чыхмасы үчүндүр.

О ки галды зирзәмиләрә, тәсвири гејри-мүмкүндүр, о гәдәр дар, гаранлыг, долашыг јоллар бир-бирилә чарпазлашыр ки, нәинки һәбәләд адам, чох күман ки, индики ев саһибләри дә чашыб галар...

Үзбәүздә, Пиштә мөһәлләсинә галхан күчәнин тининдә зәркәр Әлинин е'малатханасы иди. Мәдрәсә тәһсили алмышды, мүталиәни чох севәрди, һәләм-һәләм адам онунла әдәби, тарихи мүбаһисәјә киришмәјә чүр'әт етмәзди, Фүзулипәрәст, өзү дә лап азаркешләриндән иди. Түркчә вә фарсча гәзәл, гәсидә, мәрсижәләрин чохуну биләрди вә тез-тез нүмунә кәтирәрди, дәрин дүјгү илә охујарды.

Өз сәнәтинин ашиги, әсл мә'нада да зәркәр иди. Һәр хырда һиссәни һазырлајанда саатларла ишләјәр, сәнәт нүмунәсинә дөндәрәнә гәдәр әл кәтүрмәзди. Көзүндә зәррәбин, ишә елә алудәликлә гапнарды ки, јахынлыгда бомба партласајды фәргинә вармазды. Елә ки, мәгсәдинә наил оларды, дәрин нәш'ә аларды. Онун дүзәлтдији тачвари вә ади сырғалар, үзүкләр, һәмајыл вә бојунбағылар көзәләрин һүснүнү бирә он көзә чарпдырар, устадыны гијаби дә танытдырарды. Зијалыларла, молларларла тез-тез мүбаһисәјә кирәрди. Кәнчләрлә елми, әдәби сөһбәтләри севәр вә онлары баша салмаға сә'ј едәрди. Гәтијјән сәсини учалтмаз, чох мұлајим данышар, һәлим рәфтар едәрди.

Гоншулугда мискәр һачы һәсәнин жениш, ики һиссәдән ибарәт е'малатханасы варды. Харичи көркәминдән јашыны тә'јин етмәк чәтиндир. Чох гашгабаглы, ачыдил, јухарыдан данышан, һечәт, тәрс бир адамды. Әлалтындакы каркәр, фәһләләр ондан бәрк горхардылар. Бир сөзү ики олмазды. Кобудлугунун, тәрслијинин нәтичәсиндә һачы Дадашын торуна дүшмүшдү.

Һачы һәсән дүканынын далында, евинә битишик бирмәртәбәли бина тикдирмәјә башлајыр... Һачы Дадаш кәлиб бахыр, тәбрик едир вә дејир: "Ики мәртәбә олсајды даһа јахшы оларды, шүшәбәнд балконла. Амма һајыф ки, тикдирә билмәзсән".

Бу сөз мискәрә тохунур, ачыгла дејир: "Нијә тикдирә билмәрәм?..

- Күчүн чатмаз...

- Күчүм чатар, бир аз да о јана кечәр, - оғлуну сәсләјир. - Адә, кет бәнна уста Рзаны чағыр!

Елә һачы Дадашын јанында уста Рза илә сөвдәләшир, мүлкү ики мәртәбә, ашағыда дөһлиз, үстдә балкон тикмәји тапшырыр.

Һачы Дадаш кедир, бир ајдан сонра башга бир адамы өјрәдиб кәндәрир мискәрин јанына. О да тикилән мүлкә бахыб дејир: "Чох јахшыдыр, һачы һәсән дајы. Елә сәнә лајиг мүлкдүр, амма о тәрәфдән дә белә бир бина тикдирә билсән лап гәдим евә охшарды. Габаг тәрәфдә дә анбар, бир төвлә, лап галача оларды. һајыф ки, бачармазсан..."

- Нијә бачармарам?

- Бунлар јарымчыгдыр һәлә. Пулун да чатмаз...

- Пулум да чатар, күчүм дә!

- һајыф!

- һајыф, һајыф еләмә, чых кет. Башымы агрытма!

Сабаһы күн һачы һәсән һаггында бир күн әввәл сөһбәт кәдән биналары уста Рзаја сифариш верир.

Чох кечмир, иш мүшкүлләшир. Ев вә төвлә галыр јарымчыг. Мисәридән вә мисгыздыран бөјүк вә кичик очаглары сөнүр, алов учалмыр. Күрзләр вә чәкичләр зинданлара дәјиб сәс чыхармыр, бачадан вә гапылардан түстү вә тоз галхмыр. Анбарларда ун, өрзаг азалыр. Елә бил туфан гопуб, дәјирман дағылыб, сују кәсилиб. Һачы һәсән вадар олур һачы Дадашын јанына кетсин борч алмаға.

Һачы Дадаш ону чох хош үзлә гаршылајыб бөјүк илтифат кәстәрир. Шәрәфинә плов биширтдирир, жениш сүфрә ачыр. Амма ону тәләјә салыр, нәинки әл-ајағыны, бүтүн вүчудуну, бүтүн варлығыны һөрүмчәксајағы, лакин полад симләрлә елә сарыыб бәнд едир ки, өмрү боју һачы һәсәнин нәинки тәрпәнмәјә, данышмаға белә күчү чатмыр. Күндәлик ијирми саатлыг гул зәһмәтинин бүтүн бөһрәси һачы Дадашын сандыгына ахыр.

Һачы Карајын мүлкүнә битишик ев һачы Хәлил Мөһәнинки иди. Дөрд дүканын бириндә Әли Чаббар башмагчы, о бириндә Аслан бәј чусттикән, икисиндә исә мүлк саһиби баггаллыг едирди.

Пиштә мәһәлләсинә Шаһ күчәдән галхан ики дарысгал күчәнин арасында Нәсрулла бәй оғлу Әлиаббас бәйин икимәртәбә имарәти йерләширди. Бүтүн гәсәбәдә јеканә ев иди ки, дамына кирәмит дө-шәнмишди. Һәр чәһәтдән башга евләрдән фәргләнир, һәр йердән көрүнүр вә өзүнү санки көзә сохуб һамыја саһибинин дөвләтли олду-гуну чар чәкирди. Хүсуси анбарлары варды. Үчгапылы мағазасы ар-шын малы, әрзаг, ширнијат, тәсәррүфат маллары, халы-халча илә долу оларды. Әтраф кәндләрлә јағ-пендир алмаға мугавилә бағла-јарды. Илдә жүзләрлә мотал пендир вә пудларла јағ алыб Бакыја көн-дәрәрди. Шәһәрдә 50 нәфәрә гәдәр пендир вә јағ сатаны варды. Бакы күчәләриндә башларында пендир долу чанаг, голтуғларында балача асма әл тәрәзиси олан адамлары “Ај пендир алан!” “Ај јағ алан!” – дејә гышгырырдылар.

Әлиаббас бәйин Бакыда Гасымбәй мәсчидинә јахын икимәртәбә-ли, архитектурасы узагдан диггәти чәлб едән мүлкү варды. Бачысы оғлу коммерсант һачы о еадә јашајырды.

Әлиаббас бәйин бөјүк гардашы Сәрхан бәй дә Бакыда јашајырды, тичарәтлә мәшгул иди. Гасым бәй мәсчиди илә үзбәүз мис габ-гачаг сатан дүканы варды. Өзү дә адлы гочу иди. Онунла һесаблашырды-лар. Гејд етдијим кими, түрк забит вә әскәрләрини он сәккизинчи илдә Лаһыча о кәтирмишди. 1919-чу илдә, һәр йердә олдуғу кими, Лаһычда да пејда олуб, әһалини талан едән, әлсиз-ајагсызлары ин-чидән гулдур дәстәсинә боз үз көстәрәнләрдән бири Әлиаббас бәй-ди. Гулдур дәстәси Лаһыч әһалисиндән бач-хәрач тәләб едирди. Бу һагда сонра...

Әлиаббас бәйин ән көзәчарпан әмәли, гәсәбәнин лап мәркәзиндә - ингилаб комитәси, јохсуллар комитәси вә милис шә'бәсинин ја-хынлығында - 1920-чи илдә Мәммәдәмин Рәсулзадә вә Абасгулу Ка-зымзадәни горхмадан, һеч көсдән чәкинмәдән ијирми күндән чох өвиндә сахламасы иди. Јалан нә олдуғуну билмәзди. Күллә чахсај-дылар киприкләрини гырпмазды. Үч арвады варды. Тәәссүф ки, өв-лады јох иди.

Галајчы Әзизин дүканы архасында Мүслүмзадәләр нәсли јаша-јырды. Бибим Күлаб ханым бу аиләдән Мәшәди Әләкбәрин арвады иди. Ики гызы, Мәшәди Рза адлы бир оғлу варды. Мәшәди Рзаны әмим Кәрбәләји Нәсрулла Бакыја кәтирди. “Иттиһад-Иранијан” мәк-

тәбинә дахил олуб ораны битирди. Раманада тәмәддүл мәктәбинин директору олду. Мүслүмзадәләрдән Әбдүл Әли, Әлиәскәр, Дамад вә Сәфәр Бакыда ишләјирдиләр. Савадлы идиләр. Дамад Мәммәдәмин Рәсулзадәнин гызы Фирузәјә евләнмишди. Ушағлары вә нәвәләри вар. Дамады 1937-чи илдә тутдулар. Елә о кедән олду. Мәһәммәд Рзаны да мусаватчы кими тутуб Шимала сүркүн етдиләр, орада да вәфат етди. Сәфәрин оғлу Ибраһим Мүслүмзадә тарих елмләри док-тору, профессор иди. Али тәһсили Санкт-Петербургда алмышды.

Чайчы Әләкбәр адла иди. Икимәртәбәли бинанын алт мәртәбә-синдә чайхана вә ашхана йерләширди.

Бу бинанын архасындакы мүлкдә гәсәбәдә мә'руф сајылан вә чох вахт хејрхаһ ишләрә рәвач верән, ган дүшәси хаталы ишләри, һа-дисәләри сүлһлә һәлл едән һачы Рүстәм һачы Мейди оғлу јашајыр-ды. Голлу-будағлы кечәчи нәслиндән иди. Оғлу Бағыр (1907-1980) Азәрбајҗан дивизијасында хидмәт етмиш, 1941-1945-чи илләрдә 416-чы Таганрог дивизијасында жүксәк рүтбәли забит кими алман фа-шистләринә гаршы вурушмушду. Дикәр оғлу полковник Сејфулла Мейдијев (1903-1937) дә Азәрбајҗан дивизијасында жүксәк һәрби вә-зифәләрдә олуб. 1937-чи илин күнаһсыз гурбанларындыр. Ики өвлады вар. һачы Рүстәмин оғлу Искәндәр Мейдијев дә 1934-чү илдә полковник рүтбәсиндә иди. 1937-чи илдә күлләләниб. һачы Рүстәмин мүһасиб ишләјән вә биринчи арвадындан олан оғлу Аға Чәфәрин өв-ладларындан Солтан Мейдијев кимја елмләри үзрә академик, Әләв-сәт Мейдијев тибб елмләри доктору, профессор иди, Аға Мейдијев халг рәссамыдыр. Искәндәрин оғлу Сәһраб Мейдијев Азәрбајҗан ЕА-нын мүхбир үзвү, техника елмләри доктору, профессор иди.

Мәлик Сүләјманын мануфактур мағазасы чайчы дүканына бити-шик иди. Оғлу Фәтулла Саләһзадә мәшһур мелиоратор, профессор олмушдур. Әмәкдар елм хадими, санбаллы өсәрләрин мүәллифи иди. Хејрхаһ, ачизләрә, фәгирләрә әл тутан олуб.

Сәррачлар - Әһмәд Алы вә Мәлик Алы гардашлары јәһәр, тапгыр, јүјән вә с. һазырлајардылар. Көзәл сәнәткар вә чалышган идиләр. Чохлу мүштәриләри варды. Хүсусән јазын ахыры вә бүтүн јајы, тәрә-көмәләр Сәлим Солтан вә дикәр јајлағлара көчәндә башларыны га-шымаға маңал тапмаздылар.

Мәлик Алынын он доггузунчу илдә башына гәрибә әһвалат кәл-

мишди. Биринчи дунја даваасынын узун сүрмәси, вәтөндаш һәрби, ермәни-мүсәлман савашы өлкәдә һәр чәһәтдән гытлыға сәбәб олмушду.

Зијалы вә ағсагалларын, ишбачаранларын сә'ји илә демократик һөкүмәт гәза мәркәзинә Лаһыч әһалиси үчүн үчүз гијмәтә шәкәр кәндәрмишди. О шәкәри Шамаһыдан кәтирмәк лазым иди. Мәлик Алы ловғаланыб демишди ки, өзүм кедиб кәтирәчәјәм.

Чаһанкирин гулдур дәстәси кедиб һәрәмиләр мешәсинин кирәчәјиндә Шли дәрәси дејилән јердә пусгуда дурур ки, Шамаһыја кәдәнләрин габағыны кәсиб сојсун, пуллары алсын.

Алты мәһәлләнин пулуну апаран һәсән Рәһимли сөјләјирди ки, Шлијә чатанда чарвадар Аға Таһир Мәшәди Бејбут оғлу бирдән дајанды вә габагда гар үстүндә гара рәнкли топалары мәнә кәстәриб деди: "Гулдурлар јолу кәсиб, бизи сојачағлар. һамысы јапынчылыдыр. Изи итирмәк үчүн һәлә өлдүрә дә биләрләр. Мән јан тәрәфдәки јамачдан пијада кедиб һәрәми мешәсилә дүшәчәјәм Сулутчаја. Сән горхма, пуллар паланын ичиндә кизләдилиб. Аты бәрк шаллагла, дөрд нала чап! О сәни саламат кәтириб чыхардачаг Сулутчаја. Орада растлашыб јолумуза давам едәрик. Бәрк отур атын үстүндә. Јүјәндән бәрк јапыш. Ат чох е'тибарлыдыр". Аға Таһир ајрылыб чығырла кетди. Вар гүввәмлә аты чапдым. Кәһәр кәтүрүлдү нә кәтүрүлдү. Гара топаларын бөјрүндән јел тәки кечди. Гулдурлардан һүсејн Телли ајылыб дик галхды јериндән, үзүгүјү дүшдү гарын үстүнә (демәјнән чахыр ичиб, јухуја кедибләр); чох кечмәди далымча үч-дөрд күллә атылды".

Өз мәһәлләсинин пулуну Шамаһыја апаран сәррач Мәлик Алы, Шлијә чатанда ат гаршыдакы тәһлүкәни дүјүб јериндән тәрпәнмир. Гулдурлар сәррачы тутуб пулу алырлар, пулун чоһусунун арадан чыхарылдығыны биләндә, башлајырлар кишини дөјмәјә. һүсејн Телли түфәнки гапыр. Чаһанкир гојмур. Дејир ки, ону өлдүрмәклә пул дала гајыдачаг?

Бирдән гәсәбәдә хәбәр јајылыр ки, гулдурлар әвәз чыхмаг үчүн кедиб дајаныблар Сулутчајын кәнарында кы, кәтирилән шәкәри чаја төксүнләр. Бу бәд хәбәрдән бүтүн гәсәбә әһлинин јухусу үч күн-үч кечә өршә чәкилир. Амма Шамаһыдан чарвадарлар шәкәри кәтирәндә тәрәзинин јанында дајаныб пајлајанлардан бири һүсејн Телли олду.

Һәбиб Әвлија нәвәси сәррачларла гоншу дүканда дәрзилик едир-

ди. Гәсәбәдә кичикдән бөјүјә - кишиләр дә, гадынлар да, чаванлар да һамы она һәбиб Әфәнди дејәрдиләр. Доғрудан да һәр чәһәтдән әсл мә'нада зијалы иди. Елә бил буна ујғун Аллах-тәала она харичи көркәм, бој-бухун, рәфтар төрзи бәхш етмишди. һәлә данышыг төрзи, нитг габилијјәти, фитри зәка вә јери кәләндә данышыг фәсәһәти вермишди. Оручлуг ајында мәсчиддә мүгабилә заманы һәбиб Гур'ан охумасына, гираәт мәһарәтинә гулаг асанларын һамысы һејран оларды.

Арвадлар јығышан хусуси балконда да саат јарым әввәл јерләр тутуларды. Онун уча таванда әкс-сәда јарадан хош авазы гулаг асанлары санки сәмалара, пак-мүгәддәс мә'нәвијјат, хәјаллар әләмини апарарды.

Һәбиб Әвлија нәвәсинин көзәл харичи көркәмини, дәрин мә'налы әләмини тәсвир етмәк чәтиндир. Мәһәррәм ајында өзү кими саф, мә'налы, бүтүн чаларлары илә хош авазла, аһәнклә охудуғу нәһәләр гулаг асанлары һејран едәрди. Белә вахтларда санки мәсчидин диварлары, таваны, сүтунлары, гапы-пәнчәрәләр дә һәзин-һәзин ағлајыр, әкс-сәда јарадырды.

Һәбиб әфәндинин ән ачығлы вә ән кәдәрли вахтларда белә сима-сыны хејрхәһ, гајғыкеш тәбәссүм төрк етмирди. О, ики иллик рус мәктәбини, һәм дә мәдрәсәни гуртармышды. Дәрзилик сөнәтини дә өјрәнмишди. Ше'р јазырды, өзүнә "Хәјјат" тәхәллүсү кәтүрмүшдү. Башда һәким Молла Мәммәдрза олмагла он нәфәрлик бир шүәра дәстәси јаратмышдылар. Бу дәстәјә мәшһур һәккәк Молла Мә'мин, мәдрәсә саһиби Молла Әлирза вә башгалары дахил иди.

Һәбиб әфәнди һәфиз Ширазијә вургун иди. Онун диваныны өзбәрдән билирди. Јери кәлдикчә, мәгама, шәраитә вә һадисәјә ујғун бир бејт дејәр, ја да бир ше'ри әввәлдән ахыра гәдәр охујарды. һәфизин китабы илә фала бахыб гәлбән вүғу һадисәни изаһ едәрди. Пис охујан шәкирдләрә јарымәзәммәт, јарызарафат бу ше'ри дејәрди:

Һәр ашиги бичарә бир ешгдә галды,

Мәчнун сијаһбәхт гәму Лејлидә галды,

Мәчнун илә бир мәктәби ешг ичрә охурдум,

Мән хәтм кәлам етдим, о вәлләјидә галды.

Сонра да мүлајим төрздә ушаға нәсиһәт верәрди ки, хошбәхтлик јалныз охумагдадыр.

Бир дөфә муталиә үчүн мәнә вердији китабы гәјтаранда бир нечә ше'р өзбәрдән охуду, мән о саат јаздым. Бири бу иди:

Чана пүсәр мәкәр тү сифреји бинан нә дидеји?

Чәнк әјалы, кирјеји тифлан нә дидеји?

Чәнк әјал, кирјеји тифлан бә јек кәнар,

Дәр ан зәман рәсидеји мейман нә дидеји?

Чана пәдәр мәкәр тү чөһреји хубан нә дидеји?

Чешм сија, зүлф пәришан нә дидеји,

Чешм сија, зүлф пәришан бә јек кәнар,

Дәр зир ләб каһ зәнәхдан нә дидеји.

Мә'насыны да изаһ етди: "Бир оғлан балача икән атасы өлүр. Атасы тәзәдән евләнир. Әкәј ана оғланла јола кетмир, о да бир гәдәр бөјүјәндән сонра ачыг еләјиб баш кәтүрүб әјры шөһәрә кедир. Заман кечир, тәзә арваддан ушаглар олур, аилә бөјүјүр, кишинин иши дүз кәтирмир, лап касыб дүшүр. Мәсләһәт кәрүрләр ки, оғлуна хәбәр кәндәр, мәктүб јаз, сәнә көмәк еләсин. Иши јахшыдыр, дөвләтлидир. Сәнә әл тутмаг онун үчүн су ичмәк кими бир шејдир. Ата биринчи рүбаини јазыб оғлуна кәндәрир. Мә'насы тәхминән беләдир: "Чан оғул, мәкәр сән чәрәксиз сүфрә кәрмәмисән, аилә мәшәггәти, ачындан аглајан ушаглар кәрмәмисән? Аилә мәшәггәти, сүфрә чәрәксиз, ушаглар ачындан аглајанда бирдән гонаг кәлиб чыхмагыны кәрмәмисән?"

Әкәј ананын инчитдији оғлан белә чаваб јазыр: "Ата чан, мәкәр сән көзәлләрин күл сифәтләрини кәрмәмисән, гара көзләрини, пәришан зүлфләрини кәрмәмисән? Гара көзләр, пәришан зүлфләрләр бәрәбәр үзүнү, додагларыны бәзәјән зәнәхданы кәрмәмисән?"

...Белә чыхыр ки, сән нә һајда, мән нә һајда.

Бу мүнәввәр шәхс гыш әјларында ханымы илә бәрәбәр бир әј Бақыја кедиб Тағыјев театрында тамашалара бахарды. О, он једдинчи илдә Бақыда Үзејир һачыбәјова мурәчиәт едир ки, ичазә верин Лаһычда тәшкил етдијимиз драм дәрнәјиндә сизин әсәрләринизи тамашаја гојаг. Үзејир һачыбәјов рәсми кағыз верир ки, мәним әсәрләримиз Лаһыч сәһнәсиндә тамашаја гојмаға ичазә верирәм, о шәртлә ки, һасил олан мәбләғ јетим вә еһтијач ичиндә олан ушаглар үчүн сәрф едилсин.

Һәбиб әфәнди тамашаларда рол ојнајырды - Ч. Чаббарлынын "Ајдын" әсәриндә Дөвләтбәј, Н. Нәримановун "Надир шаһ" драмында Мирзә Мейди хан вә с. Өзү дә роллары чох көзәл, тәбии, емоционал ифа едәрди. Дәфәләрлә алгышланарды.

Көзәл ше'р охумағы варды. Шаир достларыјла мәчлис гуруб дејишәрдиләр. Тәзә јаздыглары ше'рләри охујар, мүбаһисә едәрдиләр.

Һәбиб әфәнди дәрзилик сәнәтиндә чох маһир иди. Гәрибә әндәзә кәтүрмәји варды. Мүштәри шалвар, үст көјнәји, кәдәкчә, костјум сифариш верәндә дејәрди: "Кеч габаға!" Үч сәмтдән диггәтлә бахандан сонра тапшырарды: "Ики күндән сонра кәл апар", "Бешинчи күн кәл!" һамы онун бу мәһарәтинә мәәттәл галарды. Зијалыларын чоху палтары она тикдирәрди. Сабирин "һоп-һопнамә"сини мәнә илк дөфә о вермишди. Еви ана бабамла гоншулугда иди. Балкондан һәјәтләринә бахардым. Нәнәм Мәдинә ханыма чох һөрмәт едәрди.

Бөјүк оғлу оlanda шәнлик кечирди, атасынын адыны она гојду - Әли Әкбәр. О мүнәсибәтлә көзәл бир ше'р дә јазмышды.

Арвады Бикә ханымла елә нәзакәтлә рәфтар едәрди ки, евләнмәләриндән он илләрлә кечәндән сонра да, елә бил тојлары дүнән олуб. Бу рәфтар, бу инчәлик бүтүн гәсәбәдә фәрәһләр дејиләрди. Һәбиб Әвлија һәр чәһәтдән нүмунәви зијалы иди.

Тачир һачы Молла Һүсејн нәинки гәсәбәдә, бүтүн өтраф кәндләрдә, һәтта Көһнә шәһәрдә (Шамаһыда) танынырды. Мәлик Сүлејман кими онун да дүканы икимәртәбә иди, үст гатда анбар јерләширди. Адлы-санлы тачир вә чох савадлы шәхс иди. Буна кәрә дә Молла сөзүнү адына өләвә етмишдиләр. Шаһ күчәдәки мағазадан өләвә, Балача Лаһычда да ејни зәнжинликдә вә чешиддә дијәр бәззәз дүканы варды; орда оғлу Мәшәди Садыг алыш-вериш едәрди. Дүкан өз биһнасында, ики күчәнин кәсишдији тиндә, атасынын тикдирдији һачы Аббас мәсчиди илә үз-үзә иди. Дүканын габагында сәки варды. Даһа алтда зирзәми јерләширди.

Кечәк әсл мәтләбә - **Шаһ күчәдәки** дүкан саһибләринин тәсвири.

Һачы Молла Һүсејн көк, еңликүрәк, ағ топасаггал, чатмагаш, ағыр һәрәкәт едән вә аз данышан бир киши иди. Еһтијачы оланlara тәкчә кәлишикәзәл сөзләрлә тәсәлли вермәзди. Әсл мә'нада мадди јардым кәстәрәр, көзү су ичдији чаванlara маја верәр, малијјә јардымы кәстәрәрди вә бир чохларыны әсл һәјат јолуна салмышды, чө-

рәкли етмишди.

Бир нишанлы гызын ата-анасы оғланы дарыхдырыр ки, тез тој елә, кәлини апар. Заваллы кәнчин әлачы кәсилир вә гәрара кәлир ки, һачы Молла һүсејнин бәззәз дүканыны јарсын.

Ким исә бу әһвалаты һачыја чатдырыр вә диванханаја хәбәр вер-мәји, чаван оғланы тутдурмағы мәсләһәт көрүр. О һәр күн еләдији кими, пиштахтанын далында, адәти үзрә әлиндә дәмир аршын, бар-даш гуруб отурубмуш. Көрүр ки, дүканы оғурламаг истәјән оғлан кү-чәдән кечир. Ону чағырыр, отурдур үзбәүз, башлајыр сөһбәтә: "Бала, нијә бекар-бекар кәзирсән, бир сәнәтдән нијә јапышмыр-сан?" Оғлан дејир: "Сәнәтим јохдур ахы. Атам өввәлдән бу барәдә фикирләшмәјиб..." һачы: "Сәнәтин јохдур, бир пешәдән јапыш?" Оғлан: "Ај һачы, нә пешә?" һачы: "Мисал үчүн, алыш-вериш елә". Оғлан күлүмсәјир: "Һачы, алыш-веришә маја лазымдыр... Пулум јохдур..." һачы разылашыр: "Дүздүр, алыш-веришә пул лазымдыр. Амма пулла бәрәбәр, киши кәрәк өввәл евли ола ки, күлфәт интиза-ры ону нараһат еләсин. Пулу һәдәр јерә дағытмасын. Кәл евлән..."

"Һачы, нејнән евләним?" - дејә оғлан күлүр.

"Мән кәлин пал-палтары үчүн аршын малы верәрәм. Пул да верәрәм тој едәрсән. Маја да веррәм алвер үчүн, о шәртлә ки, сонра пу-луму гајтарасан". Дедијини едир.

Һачы Молла һүсејнин гызыны Мәшәди һафизә нечә әрә вердији барәдә јазмышдыг.

Не'мәт Алы вә Әлиф Алы нәгл едирдиләр ки, атамыз вәфат етди, ики гардаш бир дә анамыз галдыг башлы-башына. Үстәлик, Мура-дан мәһәлләсиндәки дөвләтли бинәдар һачы Алы евимизин шејләри-ни атамын борчу өвәзинә тәрәкә етди. Галдыг чыр-чындыр ичиндә.

Анам мәсләһәт көрдү ки, кедин Аракирдә, һачы Молла һүсејндән көмәк истәјин. Рәһмли кишидир, касыблара әл тутур. Ахшамүстү ики гардаш утана-утана кетдик. Нөкәр Кәрим гапыда дајанмышды. Әһвалаты она нәгл етдик. Деди ки, гој һачыја хәбәр верим, ичазә версә бурахарам, дәрдинизи данышарсыз. Бир аздан гајыдыб деди: "Кечин ичәри".

Кирдик отаға, отурдуг гапы ағзында. Хәчаләт чәкирдик.

Һачы Молла һүсејн бир дәфтәр әлиндә, габағында сајгач һагг-һесаб чәкирди. Балача стәкандә һачыја чај кәтирдиләр. Бизә ири

стәкандә. Сонра ири бир нимчәдә бизә, бир бошгабда исә һачыја плов кәтирдиләр. Һачы: "Бисмиллаһ дејин!"

Плову јејиб гуртарандан сонра нә үчүн кәлдијимизи хәбәр алды. Дедик ки, дарда галмышыг. Әл тутун, јол кәстәрин бу чәтинликдән чыхаг.

Һачы Молла һүсејн нөкәри чағырыб гулағына нә исә деди. Биз ешитмәдик. Һачы чыхарыб ики онлуг гызыл верди вә деди: "Кедин өзүнүзә кәсбкар ахтарын. Ишиниз аванд".

Бајыра чыханда үч чәрәк, бир тава галын чыздаг да вердиләр.

Евә кәләндә көрдүк ки, ики тај бугданы јүкләтдириб ата, кәндә-риб нөкәрлә. Анам севиндијиндән јерә-көјә сыгмырды.

Сабаһы күн чәрәјин икисини көтүрүб пијада јолландыг Көһнә шә-һәрә (Шамаһыја), ахшам галдыг карвансарада. Сәһәр Бакыја кет-мәјә фургон тутдуг, адамбашы бир маната. Бир нәфәр чијниндә јапынчы кәлди, минди фугона. Дүшдүк јола. Чәнкидә кечәләдик. Сабаһы күн чатдыг Биләчәријә. Јапынчылы киши бизә Бакыја кәл-мәјә көмәк еләди. Гасым бәј мәсчиди олан јердә, мискәр базарда һәмјерлиләримиз лаһычлары тапдыг. Тачир Сәрханбәј бизи пендир сатанлара гошду. Башымызда чанаг, әл тәрәзиси вә бир нечә чәки-дашы башладыг күчәләри һәрләниб пендир-шор сатмаға. Кет-кәдә варландыг.

Новруз бајрамы габағы кетдик дөңиз гырағына, хушкәбәр, шир-нијјат алдыг ки, кәндәрәк анамыза. Ашханаја кирдик, бирдән көр-дүк ки, һачы Молла һүсејн бурдадыр. Јахынлашдыг, тә'зим едиб көрүшдүк. 20 манаты гајтармаг истәдик. Алмады. "Ону сизә пај вермишдим. Зәкат иди. Сиз кәлмәсәјдиниз, башга адама верәчәк-дим" - деди.

Һаһар пулумузу да һачы верди. Анамыза кәндәрәчәјимиз бајрам-лығы да јүкләринин үстүндә дөвәләрлә Лаһыча кәндәрди, анамыза чатдырачагды.

Мараглы бир әһвалат: Молла һүсејн адәтән гәссаб һачалыдан өт алыр, һәм дә гојун-гузу лазым оlanda она тапшырармыш. Ајда бир дөфә һесабы чүрүдүрләрмиш.

Бир дөфә һачалыны чағырыб нә гәдәр бәззәз малы апардығынын мәбләғини дејир вә ондан кәндәрдији өт вә гојунун нә гәдәр олдуғуну хәбәр алыр.

Началы нисјә дәфтәрини ачыб хејли чәк-чевирдән сонра елә ағласығмаз, шиширдилмиш мәбләғ дејир ки, һачы Молла һүсејн сарсылыр, адәтән, чох аз данышан, өмрүндә һеч ғышғырмајан киши гәзәблә бағырыр: “Дур бурдан рәдд ол! Језид мәл’ун!”

О күндән дә гәссаб началынын адынын габағында “Језид” ләгәби әләвә едилир. һәтта узун илләр кечмәјинә бахмајараг, “Језид” ләгәби унутулмајыб.

Гәссаб Мәшәди Нәсибин дүканы һачы Молла һүсејнлә үз-үзә иди. Ортабој, гарајаныз киши иди, үзүндә сејрәк чопурлуг варды. Гојун дәрисиндән папаг гојарды. Зарат шалындан әтәкләри узун јары пенчәк, јары палтоја охшајан јапысы варды. Дүкан габағында һәрләниб әт шаггаларыны тә’рифләјәр, мүштәрини тамаһсыландырарды. Күндә дөрд гојун кәсәрди. Гоншулуғдакы гәссаб һачы илә рәгабәт апарарды.

Кәрбәләји Бајрам вә Әлиәшрәф гардашлары адлы-санлы баггал идиләр. һачы Молла һүсејнин гоншулуғунда балкону Шаһ күчәјә бахан икимәртәбәли ев тикдирмишдиләр, һәтта биналары һачынын-киндән бир гәдәр һүндүр иди. һәр ики бина ијирминчи илләрдә зәбт едилди, үст мәртәбәдәки ики анбар отагларда гәсәбә совети, алт мәртәбәдәки дүканларда почт-телеграф јерләшди.

Баггал гардашлар бир-биринә охшајырдылар. Тез-тез Бақыдан дөвә карваны әрзаг кәтирәрди. Дүкан габағында дөвәләри отурдуб јүкләри бошалдар, јолу кәсәр, кедиш-кәлишә өнкәл төрәдәрдиләр, лакин пуллу вә өткәм олдуғларындан һеч кәс динмирди.

Кәрбәләји Бајрам чох өткәм иди. Гәсәбәдә дүканы онун кими бәзәјән јох иди. Гәфәсәләр ө’ла нөв әрзагла долу оларды.

Онун дөвләтләнмәји барәдә гәрибә шајиә варды. Ән дөвләтли таңир һачы Карајын гоншулуғунда јашајырды, чаван арвады һачы Карајын ханымы илә чох јахын вә һәм дә сирдаш имиш.

Һачы Карај гәфләтән өләндә үч күн һеч кәсә хәбәр вермәјиб, чәназәни сарин зирзәмидә гојуб вар-дөвләти хәкриз едәндә ханымын сирдашы чох бөјүк фәалијјәт кәстәриб, көмәк едиб, балача кисә долусу ијирми беш манатлыг ғызыл вә башга шејләри арадан чыхарыб евинә апарыбмыш.

Пул адамы, дејирләр, өткәм едәр, хүсусән чанында да бир гәдәр јекәханалыг оlanda.

Кәрбәләји Бајрам он сәккизинчи илдә башына дәстә јығыб силаһландырмыш вә әзәзил Мәшәди Ағакишинин “Јашыл” дәстәсинә гаршы “Алтун дәстә” јаратмышды, һәтта бир нечә дәфә тоғгушуб атышмышдылар. Ијирминчи илләрин ахырларында ғырмызылар синфи дүшмән кими Кәрбәләји Бајрамы голчомаг адландырыб сәсини кәсирләр.

Бу арада Мәшәди Әлисәфтәр адлы бир мискәрин дә дүканы варды, габ-гачаг тә’мирилә вә галајчылыгла мәшгул иди. Елә она битишик гоша гапылы дүканда Мәшәди Фәрәч бәззәз варды. Сөвда вахты мүштәријә јарым гәпији күзәштә кетмәзди вә нисјә һеч кәсә мал вермәзди. Ири һәрифләрлә дивара јазмышды: “Нисјә кирмәз кисәјә!”

Шаһ күчә бу јердә башга күчә илә кәсишир вә давам едирди. Кәсишән күчәнин бир голу Бәдәван мәсчидинә, диқәр голу Пиштә мәһәлләсинә галхырды.

АШАҒЫ ЧАҺАР КҮЧӘ. Бу күчәнин тининдә гочаман дәрзи Мәшәди һүсејнгулу анчаг мүсәлман либаслары – архалыг, чуха, шалвар, алт көјнәк-туман вә с. тикирди. Бамәзә киши иди, чохлу мүштәриси варды.

Ашағы Чаһар күчәнин дөрдүнчү күнчүндәки дүканда чајчы Дајы ләгәбијлә хошхасијјәт киши ағ вә гара нөјүт сатарды. О заман гара нөјүтә еһтијач чох иди. Гара чыраг бүтүн евләрдә варды. Мал-гара сахлајанлар, үмумијјәтлә, гара чамаат гара чырагдан чох истифадә едәрдиләр. Мәһәррәм ајларында шәбиһләрдә бир башлы, ики, үч, дөрд, һәтта беш башлы мәш’әлләрдә чындыр јандырыб, мәсчид мејданларыны ишыгландырмаға чохлу гара нөјүт ишләнирди. Әтраф кәндләрдә бә’зи евләрдә гара чырагдан лампа өвәзинә истифадә едилирди.

Одур ки, нөјүт сатан чајчы Дајынын мүштәриси чох, базары рөвач иди.

Икимәртәбәли дүканын алтында Гәни киши һәр чүр габ-гачаг сатарды. Үзбәүз балача дүканда Камил адлы оғлан пијдән рәнкарәнк шамлар дүзәлдәрди. Мәшһүр гәссаб һачы Әми даланын тининдәки дүканда әт сатарды. Мәһәррәм ајынын сәккизиндән он үчүнә гәдәр гојун кәсмәзди ки, күнаһдыр. һамыны разы, мин бир хош сөзлә јола саларды. Јанашы балача дүканда Әзиз адлы бир нәфәр балта, дәһрә, чапачаг, гәмә, бејбут, хәнчәр, бычаг вә с. кәсәр алатләр сатарды.

Гәссаб Мәшәди Һачынын дүканы олан йердә Пиштә мәһәлләсинә бир күчә галхыр. Бу күчәнин о таҗында стәкан, нәлбәки, бәрни, дуз габы, гәнддан, дәм чајники вә бу гәбилдән шүшә шејләр сатылырды. Һамы она "сахсычы" дејәрди. Ахыр вахтларда пити күпәләри дә сатырды.

Шүшәчи - сахсычы илә үзбәүз Шаһ күчәдә Һачы Гәһрәман һамамы варды.

Пиштәјә галхан күчәдә, бир гәдәр ичәридә "Моллалар" ләгәбилә танынмыш бөјүк аилә, даһа доғрусу, нәсил јашајырды. Адлы-санлы тачир олмаларына бахмајараг, моллалар рәсми сәнәдләрдә Мәликов адланырды. Мәликовлар дөрд гардаш идиләр. Мәшәди Аббас адлы гардашын зирәклији сәјәсиндә дөвләтләнмишдиләр.

Бу аиләдә һәр гардашын өз отағы варды. Гонаг отаглары үст вә алт мәртәбәдә јерләширди. Мәтбәх, әрзаг вә тәсәррүфат анбарлары һәјәт тәрәфдә иди. Ат вә инәк үчүн төвләләр, саманлыг варды. Тачир Мәшәди Аббасы чохлаы "Мәско Аббас" чағырырды. Онун ајағы дөјән обаја башга тачирләр, алыш-веришчиләр кетмәздиләр. Мәналы бир әда илә дејәрдиләр: "Молла Аббас орда олуб", ја да "ордадыр". Өзү нәгл едәрди ки, Москвадан парча тајларыны јола саландан сонра дүшәрдим бөјүк бәззәз мағазаларына "остаток" (галыг) мал алмаға. Белә малы чох учуз гијмәтә вериб башдан едәрдиләр. Мән исә һәмин "остатокдан" даһа чох пул газанардым.

Мәшәди Аббасын бөјүк гардашы Молла Мәһәммәд Рза тибб мәктәбини гуртармышды. Евләринин алтында өчзаһана варды. Үч дивар боју гәфәсәләрдә ирили-хырдалы конфет, монпасы вә диқәр шириңјәт гутулары дүзүлмүшдү. Бу назик метал гутулар башдан-баша нахышлар, әлван, көзәкирән рәнкләрлә бәзәдиләрди. Кисәләрдә, јенә балачалы-бөјүклү долу торбалар варды. Әдвигәтин - миһәк, зәфәран, дарчын, көкликоту, шүмшад вә диқәр күл-чичәк, от-өләфин әтри адамы узагдан вурур, хош өһвал-руһијә јарадырды. Хәстәләр шәфа тапыр, сағламлар даһа да күмраһлашырды. Шакирдләри варды, онларын сајы икидән-үчдән артыг олмазды. Һәрәси илә ајрылыгда мәшғул оларды. Өзү дә анчаг истәдадлы оланлара дәрс демәјә разылашарды. Хәстәләри мұајинәдә өз үсулу варды.

...Бир күн бизим мәһәлләдә сәс чыхды ки, гәссаб Әлискәндәр өлүр. Арвады һај-һарај салды. Јашлы кишиләр көрдүләр ки, доғру-

дан да һалы ағырдыр, нә гәдәр сәсләјириләр, тәрпадириләр, ајылмыр. Нәбзи чох зәиф вурур. Бир нәфәри ата миндириб чәлд көндәририләр Молла Мәһәммәд Рзанын далынча. Чох кечмир, һәким кәлир. Мұајинә едиб астадан дејир: "Көрүнүр, Искәндәр јағлы гајғанаг јемәји чох семир. Бир стәкан абгора кәтирин. Бир дәнә күлөјшә нар да тапсаныз јахшы олар..."

Хәстәнин ағзыны гашыгла аралајыб абгораны төкүрләр боғазына. Јарым саат фәсиләдән сонра нар сујуну да ичирдирләр. Һәким јарым саат әјләшир, азарлынын нәбзини јохлајыб дурур ајаға, тапшырыр: "Ишиниз олмасын, тәрпәтмәјин, өзүнә кәлиб, өзү дураң".

Ики саатдан сонра гәссаб Искәндәр ојанды. Елә бил һеч нә олмајыб, дурду ајаға, дүшдү дүкана, башлады өт сатмаға.

Мәлум олду ки, Сәлим Солтан јајлағына кедиб ијирми гојун алыб кәтириб. Бәрк ачдығындан бир кирвәнкә (400 гр) јаға он дәнә јумурта вуруб гајғанаг бишириб јејиб, сонра да узаныб јатыб. Јухуда икән һалы позулуб.

Моллалар нәслинин бизә гоһумлуғу чатырды. Ата нәнәм Ахундовлардан Молла Әләскәрин гызы иди. Бизә биби ушағы дејирдиләр. Онлара јахындан бөлөд идим.

1925-чи илдә јај төтили иди. Анам мәнә бир гызыл вериб деди: "Бу үч манатдыр. Апар вер һәким Молла Мәһәммәд Рзаја, сәнә һәфтәдә ики дөфә дәрс версин. Гој сәнә јахшы јазмағы өјрәтсин".

Өчзаһанаја кирәндә гуру от-чичәк вә әдвигәт әтри адамы мәст едирди. Пулу алыб разылыг верди. Һәр дөфә јарым саат - гырх дөгигә мәшғул олурду. Шәрг әдәбијјатындан сөһбәт ачар, бир-ики бејт јаздырар, ја да марағлы бир өһвалат нәгл едәр вә тапшырыг верәрди ки, данышдығларымы јаз кәтир. Сөһбәтләр бир-бириндән марағлы... Бәзән јанында мәруф адамлар оларды. Сөһбәтләринә гулаг асардым. Данышығларын мөвзусу Әбу Әли Сина, Хәјјам, Фирдовси, Туси, Һәфиз, Сәди, Фүзули, Ислам тарихи, бәзән күндәлик мәсәләләр... Бир сөзлә, бөјүк бир мәктәб иди гулаг асанлар үчүн. Бејтләр өзбөрләдәрди. Чоху јадымдадыр.

Әкәр зи бағ рәијјәт мәлик хурәнд сиби

Гуламјан ү бәрәнди дүрәхт әз бики.

(Шаһ рәијјәтин бағындан алма дәриб јејәрсә, әлалтылары ағачлары көкүндән гопардар).

Гөләм күфта ки, мән ша чаһанәм;

Гөләм зән ра бә доләт ми рәсанәм.

(Гөләм дејир ки, мән дүнјанын шаһыјам, гөләм чаланы дәвләтә чатдырарам).

Бөјүк бибим Зинјәт ханым (биз Шаһ биби чағырардыг) гышда бизә чохлу нағыл данышарды. Биринин мәзмуну белә иди:

"Шаһ Аббас адәти үзрә тәғјир-либас олуб кечәләр шәһәрдә кә-зәрди. Бир кечә касыб мәһәлләларин бириндән кечәндә көрүр ки, дахмадан тутгун ишыг кәлир, чалыб-охујурлар. Марағы артыр, ичә-ри нәзәр салыр. Көрүр ки, очагда ири газан асылыб, бир арвад хә-рәк һазырлајыр. Бир оғлан саз, јашлы киши думбул чалыр. Беш-алты ушаг - гыз-оғлан чыр-чындыр ичиндә ојнаја-ојнаја, әл ча-ла-чала тәкпар едирләр: "Думбулу чал, ојнајаг, думбулу чал, ојна-јаг!"

Шаһын марағы даһа да артыр, гапыны дөјүр. Оғлан ушағы сыныг гапыны чырылты илә аралајыр. Шаһ сорушур: "Вахтсыз Аллаһ гона-ғы истәјирсиз?"

Киши јериндән галхыр: "Бујур, баба дәрвиш, Аллаһа да гурбан олум, гонағына да!"

Ушаглар кечиб әјинләриндәки чындыр палтарлара охшајан чын-дыр палазын үстүндә дивар боју отурурлар. Ев јијәси дејир: "Арвад, мән сүфрә ачым, сән хәрәји чәк. Гонаг Аллаһ гонағыдыр. Пајыны Аллаһ өввәлдән јетирир. Бу күн ишим кәтирди, јахшы да базарлыг етдим".

Дәрвиш разылыгла күлүмсәјиб, хәрәкдән имтина едир. Киши сүфрәни дөшүјүр. Хәрәк чәкилир. Әр-арвад вә ушаглар бисмиллаһ дејиб јемәјә башлајырлар.

Сүфрә јығышдырыландан сонра дәрвиш ордан-бурдан сөһбәт са-лыб кишидән нә карә олдугуну сорушур, бу бөјүк күлфәти нечә до-ландырдығы илә марагланыр.

Киши чаваб верир ки, доландыран Аллаһдыр. Мән нә карәјәм, баба дәрвиш. Онун мәрһәмәти олмаса мән бачаран иш дејил. Ев доландырмаг Аллаһдандыр. Мән пинәчијәм. Базарда бир күндә отурурам. Мүштәрини Аллаһ көндәрир. Чох олан вахт да олур, аз олан да. Ахшамүстү кирирәм базара, газандығымы верирәм хәм-хурда кәтирирәм. Арвад да һазырлајыр. Аллаһ бәрәкәт версин.

Дәрвиш сорушур:

- Бәс сабаһа, гара күнә бир шеј?

- Гара күн һеч олмасын, - киши чаваб верир, - сабаһа да Аллаһ кәримдир. О күн олмур ки, газанымыз гајнамасын. Аллаһ рузу јети-рәндир. О ки галды гара күнә, Аллаһ, бирлији хатиринә һеч кәсә көстәрмәсин.

- Бирдән мүштәри олмаса, ја ки...

- Нә гәдәр адамларын ајағы вар, о гәдәр дә пинәчијә мөһтачдыр-лар...

- Бирдән шаһ һөкм верәр...

- Әһ! Аллаһ олан јердә шаһ нә карәдир. Ај баба дәрвиш, сән ки, Аллаһын гүдрәтини һамыдан јахшы билирсән.

- Еләдир, Аллаһын гүдрәти бөјүкдүр. Амма шаһ да јер үзүнүн...

Киши тәнкимиш һалда дејир:

- Аллаһ олан јердә шаһ нә годугдур.

Дәрвиш күлүр, бир аздан дуруб кедир.

Ушагларын һәрәси өз шәлпә јорғаныны үстләринә чәкиб јатыр. Пинәчи дә кирир јатаға.

Үч-дөрд күн кечмиш пинәчи намазыны гылыб, бир-ики лохма да јејиб кедир кәсбкарлығынын далыјча. Јол боју көрүр ки, пинәчилә-рин һеч бири ишләмир. Базар өтрафында үч-дөрд пинәчи бир јерә топлашыб өзләрини итирмиш һалда килеј-күзар еләјирләр ки, ахы шәһәр бөјүјү пинәчиләрә нијә ичазә вермир пинәчиләр ишләрини көрсүн, ајаггабылары јамасын?

Пинәчи дајанмајыб чыхыб кедир.

Шаһ Аббас ахшам дәрвиш либасында јенә бу мөһәлләјә кәлир. Саз-думбул, чалыб-охумаг сәсләри мөһәлләни башына алмышды. Мөәттәл галыр. Марағы артыр, дахмаја јахынлашыр.

Ушаглар әл чала-чала охујурдулар: "Думбулу чал, ојнајаг, думбу-лу чал, ојнајаг..."

Гапыны таггылдатды. "Баба дәрвиш, хош кәлиб, сәфа кәтирми-сән" - дејә пинәчи ону күлөрүзлә гаршылады. Очагда газан гајнајыр-ды. Дәрвиш отуруб деди: "Бу күн ешитдим ки, шәһәрдә пинәчиләри гојмајыблар ишләсинләр. Никаран галдым. Кәлдим көрүм нечәсиз..."

- Шүкүр Аллаһа, јахшыјам. Бу күн дүнәнkindән чох газанмышам.

- һардан, нечә?

- Вердим өзүмү "Растабазара", бир бардаг су, бир сүпүркө көтүрүп башладым дүканларын габагыны сүпүрүп суламага. Дүканчылар севинди. Жахшы да пул вердилер. Ушаглара мејвө-төрөвөз дә алдым.

Сүфрө дөшөнди. Ушаглар хөрөјө киришдилер. Дөрвиш бир аз да сөһбәт едиб кетди. Сабаһкы ахшам көлөндө көрдү ки, пинәчинин евиндө јенә дә кефдир. Салам-каламдан сонра күнүн нечә кечдијини хәбәр алды. Пинәчи деди:

- Кетдим, "Дөрд күчәни" сүпүрмәјө башлајанда, фәрраш су бардагыны әлимдән алыб чырпды јерә сындырды, сүпүркәни дә дидиб атды. Вердим өзүмү һамама. һамамчы деди ки, вачиб иш үчүн ке-дирәм. Гал мүштәриләри јола сал. һаггыны верәрәм. Ахшама гөдәр мүштәриләр дә гәпик-гуруш вердилер. һамамчы јахшы һагг верди. Аллаһа чох шүкүр.

Дөрдүнчү күн дөрвиш көлөндө, зә'фәранлы пловун, туршуговур-манын өтри ону узагдан вурду. Пинәчи чалыб-охујур, ушаглар да ој-најырдылар. "Думбулу чал, ојнајаг, думбулу чал, ојнајаг!"

Пинәчи башына көләни нәгл етди:

- Баба дөрвиш, кетдим көрдүм һамамын гапысына ири бир гыфыл асылыб. Дедилер фәрраш һамамчыны нәзмијәјө апарыб. Кечдим мәсчидин һәјәтинә, көрдүм еһсан-төкијә төдарүкүндәдилер. Хејрат газанлары асылыб, ири самоварлар гојулуб. Күјүмү көтүрүп кетдим су көтирдим. Очаг үчүн дәһрә илә одун доғрадым. Башладым ашпаза, чајчыја әл јетирмәјө. һамы ахышыб еһсана-төкијәјө көлди. Адам әлиндән тәрпәнмәк олмурду. Ахшамүстү ири газан долусу плов, бир дә хәрчлик вердилер. Аллаһа чох шүкүр. Рузу јетирән одур. Арвад да бу күн динчәлди, хөрәк һазырламады.

Пинәчи сәсини учалтды:

- Һә, балаларым, "думбулу чал, ојнајаг!"...

Пинәчи сөһәр тездән кәсбкар далынча кетмәјө һазырлашанда ики фәрраш көлиб ону апарды. Дедилер ки, сәни падшаһлыға чағырырлар. Гаранлыг дүшөндө бурахдылар.

Дөрвиш ахшамдан аз кечмиш көлиб чыхды. Мәчлис һәр күнкү тө-ки арәстә иди. "Думбулу чал, ојнајаг!" сәси көјләрә учалырды.

Пинәчи башына көлән гәзијјәни нәгл етди: "Евдән тәзә чыхмыш-дым, ики фәрраш мәни тутуб апарды падшаһын харабасына. Көрүм

ону виранә галсын. Әјнимә бир ләббадә кејиндириб, белимә дә бир гылынч бағладылар. Дедилер ки, гапыда көзәтчи дурачагсан. Кәти-риб гојдулар шаһ дәфтерханасынын гапысына. Күнорта намазындан сонра, икинди вахты чај-чөрәк вердилер.

Дөрвиш дилләнди: "Бәс газан һардан гајнајыр?"

"Елә о мәтләб үстүнә көлирәм. Ахшам гаранлыгы дүшөндө мәни бурахдылар. Тапшырдылар ки, сабаһ тездән көл, кечикмә, чыхдым күчәјө, һара кедим, бу вахт нә еләмәк олар. Бир дә әлачым кәсил-ди, кирдим силаһсазын дүканына, ләббадәнин алтындакы гылынчы гынындан сијириб узатдым устаја. Силаһсаз бәрк горхду, елә билди ону һәдәләјирәм. Дедим буну сатырам. Гылынчы бәјәнди. Пулу алан кими өзүмү вердим базара, хәм-хурд алыб көтирдим.

"Сәни дар ағачындан асарлар, - дејә дөрвиш төшвишлә әләвә ет-ди, - - Шаһын гәзәбинә көләрсән..."

"Аллаһ көримдир. Хәллаги-әләмин мијанында шаһ нә годугдур?"

Пинәчи сөһәр падшаһлыға көлөндө көрдү ки, мејданда сарај ада-мы бир-биринә гарышыб. Кедиб дајанды дүнән дурдуғу гапынын га-багында. Чох кечмәди, шејпур чалынды. Мә'лум олду ки, шаһ бу күн бир чанини мүһакимә едөчөк. һамы дејирди ки, чәзасы бөјүкдүр, бојну вурулачаг.

Күнортаја јахын мејданда адам әлиндән тәрпәнмәк олмурду. Чар-чылар мејдан вә күчәләри доланыб чар чөкмишдилер.

Шаһ Аббас фахир либасда тахта өјләшди. Ә'јани дөвләт, мөн-сәб саһибләри јерләрини тутдулар.

Күнаһкары көтирдилер. Мүһакимә башланды. Шаһидләр динди-рилди. Чох көтүр-гојдан сонра шаһ һөкм еләди ки, ағыр чинајәт иш-ләтдијинә көрә күнаһкарын бојну вурулсун.

Чәллад һазырлыг көрүрдү ки, Шаһ Аббас ајаға дуруб гапы ағзын-да нөвбәдә дурмуш олан пинәчини көстәрди:

- О адамы көтирин! Гој гөтл мәрасимини о ичра етсин.

Мејданы өввәл төшвиш, сәс-күј, сонра да мәзар сүкуту бүрүдү. Адамлар өз үрәк дөјүнтүсүнүн, нөззинин сәсини ешидирди. Инти-зардан үзүлүрдүләр.

Пинәчи габаға јеријиб кәндирлә сүтуна сарынмыш чанија јахын-лашды, үзүнү гилбәјә тутуб әлини атды ләббадәнин алтында кәмәрә бәнд едилмиш гылынчын гынына, ахшам тахтадан дүзәлдиб ора

салдыгы "гылынча" вә бәркдән ғышгырды: "Еј худа вәнди аләм, ја Әбүлфәзл Аббас, мән индијә кими бир милчәк дә өлдүрмәмишәм, әкәр бу адамын кұнаһы варса бојну үзүлсүн. Кұнаһы јохса, ја Әбүлфәзл Аббас, бу ғылынч тахтаја дәнсүн! - "Гылынчы" сијирди.

"Мө'чүзә!" "Мө'чүзә!" сәдалары көјә учалды. Мејданда оланлар дәниз тәки тәлатүмә кәлди. Пинәчини мүгәддәс бир шәхс кими әл-ләри үстүнә галдырдылар.

Шаһ Аббас чынгырыны белә чыхара билмәјиб дүшүндү: "Аллаһ олан јердә падшаһ, доғрудан да, бир годуг дејил!"

Һачы Гәһрәман оғлу јахшы һаваларда отурарды һамамын габагында, мүштәриләри гәбул едәрди. Сојуг вахтларда чийнинә Хорасан күркү саларды.

Ортада кирдә һовузда су фәвварә вурурду. Хәфиф шырылты баһар нәғмәлариндән хәбәр верирди. Даш дөшәмә тәртәмиз, дөрд тәрәфдә дашдан һөрүлмүш сәкиләрә тахта дөшәјиб, үстүндән һәсир салмышдылар. Мејданчанын ортасында узунсов даш мангал варды. Пајызда, ғышда көзәрән од јагут тәки ғызарырды. Мејданчадакы даш мангалын дөврәсиндә дә һәсир, онун үстүндә халчалар дөшәнмишди. Бурада, дөвләтли, нүфузлу адамлар сојунарды. Ширәләнмиш ағ диварларда палтар үчүн асгы варды. Ики јән сәкинин арасында һамамын ичәрисинә кечид, јән тәрәфдә бир пәнчәрә, диварларда бир нечә тахча варды.

Ики сәкинин кәсишдији јердә гојулмуш худмани самовар зүм-зүмә едән ашыг кими мызылдајырды. Самовардан сағда, падносда стәкан - нөлбөки, гәнддан, балача дәмир мангал, үстүндә дәм чајники...

Һамамын тининдә һүммәтәлинин дәлләк дүканы дурурду. Кишиләр сач-саггалыны гајчыладыр, башларыны ғырхдырыб һамама кедирдиләр.

Лаһычда үзү-башы шотка-сабунла ғырхмагы биринчи дөфә Зија-лылар мөһәләсиндә 1919-чу илдә Бакыдан кәлмиш "Сәггәт" ләгәбли нәсилдән Мәчид Мәһдијев башламышды.

Чајчы Чәннәтин сәкили дүканы сәһәр тездән ахшамдан хејли кечәнә гәдәр адамла долу оларды. Ики ири самовар күн узуну долуб-бошалар, чызылдајар, гајнајанда локомотив тәки бухар совуарды. Ики узун мангалын үстүндә ирили-хырдалы чајникләр дәм чәкирди. Бу чајхана чохлу һадисәнин шаһиди олмушду, чох адамлары јола салмышды.

Николај вахты Әкбәр јүзбашы гәзадан кәлмиш мөһкәмә сәдри вә мүстәнтиглә чај ичәндә көрүр ки, дөфчалан Сона ханым әлиндә дөф күчәдән кечир. Ону чағырыб дејир ки, гонаглар үчүн бир маһны оху. Сона ханым зынгыровлу дөфи чала-чала охујур:

Ај дағы-дағы шејдалы,

Әкбәр дамағдадур шејдалы,

Чај ичәр, папирос чәкәр,

Јенә кејфиндәдүр шејдалы.

Һәрәси Сона ханыма бир күмүш манатлыг бағышлајыр.

Чәннәт, башында арагчын самоварын дал тәрәфиндә дајаныб чај сүзәр, ишләри идәрә едәр, кәләнләри хош үзлә, һөрмәтлә гаршыла-јар, ејни еда илә дә јола саларды; ики өлалты чаван оғлан чај пајларды. Бә'зән Чәннәт киши өзү дә чај верәрди.

Күнорта өзаны вериләндә Чәннәт Бәдәван мәсчидинә кедәр, ордакы һачы Гурбан булагында дөстәмаз алар, намаз ғыларды.

Шаһ күчә, Гапан диби вә базарда оланлар бу мәсчидә күнорта намазына кәлдикләринә көрә түнлүк оларды. Кәндләрдән көмүр, одун, дән, ун, мејвә кәтирәнләр дә, јашлы аһыл кишиләр дә намаз ғылмаға бура кәләрдиләр.

Шаһ күчәнин алт тәрәфиндә гәдим һамам варды. "Дәрә һамам" адланырды.

Бир нечә гәссаб дүканы, ики һамамын олмасы, "Гапан диби" базары үмуми аб-һаваја тә'сир едирди.

Әт сатылмајанда Језид касыб, фәгир адамлары вадар едәрди ки, нисјә апарын, пулуруз оlanda верәрсиз. Амма елә сабаһы күн ғысма-боғмаја саларды ки, пулу вер, үстөлик, төһмәт дә едәрди ки, өт јејә билирсән, пулуну вермирсән. Јүзбашы Әкбәрлә һөдөләјәрди. Онунла чох јахын иди. Елә ки көлләпача, гарынбаш сатылмазды, кәндләрдән кәләнләри чағырыб дејәрди ки, сизи "Көһнә шәһәрә" (Шамаһыја) диванханаја чағырыблар. Сабаһ орда олмалысыз. Јүзбашы Әкбәрә кағыз кәлиб, о мәнә тапшырды ки, сизә дејим. Авам кәндлиләр тәшвишә дүшүб башлајардылар јалвармаға ки, чәрә елә, "көһнә шәһәрә" кетмәјәк. О даһа да һирсләнәр, кәндлиләри башларды төһдидә: Кетмәзсиз, јүзбашы Ханкиши казаглар кәндәрәр, сизи салар габагына, шаллах вура-вура апарар.

Кәндлиләр әл кәтүрмәзди. О да ахырда јумшалыб дејәрди: "Јах-

шы, кедиб жүзбашыны бир төһөр дилә тутарам, көрүм..." "Онда о кәллә-пачанын, гарын-ичалатларын пулуну верин, апарын."

Авам кәндиләр миннәтдарлыгга артыгласилә пул вериб разылыг едәрдиләр.

Одун, көмүр кәтирән кәндиләрин башына да ејни ојуну ачарды.

О заманлар чамаат диванханадан шејтан Гур'андан, чин дәмидән горхан кими горхарды. Чүнки мә'насыз, әһәмијјәтсиз бир шеј үчүн авам адамлары гәза мәркәзинә кәлиб-кетмәјә, өзү дә дәфәләрлә, зар-зинһара кәтирир, хәрчә салыр, борчлу едирди.

Сол тәрәфдә башмагчы Чаруллаһ, она битишик дүканда дәрзи Мәһәммәд Рза һачы Аббас оғлунун дүканы иди. Бу адам фитрәтән елә бил дәрзи доғулмушду, чох маһир уста иди. Дајылары Шуша галасында тичарәт едирдиләр, Тифлисә дә кедиб-кәлирдиләр.

Мәһәммәд Рзаны Шушаја апарыб орада чох пүхтә дәрзинин өли алтында шакирд гојмушдулар, бунунла кифәјәтләнмәјиб Тифлисдә чох мө'тәбәр, сәриштәли уста илә бир ил бәрәбәр ишләтмишдиләр.

Тикдији костјумлар, көдәкчәләр елә бил ајаг тутуб јеримәк истәјирди. Төк Лаһымда јох, өтрафда да ад чыхармышды. Шамаһыдан, Басгалдан, Күрдәмирдән мүштәриләр кәлиб либас тикдирәрдиләр. Јахшы да газанчы варды... Амма һајыф ки, тәнбәл иди. Ләнк ишләјирди. Атасындан јахшы мүлк, имарәт, бағ-бостан галмышды.

Бу дүканлар олан јердә Шаһ күчә Гапан диби мејданына дахил оларды. Мејдан һәр тәрәфдән икимәртәбәли, һәм дә сәкили евләр, бөјүк карвансара илә араја алынмышды. Карвансаранын биринчи мәртәбәси төвләләр, үст гаты ашхана иди.

Кәрбәләји Бејбутун чајханасы, Мәшәди Зејгәмин хырдават дүканы, Шаглар бөјин ашханасы, мискәр Мәшәди Фәрәчин, мәшһур хорузбаз Кәнчәлинин, һачы һүсејнгулунун, Мәшәди Әјјүбәлинин, Ејбалы оғлунун, Мирзә Һәшимин, Аға Кәримин дүканлары да бу мејданда иди.

Бу шәхсләрин һәр бири бир аләм иди. Чајчы Кәрбәләји Бејбутун дүканында адам әлиндән төрпәнмәк олмазды. Дурушу-отурушу ағыр, хошрәфтар, ортабөј киши иди. Тез-тез граммофону гурурду, чамааты фејзијаб едирди. Еви Зәвәро мәсчидинә јахын иди. Јахшы бағчасы варды. Мәшәди Зејгәмин хырдават дүканында гуш сүдү истәсәјдин тапыларды. Тәмкинли киши иди. Тәшт гајыран Мәшәди Фәрәч әлалтылары илә сүбһдән чыраглар јанана гәдәр ишләјәрди.

Налбәнд Кәнчәли (хорузбаз) күндә нечә-нечә ат, ешшәк наллајарды. Сәнәтиндә ад чыхармышды.

Һачы һүсејнгулу учабој, ағсаггал киши иди; бир ан белә дәмини ағзындан көтүрмәзди. Јоғун сәси варды. Дүканда чох шеј сатарды, моталлар јан-јана дүзүләрди. Тешт, ири-хырда чанаг, ведрә, долча, бәрни, тахта чөмчә, гашыг... Дивар боју кисәләрдә вә ири гутуларда сарымсаг, соған, гуру нанә оларды. Дивардан һөрүлмүш гуру әвәлик асыларды.

Һүммәтәлини инди дә тез-тез хатырлајырлар. Ортабој, чәлд төрпәнән адам иди, чивә тәки һәрәкәтдә иди. Әдабазлыгга, ачыг вермәкдә, мәгамына салыб истәһза етмәкдә нәинки гәсәбәдә, бүтүн маһалда тајы-бәрәбәри тапылмазды. Хырдаватчы олса да, дүканында о гәдәр шеј олмазды, габағына нә чыхсајды алыб сатарды. Һәм дә јаман һөчәт едән, шәбәдәчи иди.

Бир дәфә гоншусу Исфәһан һалвасы сатандан борч төриги илә ја да пулла беш кирвәнкә гоз истәјир. Гоншу вермир, дејир ки, өзүмә лазымдыр. Базарда, кәндиләрин кәтирдикләри гозу һәр күн алыб јығыр. Исфәһан һалвасы сатан гоншу гоз ахтарыр, тапа билмир. Һүммәтәли буну баша дүшүб ахшамдан кечә јарыја гәдәр бир ведрәдән сәс сала-сала дијәр ведрәјә гоз долдуруп. Сәһәр тездән гоншу кәлиб хаһиш едир ки, "Һүммәтәли, бир нечә күнлүјә, базара гоз кәләнә гәдәр мәнә бир аз гоз борч вер, ја да сат. Галмышам мәәттәл. Ахшам ешитдим, бошалдырдын". Һүммәтәли: "Верә билмәрәм, - дејир, - өзүмә лазымдыр".

Бир дәфә оғлу Бакыдан гајыдыр. Һүммәтәли һал-әһвал сорушур, сонра хәбәр алыр ки, Бакыда нә вар, нә јох? Оғлан дејир: "Елә бир шеј јохдур. Саламатлыгдыр..." "О бојда шәһәрдә јә'ни бир әһвалат јохдур?" - Һүммәтәли тәәччүблә башыны булајыр. Оғлан ачыглы дејир: "Инанмырсан, кет өзүн бах, көр бир шеј вар, ја јохдур..."

Һүммәтәли динмир, сәһәр тездән алагаранлыгга ата миниб дүшүр јола, бир баша Күрдәмирә, ордан да Бакыја. Ики күнә гајыдыр Лаһымча вә оғлуна дејир: "Кетдим көрдүм. Бакыда чох шеј вар".

Гәсәбәдә кооператив илк илләр тәшкил едиләндә кирир, пул узадыб гәнд истәјир үч кирвәнкә (бир кило ики жүз грам). Кооперативин мүдири дејир: "Книжканы вер, гејд едим!" - "Гәндә нә книшкә? - дејә Һүммәтәли сорушур - Пулуну верирәм, гәнд алырам. Һаваја истәмирәм ки?!" Кооператив мүдири: "Книжкасыз олмаз!"

Һүммәтәли бир күн базара кәтирилән бүтүн албалылары алып, башлаҗыр сатмаға. Кооператив мүдири кәлир үч кило албалы истә-җир. Һүммәтәли деҗир: “Книшкову вер!”

“Ај һүммәтәли, албалыја нә книжка?”

“Книшкәсиз олмаз!” – деҗә Һүммәтәли она албалы сатмыр. Адәти иди. Намыја өчәширди.

Һәлимашы биширән Аға Кәрим бүтүн гәсәбәдә мәшһур иди. Једди мәһәлләдән ғышың оҗлан чағында шахтада, гарда ахшамлар кәтириб габ гоҗар, сәһәр тездән һәлимашы апарардылар. Мүштәринин һамысына чатмазды. Үзр истәҗәр, габлары гаҗтармаз, деҗәрди ки, сабаһ апарарсыз. Јаз вә хүсүсән јәј аҗларында ләззәтли довға биширәрди.

Учабој Мирзә вә атасы Ејбалы күндә беш-алты гојун кәсәрдиләр. Ејбалының сол голу өсирди. Бунунла белә, голтуғунда балача асма төрәзи, әлиндә јарым шагга өт, кәзәр, ајагүстү өт сатарды. Бычағы гуршағына тахарды.

Гапан дибиндә бир нечә јердә одун, көмүр, мејвә-төрәвөз сатардылар. Нохудчу Нағы бәркдән мүштәри сәсләҗәрди: “Дадлы нохуд... исти нохуд... Кәл, ај мүштәри!” Ушаглар ара-бир ону чинләндирәрдиләр: “Нохудчу Нағы, сынды чанағы”. О да әлине кечән дашы, сәлбәни, одуну толазлаҗарды онларын далынча, үч-дөрдмәртәбәли сөјүшләрлә јола саларды.

Бир гоча киши варды, ешшәклә одун кәтириб сатарды. Амма долаңачағы чох ағыр иди. Һәфтәдә бир дәфә ешшәҗин далына ири хурчун атыб һәр көзүнә нәвәләриндән ики нәфәр саларды, мејдана кәлиб башлаҗарды фарсча охумаға:

“Хүдәм күснә, хәрәм күснә, әјаләм күснә!”*

Хурчунун көзләриндәки дөрд балача ушаг сәс-сәсә вериб ғышгырар вә бабаларының сәзләрини тәсдиг едәрдиләр:

“Баба раст микујәд, баба раст микујәд!”**

Мејдандан башлаҗыб Шаһ күчә боју охуја-охуја кедәр вә пај җыгарды. һамы бу мәнзәрәҗә бахыб күләр вә ианә верәрди.

ГАПАН ДИБИ МЕЈДАНЫ. Бу мејдандан бир нечә күчә аҗрылырды: “Шаһ”, “Көндәлән”, “Дивар үстү”.

* Ачам өзүм, ачдыр ешшәҗим, ачдыр күлфәтим.

** Догру деҗир баба, баба догру деҗир.

“Дивар үстү” күчәнин алт төрәфиндә Кирдман чаҗына енән јамач-да касыб дахмалары варды.

Көндәлән күчә башлаҗан јердә сол әлдәки даланың кирәчәҗиндә Хәләф бәҗин имарәти дурурду; ичәриләрдә “Һачы Тејмурлар”, “Һачы Зејналлылар”, “Һачы Гәһрәмәнлылар” јашаҗырды.

Көндәлән күчә јохуш иди, ики төрәфдә јахшы евләр варды; бирчә дүкан һәмишә ачыг оларды, бу да Һачы Зејнал кишинин иди. Дөшәк үстә отулар, көндлиләрдән әрзаг, одун, көмүр алып вурурду анбара, пајызда, ғышда баһа гијмәтә хирид едирди.

Һачы Зејнал пајызда, ғышда мангалы габаға гојуб Гур'ан охуҗарды. Ағыр вә азданышан киши иди. Оғланлары варды. Тичарәтлә мәшгул идиләр.

Ортанчыл оғлу чох бачарыглы иди. Тифлисә тичарәтә кедәрди. Мүасир кејинәрди, һәм дә көркәмли иди. Бир дөвләтлинин көзәл ғызыны гачыртмышды. Атасы әлиндә түфәнк кәлмишди оғланың үстүнә, күчәдә даҗаныб тәһдид едирди. Адамлар дилә тутуб апарырлар евинә.

Кичик оғлу Ләтиф рәссам – рәнксаз иди. Гәсәбәдә дөвләтлиләрин евләрини бәзәҗирди. Ијирми бешинчи илдә биз мәктәбдә һазырлаҗыб базарда асдығымыз дивар гәзетинә фелјетонлар јазарды. Һаҗыф ки, фаҗианә вәфат етди. Ијирми доғгузунчу илдә Зәввә мәсчидиндә нәрдивандан јыхылыб габыргалары сынмышды, икинчи күн вәфат етди.

Дәфн мәрасиминә көлән чох иди. Чәназәни чыхарданда гоча Һачы Зејнал ағлаја-ағлаја, әлини саггалына чөкә-чөкә бир ил өввәл кәтирилмиш кәлине белә мүраҗиәт етди:

Кәлин, дур чых пәрдәдән,

Назым, дур чых пәрдәдән,

Ал кејдин јарашмады,

Гара кеј чых пәрдәдән.

Әлли-алтмыш аддым Һачы Зејнал евиндән јухарыда **Көндәлән күчә** үч јерә һачаланырды, бири енишә, диҗәри дүз истигамәтдә Мурадән мәһәлләсинә, үчүнчү шахә исә үзү јухары јохушла Зәввә мәһәлләсинә кедирди.

Күчәләр будагланан јердә Мәшәди Шәһидин дәлләк дүканы, она битишик мүлкдә Әли Чавадын баггал, гаршы төрәфдә күнчдәки гәсәбәнин беш-алты танымыш дөвләтлисиндән бири Һачы Чәһанбах-шын үчмәртәбәли бинасы учалырды.

“Кечәчиләр” ләгәби илә Лаһыңда бөјүк бир нәсил мәшһурдур. һачы Исмајыл вә һачы Мейһди гардаш идиләр. Мурадан мәһәлләсиндә јашајырдылар. Кечәчилик вә тичарәтлә дәвләтләнмишдиләр.

Һачы Исмајылын бөјүк оғлу һачы Аллаһверди, ортанчылы һачы Ҷаһанбахш, балачасы һачы Аббас иди. һәрәсинин өз ев-ешији, бағчасы варды. Ајры јашајырдылар. Бир дә Кишлә чајы ғырағында, Нијал дағы әтәјиндә үч һектарлыг бағлары вә һамамлары варды.

Һачы Исмајылын гәсәбәдәки үчмәртәбә имарәтлә бәрәбәр, отуздан чох өмәлә ишләјән кечәханалары варды. Бинәдарлыг да едирдиләр. Ејни заманда, Кән'ә кәндиндә мал-гара, гојун-гузу, ары сахлатдырдылар. Әһән кәндиндә дә мал-гаралары варды.

Бөјүк гардаш һачы Аллаһвердинин икимәртәбәли еви бөјүк көрпүнүн лап јахынында иди. Евин габағында бағча варды. Оғлу һачы Јусифи Тифлисдә дөрд синифли рус мәктәбиндә охутдурмушду. Елә орада да мейманхана вә ресторан ачмышды. һачы Аллаһверди ат ашиги имиш. Үч-дөрд һарын, көһлән ат сахлармыш. О вәфат едәндән сонра ишләр кечир ортанчыл гардаш һачы Ҷаһанбахшын сөрәнчамына. Чох һарын вә чох да өткәм киши имиш. Бачысы оғлу гачаг Әләскәр Сибирдән гачыб кәләндән сонра гол-ганады даһа да ачылып.

Һәтта нәгл едирләр ки, һачы Ҷаһанбахшын ики арвады ола-ола гәсәбәнин көзәл ғызы Бикә ханымы алмаг фикринә дүшүр. Ғызын атасы Сејид Мәммәд һәм пулуна көрә, һәм дә гачаг Әләскәрин горхусундан разылашыр. Амма Молла Әләкбәр кәбин кәсмәкдән бојун гачырдыр ки, ғыз балачадыр, шә'рән олмаз. Ону чағырырлар Бирчә әминин евинә гонаглыға. Јемәкдән сонра сөһбәт салырлар кәбиндән. Молла е'тираз едир: “Олмаз! Олмаз! Ғыз балачадыр!”

Бирчә әми дејир: “Молла, бир чамахатана бах!” Киши о сәмтә нәзәр јетирәндә көрүр ки, пәрдә тәрпәнир, түфәнк көрүнүр, ишин нә јердә олдуғуну, гачаг Әләскәри кәтириб отуртдугларыны баша дүшүб рәнжи гачыр, бәрк горхур, дили әсә-әсә дејир: “Олар... олар, јекә ғыздыр”. Вә кәбини кәсир.

Һачы Ҷаһанбахшын гәсәбәдәки мүлкү үчмәртәбә иди. һәјәтдә бир нечә җејран сахлајырды. Кән'ә мешәләриндән тутдурмушду. Чај ғырағы бағда да җејранлар сахлајырды.

Һачы Исмајылын балача оғлу һачы Аббасын икимәртәбәли мүлкү Зәвәро мәсчидинин мејданында иди. Евин гаршысында јахшы бағы

варды. Киши јаман мө'мин иди. Алманы фабрик бычағы илә сојмазды ки, кафир гајырыб. Кәнд дәмирчиси бычағындан истифадә едирди.

Пиштә мәһәлләсиндә мәктәб бинасы јанандан сонра, дәрсләри давам етдирмәк үчүн Кирдманчаја бахан ики ири отағы үчүнчү мәртәбәдә мәктәбә вермишди.

Чар вәзифә саһибләринин о вахтлар гәсәбәјә кәлмәләри илә ма-рағландым. Агил әми деди: “А!.. Диван-дәрә адамы онда аз кәләрди. Пристав кәләндә чамаат габагда мүчтәһид, моллалар, дәвләтлиләр пишваза чыхардылар. Пристав габагда, далынча јасовул өлиндә урус бајрағы. Адамлар өјилиб тә'зим едәрди. О да әлини галдырыб разылыгла күлүмсәјәрди. Ја Зәвәро мәһәлләсиндә һачы Ҷаһанбахшын евинә, ја да бағына дүшәрди. Чох вахт Аракирддә һачы Дадашын евинә кедәрди.

Бир дөфә һачы Ҷаһанбахш бағдакы евдән арвадына хәбәр кәндә-рир ки, пристав кәлиб, чығыртмаплов һазырла кәндәр. Сабаһы күн мүсәнбәплов, үчүнчү күн пахла илә дөшәмә плов сифариш едир.

Һамам вә бағ еви гәсәбәдән хејли аралы иди. һачынын ича-зәси олмадан аиләдән һеч кәс кәлә билмәзди. һачы Ҷаһанбахшын үч арвады варды. Бөјүк арвады Анаханым, әмиси һачы Мейһдинин ғызы иди. О, үч күн далбадал белә дөскаһлы пловдан шүбһәләнир. Гаранлыг дүшөндә чадраны өртүб кедир бағдакы евә, пусгуда дуруб һасарын, чөпәрин үстүндән көрүр ки, икинчи мәртәбәдә һәр үч отагда отузлуг лампа јаныр, башдан-ајаға ғырмызы мәхмәр либасда, башында ал өртүк җаван бир ханым отагларда, балконда һәрләнир, дејир-данышыр, күлүр. Граммафон да чалыр.

Гајыдыр евә. Сәһәри күн һачы кәлир. Анаханым сөзарасы әмиси оғлундан сорушур: “Ҷаһанбахш, әми оғлу, приставын дишиси дә олур?”

Бу сөз бүтүн гәсәбәдә узун мүддәт ағызларда кәзир: “Приставын дишиси дә олур?”

Нечә ил сонра һачы Ҷаһанбахшы адам өлдүрмәкдә иттиһам едиб өмүрлүк Сибирә сүркүн едирләр. Гоһумларындан бири кедир Сибирә. Көрүр ки, евләниб бир татар арвадына. Дөрд оғлу, бир ғызы вар. һачы Ҷаһанбахш севинир. Икинчи күн дејир ки, бир ноһә оху,

үрәјим бәрк сыхылыр. Гоһум башлајыр ноһә охумаға:

Гана батан зүлчәләл,
Һүсејн сәрвәр һаны?
Сәрв рәван зүлчәләл,
Һүсејн сәрвәр һаны?
Руһу рәван зүлчәләл,
Һүсејн сәрвәр һаны?

Сүркүн шәраитиндә рус, татар вә јетмиш ики диқәр мәһбуслар ичәрисиндә ағыр күнләр кечирән һачынын үрәји көјрәлир, өзүнү сахлаја билмәјиб һөнкүртү илә башлајыр ағламаға. Ушағлары гонаға һүчүм едирләр ки, атамызы нијә ағладырсан? һачы онлары баша сәландан сонра ушағлар сакит олур.

1913-чү илдә Романов ханәданынын 300 иллији мүнәсибәтилә е'лан едилән өфв-үмуми өсасында һачы Ҷаһанбахшы да азад едирләр. Гајыдыр Лаһыча. Тәнтәнә илә гаршыланыр. Бөјүк арвады илә данышмыр. Анаханым һәким Молла Мәһәммәд Рзаны чағырыб шикәјәтләнир вә дејир: "Ҷаһанбахшла сиз чоһ јахынсыныз. Әмим оғлуна де ки, нә олар. һеч олмаса саламымы алсын..."

Һәким Молла Мәһәммәд Рза бу сөһбәти нәгл едәндә һачы Ҷаһанбахш онун сөзүнү кәсир: "Һәким, әмим гызына де ки, мән саламын далында нә көзләндијини билирәм. Мәндән салам көзләмәсин!"

Һачы Ҷаһанбахш оғлу Мәшәди Алыны Хорасана төһсил алмаға кәндәрмишди. Чоһ дәрин мә'лумат саһиби иди. Әрәб вә фарс дилләрини, Ислам тарихини мүкәммәл, Фирдовсинин "Шаһнамә"сини јалан олмасын өзбөрдән билирди. Узун-узады охујарды.

Шура һөкүмәти Мәшәди Алыны голчомағ дамғасы илә мөһүрләндә Бакыја кәлир. Мәр.әзи Ичраијјә Комитәсинин сәдри Сәмәдаға Ағамалыоғлунун габу'уна кедир. О да сорушур ки, гоча, нә олуб, нә карәсән? Мәшәди Алы Ҷаваб верир:

Рузикар намүнәсиб,
Мәрдүмәм насаз кар
Адәми зорла...
Нејләсин пәрвәрдикар.

Ана бабам һачы Јусиф һәммин кечәчиләрдән һачы Аллаһвердинин јеканә оғлу иди. Өмрүнүн чоһ вахтыны Тифлисдә халы-халча тичарәти илә кечирмишди. Бундан башга мөһманхана вә рестораны вар-

мыш. Чоһ көзәл кәјинәрди. Чоһ да өлиачыг киши имиш. Мән анадан оландан сонра Новруз бајрамында бөјүк гонағлыг верибмиш. О заманлар адәтән кәјирдә-шәрдә плову ики адама бир габда верирләрмиш. Бабам исә адамбашы бир ири бошгабда плов вердирир вә үстәлик бир аббасы (20 гапик) да пул. Өзү дә шәрт гојубмуш ки, һәр кәс пловун һамысыны јемәсә ондан бир аббасы чәримә алачағ.

Чоһ хәсис һачыја гәсдән ири бир габда плов чәкирләр, хурушу да чоһ гојурлар. һачы хәрәк һәлә һеч јары олмамыш дојур, чәтинә дүшүр. Бир нәфәр хәбәр алыр: "Һачы, дејәсән дојмусан..." һачы дејир: "Еләдир... Дојмушам... Амма чарәм јохдур, ики аббасыја көрә чәбр дә олса һамысыны јејәчәјәм".

"Ики нијә? Бир аббасы".

"Јох, ики. Јесәм бир аббасы алачағам. Јемәсәм бир аббасы вермәлијәм. Үст-үстә ики аббасы еләјир".

Хүсуси гејд етмәлијәм ки, кечәчиләр анамы чоһ себир вә һөрмәт едирдиләр. Забит дајым Малик вә халам дәрзи Лејла мәни чоһ әзизләјәр, бир сөзүмү ики еләмәздиләр.

Ана нәнәм бәстәбој, чоһ чалышған вә тәдбирли иди. Көзәл сәси варды, бизә нағыл данышар, маһны охујарды. Гара Гәнбәр нағылы инди дә јадымдадыр: "Ҷаван оғлан чоһ көзәл олан гоншу гызына вурулур. Зөһрә дә ону себир. Лакин һәмишә олдуғу кими, гызы гоча дөвләтлијә әрә верирләр. Тој еләјирләр. Ону бәзәкли ата миндириб апарырлар. Бир нәфәр ашыг охујур:

Гара Гәнбәр, хас гәнбәр,
Нөш тутмусан јас Гәнбәр?
Зөһрә ханым атданды
Дур зәнчүнү бас Гәнбәр!

Гәнбәр гибләјә бахыр, голларыны кениш ачыб охујур:

Үзүнү көрмәјәсән
Әлини тутмајасан
Сән ки Гәнбәри јандырдын
Мурадына јетмәјәсән.

Чоһ кечмир хәбәр кәтирирләр ки, киши Зөһрә олан отаға кирәндә дивар учур, гапы арасында өлүр.

Мурадан, Зәвәро, Пиштә мәһәлләләри. Шаһ күчә Мурадан мәһәлләсиндә һачы Ҷаһанбахшын имарәти гаршысында һачаланыр,

бир голу көрпүжө төрөф ашагыя, дикәри дүз узаныр, үчүнчү будаг үзүжухары жохушла Зәвәро мәһәлләсинә галхыр. Мәсчид мејданына гәдәр бир далан сола, тачир һачы Аббасын вә чајчы Мәшәди Бејбутун евләринә төрөф, ики дарысгал күчә сағ төрөфә-бири Дәрһәсәнә, дикәри Дулуза кедир. Јохушда бир дәрзи, бир пинәчи, бир дә пендирсатан дүканы варды.

Мәсчид мејданы ики вә бирмәртәбәли евләрлә әһатә олунуб, дарысгал бир күчә саға, дикәри сола бурулур, әсас күчә исә Зәвәроја галхыр. Сејид Мухтарын дәрзиханасы сәкили бинада јерләшир. Елә орада да јатыр, јашајырды. Хорасанда охумушду, орасајагы мәишәт сүрүрдү.

Булагын үстүндә налбәнд Лејланын е'малатханасындан сәһәрдән ахшама гәдәр чәкич, күрз, көрүк сәсләри учалырды. Бөјүк вә ортанчыл гызлар аналарына көмәк едир, күрз вурур, мых кәсир, көрүк басырдылар.

1920-чи илдә Мәммәд Әмин Рәсулзадәни Лаһычда һимајә едәнләрдән Мәшәди Сәлимин еви мәсчиддән бир гәдәр јухарыда бир нечә күчәнин кәсишдији јердәдир.

Мәшәди Сәлим Бакыдан ијирми дөвәдән ибарәт карван јола салыр. Дөвәләрин әсас јүкү даббаглыға лазым олан дуз, хам дәри, кән вә с. шейләр олур. Дуз чувалларындан биринин ичинә гызыл долдуруб ағзы гапагланмыш бир сәрнич дә гојур. Дәвәчиләр маллары Мәшәди Сәлимин гардашына тәһвил верир, кечәләјиб сәһәр чыхыб кедирләр. Дузу долдурурлар анбара, кән вә дәриләри апарырлар даббагханаја, галан шейләри дә јербәјер едирләр. Бир мүддәтдән сонра Мәшәди Сәлим Бакыдан хәбәр кәндәрир ки, о әманәтдән муғажат олун. Лаһычдакылар мәәттәл галыр вә билмирләр ки, һансы әманәтдән муғажат олсунлар. Мәшәди Сәлим Лаһыча кәләндә, дузун ичиндән сәрниччи тапыр, е'тибар етдији нөкәрләрдән биринә верир ки, апар буну кизләт. Нөкәр гәфилдән өлүр. Мәшәди Сәлим нә едәчәјини билмир. Бир күн сәһәр намазындан сонра көрүр ки, нөкәрин оғлу өлиндә бир торба кирди отаға, салам вериб торбаны гојур ев саһибинин габагына дејир: "Мәшәди Сәлим әми, рәһмәтлик атам сраға кечә, бир дә бу кечә јухума кирди вә деди ки, сәкинин алтында, дивар төрөфдә Мәшәди Сәлимин сәрничдәки әманәтини чыхар вер јијәсинә. Шүғлүзиммә галмајым о кишидән".

Күчә бурула-бурула јохуша галхыр, бир голу Зәвәроја, Даббагла-ра, дикәри сола, Пиштә мәһәлләсинә төрөф дөнүр. Зәвәро вә Пиштә мәһәлләсиндә әсас макистрал јол чох долашыг, ениш-јохуш, доламбачдыр.

Зәвәрода хејли даббагхана варды. Балача чаја енән јамач чох дикдир. Нә вахт кетсәјдин көрәрдин ки, чај боју о тај-бу тај кән, мешин, тумач күн алтына сәрилиб ки, гурусун. Бу арада даима бир үфунәт олар вә күләк әсәндә әтрафа јајыларды.

Мә'руфлуғуна, нүфузуна көрә Сејид Әшрәфин адынын бир әввәлинә, бир дә ахырына "Аға" әлавә етмишдиләр. һамы бөјүклү-балачалы, зүкрлү-үнаслы она сәчдә едирди. Нигаблы кәзәрди ки, пис адамларын үзүнү көрмәсин. Кәндләрә, гәсәбәнин узаг мәһәлләсинә гатыра миниб кедәрди. Гатырын нохтасыны Кәблә Гадир адлы јашлы киши чәкәрди. Ағыр хәстәләри мүаличә едиб чохларыны өлүмдән хилас етмишди.

Өзү хәстәләнир, боғазыны мүајинә үчүн Тифлисә кедир. Мәшһур чәрраһын башчылығы илә консилиум дүзәлдирләр. Сејид Әшрәф Аға өзү хәстәлијини изаһ едир, дилманч васитәсилә һәкимләрә боғазында һансы һиссәнин кәсиләчәјини изаһ едир.

Чәрраһијә әмәлијјаты апарылыр. Сејид Әшрәф Аға сағаландан сонра профессорлар ондан бир кенералын хәстә арвады барәдә мәсләһәт истәјирләр. Мүајинәдән сонра Сејид Әшрәф Аға изаһ едир ки, бу, итдән кечмә азардыр, мүаличәси јохдур. Вә һәтта дәлилләрлә сүбүт едир.

Лаһычда бир оғланын голу ифлич олур, јанан папиросу голуна басдыгда һисс етмирди; бир башгасынын ајагы һәрәкәт игтидарыны итирир. һәр икисини сағалдыр.

Аға Сејид Әшрәфин ики отағындакы дивар рефләри тавана гәдәр китабларла долу иди. һәр јаз фәслиндә чәмәнликләрдән јығдырдығы кисәләр долусу от вә чичәкләрдән дәрманлар һазырлајырды.

Мәсчиддә моизә едәрди. Бир дәфә хәбәр алырлар ки, Аға, гијамәт нә вахт голачаг. Чәваб верир ки, ону билмәк олмаз, амма ишарәләри өзүнү кәстәрир. Бөјүк-кичик билимәз, ушаглар валидејнләрин сөзүнә бахмаз, гызлар ананын үзүнә ағ олар. Дәмир көјдә учар...

Белә изаһат гулаг асанлара чох гәрибә, әчајиб кәләрди.

Сејид Әшрәф Ага биләндә ки, она мүрачиәт едән хәстә Аражирд мәһәлләсиндәндир, дејәрмиш ки, орада Мәшәди Мир Саһиб киши кими пүхтә һәким вар, бундан сонра онун јанына кет. Ағалы мәһәлләсиндән вә о араја јахын мәһәлләдән олан азарлылара да ејни мәсләһәт верәрмиш ки, Молла Мәһәммәд Рзәја мүрачиәт едін.

Зәвәро мәһәлләсиндә дә күчә доланбачдыр. Лакин Лүло дәрәси-
нә гәдәр Шаһ күчәјә паралел узаныр; чохлу далан вә гыса күчәләр
јамачла үз јухары галхыр, та төпәјә гәдәр. Ејнилә далан вә гыса кү-
чәләр үзүашағы Шаһ күчәјә дүшүр.

Пиштәдә алвер дүканы аз иди. Лакин паракәндә һалда мискәр дүканлары варды. Тәшт, тава, газан, газанча, тас, күүм, автафа, долча вә с. һазырлаҗырдылар.

Дөвләт тәрәфіндән һәлә әсрин илк ониллијиндә бурада, Мәшәди Фәрзи мәсчидинин јахынлығында ағач-тахтадан мәктәб бинасы тик-мишдиләр. Гышын сојуг, шахталы кечәләриндән бириндә јанғын дү-шүб бүневрәјә гәдәр јанмышды.

Шаһ күчә илә үзуашағы кедәндә сол тәрәфә аҗрылан **Биринчи Чаһар күчә** һачы Гурбан мәсчидинә гәдәр давам едир. Күчә боју бир вә икимәртәбәли евләр јан-јана дүзүлүб. Башга мәһәлләләрдән фәргли олараг бурада сәнәткарлар чох иди.

Әрби күчәнин сакинләри өткәм, сәрт, һәм дә далашган идиләр. Һәтта ән зәнкин бинәдарлары ачылајар, тәһдид едәр, бә'зән дөјәрдиләр.

Бир дөфә бир дәстә чаван хәнчәр-тапанча көтүрүб кәлирләр һачы
Дадашын евинин габагына. Гышгыра-гышгыра хаһиш едирләр ки,
ичазә вер кедәк Дәли Маһмудун чәзасыны верәк!

Ағыллы, тәмкинли, дунјакөрмүш һачы Дадаш балкона чыхыб он-
лара ачыгланыр: "Дагылын!.. Чыхын кедин!..". Әләвә едир: "Мән
биләрәм, Дәли Маһмуд биләр, сизә нә вар?"

Апрел чеврилишиндән sonra бүтүн сийаси-ичтимаи һадисәләрә Әјри күчәнин фәһлә-муздур, савадсыз сакинләри истигамәт верирди. Ичраком, партком ва с. "комлара" онлар рәһбәрлик едирди.

КҮРЭБЭНДЛЭР, ДӨШЭМЭЛЭР. Чох иллэр өввөл гоца дэрзи Мәшәди Һүсөйнулудан хәбәр алдым ки, Лаһыч күчәләринин дөшәмәси вә канализасијасы барәдә бәлкә бир шәј дејәсән.

Данышанда әрәб-фарс та'бирләри, бә'зән тәмтәраглы сөzlәр де-

мәји севән гоча дәрзи ийнәни тикмәкдә олдуғу пенчәҗә санчыб кәна-
ра гојду, мәфтил көзлүҗүнү чыхартды вә деди: һәм күрәбәнд, һәм дә
күчәләрин дөшәнмәси Мәшәди һачы јүзбашынын “дөври-сәлтәнә-
тиндә” башлајыб...

“Ахы сөйләйрләр ки, бу иш чох гәдимдән...” - дејә мән е’тираз едәндә гоча дәрзи сөзүмү кәсди: “Бөјүк данышанда онун сөзүнү јарымчыг гојмазлар. Адам вердији суалын чавабыны ахыра гәдәр көзләјәр, сонра динәр. Ким нә дејир, һарда нә јазылыб, мән билмирәм. Мән ата-бабадан, гочалардан, гарылардан ешитдијими сәнә нәгл едирәм. Истәмирсән сусарам”. Сәсиндә бир наразылыг варды. Күлүмсәјиб әләвә етди: “Јағышдан сонра күчәләрдә, һәјәт-бачада ики-үч күн палчыг топуға гәдәр галхармыш, кедиш-кәлиш чох мүшкүл олармыш. Сел-су күчәләри јујуб дәрә-тәпә әмәлә кәтирәр, евләрин бүнөврәләрини зәдәләјәрмиш. Елә ки Мәшәди һачыны јүзбашы сечирләр, биринчи иши гәсәбәдәкә үфунәт вә натәмизлјә чарә тапмаг, күрәбәнд дүзәлтмәк олур, ондан сонра күчәләри дөшәтдирир. Ағалар дејилән једди гардашын бөјүк чағырыб тәклиф едир ки, сән кәл бу Шаһ күчәдә күрәбәнд (канализација) чәк. Мән дә көмәк едәрәм. Разылашырлар, диван-дәрә әли илә сәнәд дүзәлдиб һөкүмәт мөһүрү илә тәсдиг едирләр ки, Ағалар гардашларынын чәкәчәји күрәбәнд онларын ишсуси малыдыр. Евләрдән ора чәкил-чәк күрәбәндләр үчүн һәр ев он манат хәрч вермәлидир.

Бәдәван, Мурадан, Пиштә вә Ағалы мәһәлләларинә дә күрәбәнд чәкилир. Зәварода бу ишлә Алы даҗы адлы тачир мәшгул олур. Ара-жирддә исә ики нәфәр шәрик олуб јухарыдакы шәртлә күрәбәнд гурур.

Шаһ күчәдә күрәбәнд һазыр оландан сонра Мәшәди һачы жүзбашы гоншусу Кәрбәләји Кәнчини чағырыб дејир: “Мән диван-дәрә өли илә сәнәд дүзәлдим, сән күчәнин ортасында ики аршын енлијиндә золаг кими даш дөшә ки, јағышда-палчыгда чамаат өзијјет чәкмөсин”. Сәнәдләр һазыр олуб мөһүрлә тәсдиг едиләндән сонра Кәрбәләји Кәнчи он ики ешшәк алыб чајдан һамвар дашлар дашытдырыр, дөрд бәнна вә фәһләләр түтүб күчәни дөшәтдирир.

Јүзбашы башга күчөләрдаки ағсагаллары јығыб тапшырыр ки, һәр кәс өз евинин габағыны золаг шәклиндә дашла дешәсин; бу гәј-да илә әввәл золаг шәклиндә күчә өртүкләри әмәлә кәлир”.

Мәшәди һачы Ислам мәдәнијәти тарихи илә таныш иди. Бир ил

буғда-арпа мәһсулунун һәддиндән артыг бәрәкәтли вә учуз олдуғуну көрүб, чохлу мәһсул алыб вурур анбарлара. Варлы адамлара да мәсләһәт көрүр ки, арпа-буғда алсынлар. Мәсчиддә чамааты баша салыр ки, боллугдан сонра гураглыг олур.

Доғрудан да ики ил сонра үч ил далбадал гураглыг учбатындан ачлыг башлајыр. Арпа-буғданын гијмәти бирә-он артыр. Белә вахтларда хәстәлик дә дүшүр, маһалда вәба азары башлајыр. Касыб әһали еһтијач ичиндә гыврылыб чапалајыр, о ев олмур ки, Әзраил гапысыны дөјмәсин.

Мәшәди Һачы јүзбашы анбарлары ачыб кирә илә фүғәраја дән пәјләјыр, бир чох аиләләри өлүмдән хилас едир. Чамаат арасында ону "Әмири Мисир Јусиф" адландырырлар.

Мәшәди Һачы дахил олмагла Абасовлар гәсәбәнин ән мә'руф, хејрхәһ шәхсләри идиләр. Јерлиләрә, хүсусән кәлмәләрә - гәрибләрә әлләриндән кәлән көмәји едәр, дар ајагда әл узадардылар. Әзиз Абасов отузунчу илләрдәки ачлыг заманы "Торгсин"дә ишләјәндә вә Икинчи һаһан мүһарибәси дөврүндә касыблара чох гајғы кәстәрмиш, дағылыб һәрәси бир дијара көчмүш мискәр, дәмйрчи, даббаг, чарвадар вә диқәр сәнәткарлары чағырыб артел дүзәлтмиш, харабалыға чеврилмәкдә олан гәсәбәни тәзәдән дирчәлтмишди. Сәттар Аббасов гәсәбәдә һамыја дәрин гајғы кәстәрир, харабалыға дәнмәкдә олан ата-баба јурдларынын дирчәлмәсинә көмәк едир. Ондан әввәл артел сәдри олмуш Тағы Салмановун јаратдығы јени сәнәт саһәси халчачылығы даһа да инкишаф етдирмиш, Лаһыч халчаларынын дүнја базарларына чыхмасына јол ачмышды. Халчачылыг гәдим сәнәткарлар гәсәбәси Лаһычы мәһв олмагдан хилас едиб.

★

★

★

Һашијә: Гејд етдијим кими, әввәлләр Лаһыча кениш јол олмайыб, кедиш-кәлиш јалһыз атла иди. Илләр боју машын јолу чәкилиши бир арзу олараг галырды. Бу арзу 1970-чи илләрдә - республиканын индики президенти (о вахт Азәрбајҗан КП МК-нын биринчи катиби) Һејдәр Әлијевин тәшәббүсү вә көмәји илә һәјата кечди. Дағлар јарылды, көрпүләр салынды. Бөјүк абадлыг ишләри башланды. Бу јолу чамаат инди дә "Һејдәр јолу" адландырыр. 70-

80-чи илләрдә рајонун рәһбәрләри олмуш мәрһум Гәшәм Аслановун, Тамара Һүмбәтованын, Имран Мейдијевин вә башгаларынын да хидмәтләрини унутмаг олмаз. Бу илләрдә Бақыда вә башга јерләрдә јашајан бир чох лаһычлылар да өз ата-баба јурдларыны бәрпа етмәк үчүн бураја кәлдиләр. Мәсәлән, дағылмагда олан евимизи бәрпа едәндә чохлары мәнә јардым кәстәрибләр: Мир Дамад Садыгов, Мәһәммәд, Гулу, Һасән Һүсејновлар, Әли Гәдир оғлу, Һүрү Әләскәрова, Тағы Салманов, Аға Исмајылов, Фикрәт Һагвердијев, гоншу Басгалдан Әшрәф Рәһимов, гоһумумуз Һачы Әмир Асланын ушағлары. Јахын гоншуларым Јусиф Ағаширин оғлу Әлијев, Аға Муса Казымов, доктор Сәдрәддин, истәһлак идарәсинин сабиг сәдри Муштагов, доктор Һүсејнаға Камилов, мүәллим Әнвәр Балајев вә б. Онлара миннәтдарам.

Лаһычда чохлу јени евләр тикилиб, көһнәләр тәзәдән гурулуб, һамы савадланыб. Гәсәбә чохдан електрикләшдирилиб, газ кәмәри чәкилиб. Үмумијјәтлә, јенилик бахымындан чох шеј јараныб. Анчаг нәгл етдијим кечмиш илләрин тәрәвәти јохдур. Һәр аддымбашы олан дүканлар, гајнар алыш-вериш, бар-бәһәр, чал-чағыр, вар-дөвләт санки кечмишдә галыб.

Һачыларын, мәшәдиләрин, кәрбәләјиләрин, чарвадарларынын, ханым-хатын арвадларынын, нәгл етдијим дәстҗаһларынын сәдасы рәвајәтләрә чеврилиб. Бунунла бирликдә, Лаһыч гәсәбәси Азәрбајҗанын јенә дә нади́р, мә'чүзәли, е'чазкар бир кушәси кими өз шөһрәтини итирмәјиб.

★

★

★

...Нә исә. Чамаатын тә'бирилә Мәшәди Һачыдан сонра "мәғамидөвләтә", "ријасәти-һакимијјәтә" Кәрбәләји Нәчәфгулу кечир. Онун биринчи "фәрманы" бу иди ки, һамы өз мүлкләринин габағындакы торпаг һиссәјә-күчәјә даш дөшәтдириб Кәрбәләји Кәнчинин тикдирдији золағы бүтөвләшдирмәли вә һамы һәјәтини дә дөшәтдирмәлидир ки, ордан су палчығы кәтириб күчәни корламасын. Чамааты горхудуб көзүнүн одуну елә алмышды ки, һеч кәс чынғырыны чыхармаға чүр'әт етмирди.

Кәрбәләји Кәнчи сәнәдләри чәмләјиб даш дөшәтдирдији, күчәлә-

ра хәрчә идиң булу дөһләтдән теләб едир вә мәсәдинә һаил олур.
Дөшәмә үчүн һамвар дашлары Жирдманчадан енишли-јохушлу чы-
ғырларла ат-ешшәкдә дашыјыблар: һәр јүкдә 6, ја да 8 даш оларды.

Мәшәди һачы јүзбашы биналар мөһкәм олсун дејә башлады даш
јандырыб әһәнк һазырламаға. Әһәнк, јапышдырычы маддә кими һеч
бир шәһәтдән кејфијәтинә көрә сементдән кери галмыр, һалә бир
сыра үстүнлүјү вар. Советләшәндә Лаһычда он ики әһәнкјандыран
очаг варды.

Мәшәди һүсејнгулунун сөһбәти өз јериндә, һәгигәт исә беләдир
ки, Лаһычда канализасија вә күчәләрдә даш дөшәмәләр һалә кечән
әсрдән мөвчуд олмушдур.

“ӘСРИМИЗИН СИЈАВУШУ” ЛАҢЫЧДА (ИЈУЛ 1920) ЈАРАНДЫ М. Ә. Рәсулзадәнин хатирәләриндән

“...Болшевик истиласы кәдәрли-әләмли бир факт иди. Бир аја
гәдәр Бақыда сахландыгдан сонра, бир аркадашла бәрәбәр Бақыны
тәрк етмиш, Жүрчүстана кечмәк үчүн јола чыхмышдыг. Һадисәләр вә
тәсәдүфләр бизи бир чох дағлары вә дәрәләри кәздирдикдән сонра
Шамаһы гәзасында Лаһыч адында танынмыш бир гәсәбәдә сахлан-
маг мәчбуријјәтиндә бурахмышды.

Лаһычда бир вәтәндашын евиндә мүсафир идик. Бу евдә кичирик
бир китабхана варды. Бир гисми фарсча, бир гисми түркчә, бир
гисми дә русча китаб вә дәржиләрдән ибарәт олан бу китабхананын,
мәнчә ән диггәтә лајиг чилди Фирдовсинин “Шаһнамә”си иди.

“Шаһнамә”ни разылыг алыб охумаға башладым. Шәргин ән бөјүк
романтик әсәри о заман чох һәссас олан руһуму истила етди. Кечир-
дијимиз маңаралы һајаты шаиранә бир сурәтдә, гаршылыглы шәкил-
дә јашајан нечә һекајәләр, нечә дастанлар, нечә типләр, нечә
фәлсәфәләр варды. Бунларын јанында марағымы ән чох чәлб едән вә
руһумун ән һәссас негталаринә гәдәр нүфуз едән бир һекајәди: “Си-
јавуш” дастаныны охудум. Әввәлчә ашинә олдугум дастаны илк дөфә
охујурмуш кими олдум. О гәдәр севдим, о гәдәр анладым ки, бир да-
һа тәкрар етдим. Јүксәкдән охудум. Аркадашыма динләтдим. Һеч
шүбһә јохдур ки, илһам алмышдым. “Аркадаш, тарихимизин Сијаву-
шуну динләдин. Инди сәнә әсримизин Сијавушуну јазачағам” - де-
дим...

Бир нечә сәһифә јазмышдым ки, галдығымыз еви тәдбир үчүн
дәјишмәк лазым кәлди. Икинчи дәјишдијимиз јер мәнә чох ујғун кәл-
мишди. Еһтимал ки, тә’гибдән бир мүддәт узаг олмаг үчүн бура да-
һа сәрфәли иди. Фәгәт Лаһыч дағларынын ән мөһтәшәм олан
Ниһала бахан кезәл мәнзәрәси, Жирдман чајынын кечә ај ишығында
охшајычы ахынтысы вә јад көзүндән узаг олан кичик бағчасы илә о,
о анда јашадығым руһ һалыны кағыз үзәринә төкмәк үчүн ән әлве-
ришли шәртләрә малик иди.

Алтынчы күн јенә јеримизи дәјишмәјә мәчбур олдуг. Ики күнлүјүнә би-
зи башга бир евә көчүртдүләр. Бурада сонунчу бөлүмүн гараламасыны

битиридм.

Артыг Лаһыңда гала билмидик. Евлариндә мусафир олдуғумуз вәтәндашларын бир гисми гараланмыш, кәнд үмуми көзәтләмә тәһдиди алтында галмышды. Бир ан әввәл Лаһыңчы тәрк етмәк кәрәк иди. Боша чыхан ики тәшәббүсдән сонра дағлыг саһәдән ениб овалыға кәлмишдик. Кечдijимиз кәндләрдән бирисиндә гаралама һалында олан "Сијавуш"ун үзүнү көчүртдүм. Тәмизә чыхарылан нүсхәни гонағы олдуғумуз кәндлијә вериб, гараламасыны өзүмлә көтүрдүм. Гәзәјә уғрамајачағымыздан әмин ола билмәздим. Тәләф вә ја јахаланаңағы тәхмин олунан јанымдакы нүсхәдән башға дијәр нүсхәси дә олсун дејә бир тәдбирә лүзүм көрмүшдүм. Бурасы аркадашларыма хитабән әләвә етдијим вәсијјәтнамәдә даһа ачыгча көрүлмәкдәдир. Горхдуғум бир әмр вағе олмуш, булундуғумуз јер тәсадүфән кәшф едилмиш, евимиз басылараг, һәбс олунмушдуг.

Тәслим олмаздан габаг, јанымдакы нүсхәни тәбии ки, тәләф етмишдим.

Бир чох гәзә вә гәдәр кечирдикдән сонра Москваја апарылдым. Ики ил мәнфи бир һәјат кечирдим. Бу ики ил мүддәтиндә "Сијавуш"ун икинчи нүсхәсинин әманәт вердијим кәндлидә сағ-салим галдығына аид ачыгча бир мәлүмат ала билмәдим. Нүсхә, аркадашларын да әлиңә кечмәмишди. Кәндли, хәбәрдарлыг етдијимә көрә, кағызымы алмадан китабы кимсәјә вермәјәчәјини аңлатмышды...

Там үч ил сонра итирдијими булдым. "Әсримизин Сијавушу" бир чох мүшкүлат вә маңаралара мәруз галдыгдан сонра болшевик чәпарини јарараг Истанбула гәдәр кәлмиш, јазарынын өзүнә аид үзүнүсүнү јох етмишдир...

"Әсримизин Сијавушу"ну нәһәјәт, Истанбулда нәшр етмәк гисмәт олмушдур.

..."Сијавуш" мејдана кәлмәси илә Лаһыңдакы китабхана саһиби, бизи бир ата кими бәсләјән о севимли ихтијар вә нәһәјәт, өлүм тәһлүкәсинә гаршы әманәти шаһид кими көстәрән о мәрд кәндлиләрә борчлудур. Бурада онлара мәнән тәшәккүр етмәји вәзифә сајырам. Болшевикләрин гәһринә мәруз галмасынлар дејә адларыны ачыг көстәрмәмәк зәрүрәти илә үзкүнәм. Иншаллаһ, онун да нөвбәси кәләр.

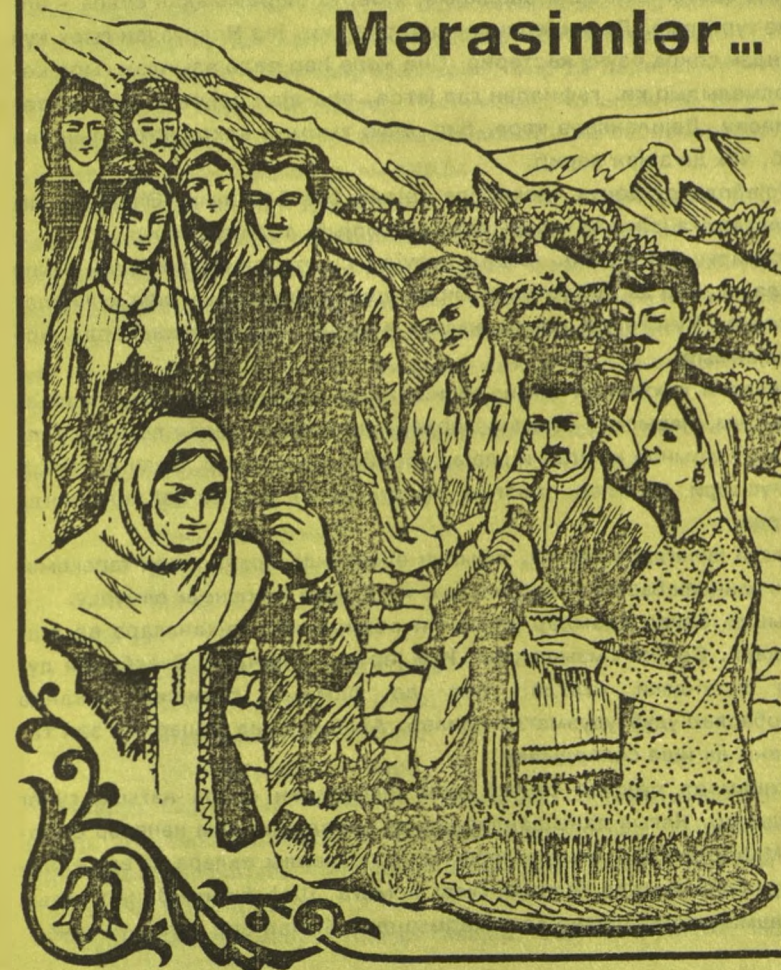
МӘММӘД ӘМИН РӘСУЛЗАДӘ

2

Әһали...

Adət-ən'ənələr...

Mərasimlər...

НӘР ФӘСЛИН ӨЗ НҮСНҮ. Лаһычда һәр фәслин өз нүснү, өз кө-
зәллийи вар. Фәсилләрин дөрдү дә хош олу. Нәрасинин өз севинчи,
кәдәри, изтирабы вә дөрд-сәри, өз нәғмәси...

Гәсәбә һәр тәрәфдән әзәмәтли дағларла әһатә олундуғундан иг-
лими мұлајим вә сағламдыр. Күләк әксәрән гәрб вә чәнуб-гәрбдән
әсир. Шимал күләкләри өзү илә сојуг кәтирир.

Гыш адәтән нојабрда башлајыб, Новруз бајрамындан сонра - ап-
релдә гуртарыр. Лакин јерлиләр дејирләр ки, јаз Новруздан гырх күн
кечөндән сонра өзүнү көстөрир. Она көрә һәр евдә азындан гырх кө-
түк олмалыдыр ки, гөфилдән гар јағса, әһл-әјал сојуға дүшүб хәстә-
ләнмәсин. Дејиләнләрә көрә, бир дәфә хырман вахты чох галын гар
јағыб, чох да зијан вериб.

Нојабрда су донур, декабрда чајлар буз бағлајыр. Әһали гышы
гаршыламаға јайын орталарындан башлајыб, тәдарүк көрүр.

Јоллары гар басыр. Аләми бүрүјән сүкуту сәнәткарларын чәкич
сәдалары, бир дә буз үстүндә киршә сүрән ушағларын шән күлүшлә-
ри позур. Күчәләрдә кедиш-кәлиш азалыр. Е'малатханаларда исә
иш дајанмыр.

Әввәлки вахтларда алыш-веришчиләр - баггал, гөссаб, бәззәз,
башмагчы, чарыгчы, сәррач, зәржәр, силаһсаз, дәрзи вә башгала-
ры габағларында мангал ишләјәр, сөһбәт едәрдиләр. Белә вахтлар-
да мүштәри аз олар, гызгын алыш-вериш јаз вә јәј ајларында
кедәрди.

Јазда јәјлаглара галхан, пајызын әввәлиндә Арана көчән тәрәкәмә-
ләрин әлиндән базарда, дүканларда, күчәләрдә тәрпәнмәк олмурду.

Гышда бекар адамлар өзләрини верирдиләр чајханалара вә аш-
ханалара. Сөһбәт гызышырды. Ики јердә - бир чајчы Әләкбәрин дү-
каны үстүндәки отагда, бир дә һамама битишик дүканда
гумарбазлар удуб-удузмагда идиләр. Арабир дава дүшәр, бә'зән та-
панчаны да ишә салардылар.

Ахшамлар күрсүдә отуруб шам јемәјиндән сонра нағыла гулаг
асардылар. Нағыл данышанлар јашлы арвадлар, гоча нәнәләр олар-
ды. Маһир нағыл данышанлары чох вахт варлы евләрә дә'вәт едәр-
диләр. Гоншулар да кәләрди гулаг асмаға. Шаһ бибим Зинјәт нағыл
данышмагда мөһәлләдә ад чыхармышды. Бә'зән бир нағыл үч кечә

узанарды, өзү дә елә марағлы јердә кәсәрди ки, сабаһ ахшама гә-
дәр һамы интизар галарды вә сәбирсизликлә ахшамын дүшмәсини
көзләјәрди.

Јашлы кишиләр јығышыб Гур'аны, тарих китабларыны - "Мухтар-
намә", "Тарих Надир", "Әлмәнүсәтил Миср", "Он једди рамазан",
"Күллијјат Гумру" вә с. охујардылар.

Гәсәбәнин харичи аләмлә әлагәси кәсиләрди. Бирчә еһтијач
ичиндә олан кәнд әһли көмүр вә одун кәтирәрди. Бир дә чарвадар-
ларын бә'зиси Күрдәмирә, Шамаһыја һәфтәбазара кедәрди.

Һәр сәһәр һәјәт-бачанын, дамларын, бир дә дарваза габағы кү-
чәнин гарыны күрәкләјәрдиләр. Һәлимашы биширәнин евинә ах-
шамдан габ гојуб, сифариш едилән һәлимашыны кәтирәрдиләр. Һәр
мөһәлләдә ики-үч һәлимашычы варды.

Бугданы ири газана долдурараг, јағлы гојун әти әләвә едиб, би-
ширәрдиләр. О гәдәр гарышдырыб дөјәчләјәрдиләр ки, әтлә бугда
бир-биринә гарышарды, һәлим оларды. Ләззәтини анчаг јејәнләр
биләр, тәсвир етмәк мүмкүн дејил. Гышда Исфәһан һалвасы дөбдә
оларды. Картофу анчаг габығлы биширәрдиләр. Хөрәјә салмазды-
лар ки, әти ләззәтдән салар. Бишмиш нохуд чох сатыларды.

Гыш беш ајдан чох сүрәрди.

Јазын әввәлиндән либаслар дөјишир, Хорасан вә боз күркләри
чуха әвәз едирди. Ушағлар севинә-севинә охујурду:

Кәл, кәл, а јаз күнләри,

Илин әзиз күнләри,

Дагда әрит гарлары,

Багда әрит гарлары.

Ја да ки:

О күн ки, фәсли јаз олар,

Кечә-күндүз тараз олар.

Һаванын артар истиси,

Даһа сојуглуг аз олар.

Новруз бајрамына һазырлыг башларды. Јорған-дөшәји һаваја
верәр, отағларын диварыны, дөшәмәни ширәләјәр, гапы-пәнчәрә-
ләри тәмизләјәрдиләр. Мешәдән шәләләрлә Новруз тонгалы үчүн
шам ағачы кәтирәрдиләр.

Чәршәнбә ахшамлары тонгал галајар, бөјүклү-кичикли, хүсүсән

чаванлар кәсәфәтдән хилас олмаг мәрамларына чатмаг үчүн, тонгалын үстүндән тулланыб "бәхтим ачылсын" охујардылар. Пис көзләри гајтармаг үчүн үзәрлик јандыардылар. Шам ағачынын вә үзәрлијин әтри әләми бүрүјәрди.

Чәршәнбә ахшамларыны бүтүн евләрдә имкан дахилиндә шән ке-чирмәјә чәһд едәрдиләр. Сүфрәнин бол олмағына чалышар, ширниј-јат хончасы дүзәлдәр, шам јандыардылар.

Чаванлар ахшамлар гоһум-әгрәба евинә кедиб гуршаг атардылар. Ев саһиби гуршаға ширнијјат, хушкәбәр бағлајарды. Бә'зән зарафатла гуршаға очагдан бир көз көмүр бағлајардылар. Гуршаг башларды јанмаға.

Үмүмијјәтлә, ил узуну дүшәнбә вә хусусилә чүмә ахшамлары һа-мы имкан дахилиндә ләззәтли хәрәк биширмәјә чәһд едәрди. Дејиләнләрә көрә өләнләрин руһу бу ахшамларда баба јурдуна кәлиб аиләјә баш чәкир. Чалышыб очаг галајыб газан асмаг лазымдыр ки, руһлар мә'јус гајытмасынлар. Белә ахшамларда аиләдә һөчәт елә-мәз, савашмаз, ағыза пис сөз кәтирмәздиләр. Шам јемәјиндән әв-вәл Јасин охујардылар.

Ушаглара јашына көрә тәзә палтар, ајаггабы, папаг, бајрамлыг алардылар. Һәр јердә рәнжбәрәнж јумурта нәзәрә чарпар, хоруз дө-јүшләри вә әјләнчәләр, ојунлар башлајарды.

Бајрам ахшамынын өзүнә хас шәнлији оларды. Һәјәтләрдән баш-га, дамларда да тонгал алышдыардылар. Дамлар торпаг олдуғун-дан бу о гәдәр дә тәһлүкәли дејилди. Әфсанәви мәнзәрә инсаны һејран едәр, гаранлыгда мә'чүзәјә охшарды.

Бајрам күнү сәнәткарлар ишләмәз, тачирләр, баггаллар дүканы ачмаздылар. Һама имкан дахилиндә тәзә палтар кејәрди. Гоһум-әгрәба вә јахын адамлары тәбрик етмәјә кедәрдиләр. Сүфрәләр дөшә-нәр, хәрәк вә ширнијјат јејиләрди.

Көчәри гушлар гајыдар, јува гуардылар. Сығырчынар биринчи кәләр, сәс сала-сала илдырым сүр'әтилә учардылар. Гарангушлар әксәр евләрин, балконларын таванында дирәкләр арасындакы көһнә јуваларында балалајардылар.

Ағачлар јарпаглајар, зәмиләр, бичәнәкләр јашыл дон кејәрди. Чичәкләр, күлләр, көнүлләри, көзләри охшајарды. Һәр јер чәннәтә дөнәр, һәр шеј инсана күлүмсәјәрди. Зәмиләрдә билдирчинләр бир-

бирини сәсләјәр, бири дикәринә назланарды.

Бостанда, бағчада ағ, гырмызы, јашыл, бир сөзлә, рәнжарәнж либасда гызлар, кәлинләр көрүнәрди. Архлардан күләб гәдәр шәф-фаф суларын тәрәнәси учалар, һәр шеј инсаны мәһәббәтә, ешгә һә-вәсләндирәрди.

Нијал дағынын баһар-јај мәнзәрәси һәр көрәни мәфтун едир.

Кирдманчај, Кәфәлә, Лүло, Ил, Кишлә чајларынын, булагларын һәзин сәси мәнзәрәни даһа да рөвнәгләндирир.

Бағ вә бостанлар Кәфәлә вә Кишлә чајларынын һесабына сула-ныр. Кирдманчај гәсәбәнин јерләшдији платодан хејли ашағыдыр. Булаглар, онлары чәкдирәнләрин, бир дә мәһәлләләрин адыны да-шыјыр.

Јухарыда тәсвирини вердијимиз зүмрүд рәнжли отларын, әлван чи-чәкләрин, күлләрин һәр бири мин бир дәрдин дәрманы, ағрыларын шәфасы, јараларын мәһһәмидир. Нијал дағында битән, өтри узагдан инсаны мәст едән моруг иситмә-титрәтмәнин әсл дәрманыдыр.

Лаһыч мејвәләри - алма, армуд, зогал, алча, кавалы, һејва, гоз, тут вә с. әсл чан дәрманыдыр. Әтри вә дады илә мәшһурдур. Лаһыч алма-армуду олан отагда әтир узун заман һисс едилир. Ар-мудларын нөвләри: симин, молла-симин, даш-симин, нар армуду, ләтәнз, молла шәби, фәрханы вә с. Ејнилә алмалар да нөвбәнөв-дүр: чибир, көјчәк, Гасымалы, гызыл алма, гузукөрән, кырым, бә-ләкани вә с.

Лаһычда бир чох ағач нөвү вар - палыд, вәләс, балдырлы сөјүд, мәчнуну, аглајан сөјүд вә с. Чинар ағачларыны хусуси гејд етмәк кә-рәк. Көјләрә баш галдыран бу ағачлар чох узаглардан диггәти чәлб едир. Гәсәбә һәр тәрәфдән чинарларла әһәтә олунуб, бүтүн бағ-бағ-ча вә һәјәтләрдә учалыр. Баһар кәләндә, ағачлар јарпагланыб, јашыл дона бүрүнәндә чинарлар даһа көзәл олур.

Бу јерләрин тәрәвәзи дә әтринә вә дадына көрә адладыр. Лаһыч-да әксәр аиләләрдә инәк сахлајардылар. Бә'зиләри көзәллијинә кө-рә гызылы инәк алырдылар. Гызылы инәк башгаларындан баһа олурду. Гоч вә миник ат сахлајанлар да аз дејилди.

Дағларда чохлу дағ кечиси вар. Хусусилә Баба дағында. Мешә-ләрдә габан, ајы, чанавар, довшан, түлкү, чаггал, вәһши пишик вә с. чохдур. Чүјүр-чејран бу јерләрин јарашығыдыр.

Вахт өтәр, пайыз жахынлашарды. Бу фәслин дә өзүнә хас һүснү вә кәдәри вар. Баба дағынын нәфәси јаваш-јаваш әтрафы сојудар. Зирвәләри каһ ағаппаг, каһ боз, каһ да гара булудлур өртәр. Бу булудлар әввәл сејрәк, ала-тала парчаларла кәјдә үзәр, жет-кедә елә бил әл-әлә, гол-гола вериб бирләшәр, әзәмәтли дағы көрүнмәз едәр. Сојуг бәркијәр, онун буз нәфәсиндән ағачлар үшүјүб-титрәјир-миш кими јашыл кејимләрини әлван рәнкләрлә дәјишдирәр. Боз, сары, нарынчы, гызылы, күмүшү јарпаглар исти күнләрин архада галдығыны хәбәр верәр.

Нијал дағы, Чәмән дарваза, Гарабел дағларыны сәһәр-ахшам думан, чән бүрүјәр, мешәләр гызылы-јашыл рәнкә чалар. Ағбулаг дағынын отлаг чәмәнләри сарымтыл көрүнәр. Алачыгларда улдуз тәки көз гырпан чыраглар, тонгаллар сөнәр, о аралары кәдәр, гәм бүрүјәр.

Гарабел дағындакы әкин јерләри кәһрәба рәнжинә бојанар, үч рәнк - гара торпаг, сары зәмиляр, јашыл коллуглар санки бир-биринә сығыныб е'чазкар лөвһә јарадар. Әсрләри јола салмыш Кирдман чајынын журултусу күндән-күнә артар.

Јарпаглар төкүләр, будаглар сејрәкләшәр, ағачлар сојунар. Јер-јурд. һәјәт-бача, бағ-бағча, јоллар, күчәләр саралыб солмуш јарпагларла өртүләрди. Јағышлар башлар...

Көзәлләр мәскәни. Көрүнүр, саф тәбиәтдәндир ки, Лаһыч чамааты - истәр киши, истәр гадын тез инкишаф едир. Гызлары 14 јашында әрә верәр, оғланлары 18 јашында евләндирәрдиләр. Әлбәт-тә 11-16 јашларда да кәбин кәсдирилирди. Хүсусән вар-дөвләт һесабына јашлы кишиләр аз јашлы гызлар да алырдылар. Ики-үч арвадлылар аз дејилди.

Бураның адамлары адәтән сағлам, мөһкәм, еңликүрәк олурлар. Сифәтләри ағ, јанаглары гырмызы... Хошрәфтар, гонаглара гаршы лүтфкар, һөрмәтчил...

Үз чизкиләри сәрраст, көзләри гара вә шабалыды, мави көзләрә дә раст кәлинир; алынлары ачыг, ағыз, бурун вә гулаглары лызыми гајдада, гашлары адәтән еңли, һәм дә тәзә доғмуш ајпара тәки һилалвари, һамвар сачлары гара вә шабалыды, сарышынлары, тәк-тәк күрәнләри дә олур.

Кишиләр адәтән башларыны гырхдырырдылар, јашлылардан "бирчәк" гојанлар да олурду, белә ки, гулагларын үст тәрәфиндә ја-

рым даирәви сач сахлатдырыб галан һиссәләри үлкүчлә гырхдырырдылар, һәм дә хына гојурдулар, буна көрә дә гызылбаш адланырдылар. Белә хыналы гырмызы бирчәк, Шаһ Исмајыл вахты шиәмәзһәб олмағы нүмајиш етдирмәк, көзә чарпдырмаг үчүн гојулурду. Саггал вә бығлары гара рәнклә бојадардылар ки, чаван арвадларынын көзүндә јахшы көрүнсүнләр.

Гыз вә кәлиңләрин көзәллији узагдан нәзәрә чарпыр, көрәнләри мәфтун едир. Јанаглары гызылкүл тәки гырмызы вә чәһрајы. Мәлә-һәтли үзләриндән, ири гара көзләриндән мәһәббәт, хејирхаһлыг, һөрмәт јағыр. Ејни заманда, өзләринә хас бир архајынлыг, сакитлик вә әзм вар. Лаһыч гыз вә кәлиңләринин көзәллији һәр јердә адладыр. Көрәнләри валех вә бир чохларыны дәли-диванә едир.

Характерләр, әјләнчәләр. Лаһычлар үздән сакит көрүнсәләр дә, чохбилмишдирләр. Авамлары да олур, сәдәләвһләри дә. Гонагпәрвәрдирләр.

Кејимләри ади шалвар, архалыг, кәдәкчә, чуха, башмаг. Чуст, чарыг кејәнләр дә чох иди, хүсусән чарвадарлар, рәнчбәрләр, малдарлар вә гојунчулуг едәнләр. Башга либаслар да кејән аз дејил, долашыб, һәрләндикләри вилајәтләрин кејимләрини сечәнләр дә варды. Әксәрән папаг гојурдулар. Руһаниләр әммамәјә үстүңлүк верирдиләр. Фәс гојанлар да олурду. Сејидләрин һамысы белләринә еңли, јашыл гуршаг сәријирдиләр. Сәһракәрдләрин чоху, сејид олмајанлары да, сејидләрин јашыл гуршағындан бағлајырдылар. Чүн-ки һәр јердә сејидләрә чох һөрмәт едир, гонаг сахлајыр, гапыдан гајтармырдылар.

Лаһычларын, нечә дејәрләр, чөрәји әсл мә'нада дашдан чыхырды. Зәһмәтләри әсл күрәк чәзасыдыр. Хүсусилә мискәр, чарвадар - сәһракәрд, даббаг, рәнчбәр вә дәмирчиләрин. Бә'зи тарихчиләр онларын әзијјәтинин Мисирдә еһрамлары јараданларын зәһмәтиндән даһа ағыр олдуғуну јазырлар.

Арвадлар ев ишләри, ушагларын тәрбијәсилә мәшгул олурлар (кишиләрин әмәк фәалијјәтиндә иштирак етмирдиләр), бир дә, бостан-бағчаја бахырдылар. Амма бир нечә нәфәр арвад налбәндлик едирди. Икисинин ады Лејла иди - бири Гара Лејла, о бириси Налбәнд Лејла.

Аиләдә киши күлли-ихтијар иди. О ичәри кирәндә һамы ајаға

галхар, өзү әлөшиб ичазә верәндән сонра галанлар отура биләрди-ләр. Аилә үзвләринин фәәлијәтини о идарә едирди. Гызлары әрә вермәк, оғланлары евләндирмәк онун ихтијарында иди. Бир сөзү ики еләмәјә һеч кәсин чүр'әти чатмазды. Аилә башчысы олмајанда ону бөјүк оғлу әвәз едирди.

Дини е'тигадда, шәриәт гәјдаларында чох мөһкәмдирләр. Нарам севмәзләр. Вердикләри сөзә садигдирләр. Нагис ишләрдән чәкин-мәк әсас шәртләрдәндир.

Әһалинин **әјләнчә** вә **ојунлары** мараглы иди. Чүмә күнләри гоч, хоруз дөјүшдүрмәк, ит боғушдурмаг, ат чапмаг адәт иди. Чохлары евдә вә дүканда хоруз сахлајырды. Лары хоруз јаман дәбдә иди. Јахшы да јемләјәрдиләр. Гүјруг, гоз ләпәси, сары буғда једирдәр-диләр. Арпа вермәздиләр ки, гылчығы вар, хорузун дөшүнү корла-јар. Лары хорузлар ири, ајаглары узун, күчлү олурлар. Учадан банлајырлар, сәдалары боғуг вә ваһимәлидир. Дөјүшмәкдә ад чы-хардыблар. Дөјүш вахты чох мараглы вә чанлы бир мәнзәрә јара-ныр. Дөврә гуруб хорузлары ортаја бурахырлар. Дөјүш башланыр. Әсас һадәф пипик олур. Әтрафа пәргу сәпәләнир, чох кечмир пипик вә хорузун башы ган ичиндә олур. Хорузлар һәр зәрбә вурдугча јер-јәрдән тә'риф вә тәәссүф сәдалары учалырды. Мүбаһисә, һадә-гор-ху башлајырды. Парчаларла пипик гопур, бә'зән бир хоруз дијәринин дилини гопардыр, мәһмизлә синәсини јыртырды. Елә ки, бири мәғлуб олурду, әтрафдакылар галиб хорузун саһибини тә'риф-ләјирдиләр, өјүрдүләр. Онун да голтуғуна гарпыз сығышмырды. Елә дә олурду ки, хорузун һеч бири гачмазды, икиси дә гана булашар, тагәтдән дүшәр, јерә сәриләрдиләр.

Дөјүшдән әввәл азаркешләр мәрчләширди. Сонра араларында мүбаһисә дүшүрдү. Хорузбазларын нөвбәнөв, рәнкбәрәнк хорузла-ры варды.

Ит боғушмасы даһа мараглы вә чох дәһшәтли олурду. Варлылар зәнчирдә ит сахлајардылар. Онлар еви вә бағы горүјурду. Ики, һәт-та үч вә даһа чох ити оланлар да варды. Итә нөкәр бахар, јемләјәр вә сулајарды. Ири бағы оланлар ахшамдан итләри зәнчирләрдән бу-рахардылар.

Итләри боғушдуруб тамаша етмәкдән һәзз алардылар. Белә вахтда халис мә'рәкә гопарды. Боғуша-боғуша итләр гәзәблә һүрүр,

бир-бирини боғазламаға чан атырдылар. Адамларын сәси-гышгы-рығы да бир-биринә гарышырды. Ит гачмамаг үчүн кәндир бағлајыб идарә едирдиләр. Боғушма узун сүрүрдү. Итләр гана буланыр, јер-јәрдән јараланыр, дәри парчалары гопурду.

Гәсәбәдә итбазлар варды. Амма Јадикар оғлу ад илә иди. Һеј-бәтли киши иди. Учабој, әлләри, ајаглары узун, сачлары күрән, дишләри сејрәк, көзләри хырда, јоғун вә боғуг сәс... Бир нечә ит сахлајырды, итләрә дә оғланларынын адыны вермишди - Бәбир, Ас-лан, Шаһмар; ит боғушдугча: "Һа атам һа... Гојма, Бәбир, боғ о күчүјү... һа атам, һа!" - бағырыб ити руһландыар, "бурдајам һа" дөјәрди. Аз галырды ортаја кириб рәгиб ити өзү боғуб парчаласын.

Гоч дөјүшү һеч дә аз мараглы дөјилди. Кәллә-кәлләјә кәләндә елә бил палыд ағачы зорла сындырылыр, елә тәсәввүр ојанырды ки, гочларын башы парча-парча олуб јан-јерәјә сәпәләнәчәк. Адамы дәһшәтә кәтирди. Чох вахт басылан гочун јијәси орадача онун ба-шыны кәсәрди.

Бу әјләнчәләр вахты тез-тез мүбаһисә дүшүрдү.

Ат чапмаг јазда, бир дә пајызын әввәлләриндә оларды. Чыдыр јери Лүло дәрәсинин сағ саһилиндәки жениш дүзәнлик иди. Қирдман чајынын ғырағында беш-алты вә даһа чох сүвари башларды ат чап-маға. Бу вахт адам әлиндән тәрпәнмәк олмазды. Бүтүн мәһәлләләр-дән кәләрдиләр. Тамаша чох мараглы оларды. Чаванлар кос-кос, түрно-түрно, сых-сых, ашыг-ашыг вә с. ојнајардылар.

Нә о дөјүшләрдән, нә о ојунлардан, нә о мәрчләшмәләрдән инди әсәр-әләмәт галмајыб, бир чох адәт-ән'әнә, әјләнчәләр унудулуб. Бош јерә демәјибләр: "О көһлән атлары јахшы кишиләр миниб апар-ды". Бунунла бирликдә бу әһалидә, бу торпагда тарих боју нәсил-дән-нәслә кечән бир адәт, бир ән'әнә, даһа доғрусу, бир кејфијјәт сабит галыб: мәтанәт, мәрдлик, сәдагәт!

Лаһычдан јүзләрлә истә'дадлы, мәшһүр шәхсијјәтләрин - ән мүх-тәлиф пешә саһибләринин јетишмәсини мүмкүн едән - адамлары-нын зәһмәтсәвәрлији, әзмкарлығыдыр. Дағларда, чәтин шәраитләрдә јашајанлар, адәтән мүбариз, фәдакар олурлар.

ЧӘКИЧ. ЗИНДАН. КӨРҮК. Тарих әдәбијјатында көстәрилир ки, Азәрбајчанда һәлә ерамыздан хејли әввәл сәнәткарлыг јүксәк сәвиј-јәдә инкишаф етмишди. Мәсәлән, онун шимал торпагларында - Ал-

банијада мисдән, дәмирдән мүхтәлиф әмәк алатләри, шүшәдән, гызылдан бәзәк шәјләри, габлар дүзәлдән, галалар вә биналар гуран чох маһир усталар варды. Ерамызын VII-X жүзилликләриндә Бакы, Дәрбәнд, Кәнчә, Шамаһы, Гәбәлә, Шәки, Нахчыван, Бәрдә, Бәјләган вә с. јерләрдә һазырланан метал вә тохучулуг мә'мулатлары нәинки өлкәнин өзүндә, онун сәрһәдләриндән кәнарда да мәһшүр иди. Азәрбајҗан тачирләри һиндистанла, Чинлә, Ирагла вә башга өлкәләрлә тичарәт әлагәләри сахлардылар. Сәнәткарлыгла тәкчә шәһәрләрдә дејил, кәндләрдә дә мәшгул олурдулар.

О вахт Лаһыч гәсәбәсинин дахил олдуғу Шамаһы IX-XVI әсрләрдә вә ондан сонракы дөврләрдә Шаргин ән бөјүк тичарәт вә сәнәткарлыг мәркәзләриндән олмагла, маариф, мәдәнијјәт, елм, бөјүк алимләр, шаирләр, сијаси хадимләр мәскәни кими танынырды. Шамаһыда Азәрбајҗанын мүхтәлиф јерләриндән олан тачирләрлә јанашы, Иран, һиндистан, Русија, Јүрҗүстан, Гәрби Авропа өлкәләриндән кәлән тачирләрлә дә растлашмаг олурду. Ширванда һазырланан мис габлар, алатләр, ипәк вә халылар аднан иди.

Көрүнүр, бу чүр әлагәләр Шамаһынын јахынлығындакы Лаһычда да сәнәткарлығын инкишафына, лаһычларын тичарәт ишләринә фәал гәшулмасына сәбәб олмушду.

3

Sənətlər... Sənətkarlar...

Мис **вә Лаһыч** сөzlәри чохдан синонима чеврилиб. Лаһыч дежилән-дә елә бил гулагларда мис чинжилтиси чанланыр, мис жерәндә вә ја бу сөзү ешидәндә о саат дөрд тәрәфдән әзәмәтли дағларын әһатә етдији чәннәт кушәси - Лаһыч гәсәбәси бүтүн көзәллији вә чәзибәси илә көз габағында дајаныр. Јер-јердән учалан чәкич сәдалары ешидилер.

Мис габлар истәһсалы вә тичарәти илә мәшғул оланлары үч група ајырмаг олар: бинәдарлар, јахуд “хөзејин”; мискәрләр; сәһракәрдләр.

Зәнкин бинәдарлар мис мә'дәнләринә - Кәдәбәј, Борчалы, Зән-кәзур, ја да Бакыја кедиб хам мис алараг дөвә карваны илә Лаһыча јола салардылар. һәр бинәдарын өз даими мүштәри устасы вә сәһ-ракәрди варды. Алыш-вериш нағд пулла, ја да мөһләтлә, гисмән нисјә кедәрди. Елә ки, дөвә карваны варид оларды, мискәрләр ла-зыми мигдарда мис көтүрәрдиләр. Ортабаб бинәдарлар да варды.

Бинәдарлар арасында бәрк рәгабәт кедәрди. Бир мискәр вә ја сәһракәрд башга хөзејинлә алыш-веришә кирмәк үчүн әввәлки би-нәдарла һагг-һесабы чүрүтмәли иди. Чох вахт бу о гәдәр дә асан олмурду.

* * *

Азәрбајчанда метал филизләри, о чүмләдән, мис јатаглары Кичик Гафгазла бағлыдыр. Бу чәһәтдән Кәнчәәтрафы әрази һәмишә диггәти чәлб етмишдир. Дәмир, мис, кобальт, алүминиум вә с. ја-таглары гәдимдән мә'лум олса да, сәнајә мигјасында ахтарыш, кәшфијат вә истисмар XIX әсрин орталарындан башланыр.

Бунунла әлагәдар тарихә гыса нәзәр салаг. Алман магнатларындан Сименс гардашлары Кәдәбәјдә Мисдаг јатағыны ичарәјә көтүрүб истис-мара башлајырлар. Сонра да Дашкәсән, Киракидзор, Зәјәм вә диқәр әразиләрдәки дәмир, кобальт, алүминиум вә башга филизли сәһәләри әлә кечирирләр. Овчу ады илә алман мүһәндис-забитләри кәлиб ахта-рыш - кәшфијат апарараг фәјдалы филизләрин геоложи хәритәсини вә профилләр тартиб едирләр. һәм дә јаваш-јаваш истисмара башлајыр-лар. Онлар бу јерләри Гафгазын Уралы адландырырдылар. Мисдагдакы филиз күлчәсини чыхардыб Кәдәбәј вә Галакәнддә гүрдуглары металлур-жи заводда мисә чевирирдиләр. Електрик стансијасы тикдирмишдиләр. Тонларла мис Русија шәһәрләринә вә харичә нәгл едилирди. Галакәнд-

дә галын мешә ичәрисиндәки заводда гызыл, күмүш вә кобальт истәһсал едирдиләр. Бу заводда анчаг алман уста вә фәһләләри ишләјирдиләр.

Јаначаг үчүн мешәләри амансызчасына гырырдылар. Ичарәјә кө-түрдүкләри әразидә јерли әһалини ата-баба јурдундан зорла көчү-рүрдүләр. Инад едиб мүгавимәт көстәрәнләри Сибирә сүркүн етдирдиләр.

Дәлләр стансијасындан Кәдәбәјә шосе јолу чәкдирмишдиләр. Мә'дән мүдиринин үч ат гошулмуш фәјтону стансијадан Кәдәбәјә ики саат јарыма кәлирди. Нефть кәмәри узатмышдылар. О заманлар дағ-лыг, дәрә-тәпәлик, мешәлик әразидә бу, агласыгмаз јенилик иди. һәр партлајыш вахты адам һәлак олурду. Галакәнд чајы үстүндә ики турбин гурмушдулар. Электролиз јолу илә метал алырдылар. Дар дәмир јолу чәкдирмишдиләр. Бу, Загафгазијада илк тәчрүбә иди. Чохлу одун анбары варды. Кәнчәдән Кәдәбәјә телеграф хәтти узат-мышдылар. Кәдәбәјдән Шәмкирә да дәмир јолу чәкмишдиләр.

Сименсләр кобальт дамарларыны бир-бир кәшф едиб филизи чы-хардыр, әридир, тәмиз мөһлулу гутулара долдуруб Алманијаја рәнк ады илә јола салырмышлар. Чүнки рус дөвләти илә анчаг мис барә-дә мүгавилә бағлајыблармыш. Гызыл, күмүш, кобальт вә башга фи-лизләри хәлвәти чыхарырлармыш.

Сименсләр чар Николајын сарајы илә чох јахын идиләр. Чарын арвады алман шаһзадәләриндән иди. Италија шаһзадәсини вә Бава-рија вәлиәһдини Кәдәбәјә гонаг кәтирмишдиләр. Ова кедир, чохлу һејван вә гуш овлајырдылар. Күнләри кефдә-зијафәтдә кечирди.

Кәдәбәјдәки штолниләри Сименс гардаш вә бачыларынын адына гојмушдулар: “Отто штолни”, “Клара штолни”, “Роберт штолни” вә с. Јајын исти күнләриндән бириндә мис филизи дашыјан ешшәкләр-дән бири кедир кирир “Отто штолни”јә. Фәһләләр бу штолнијә “Еј-зен штолни”, јә'ни “Ешшәк штолниси” ады гојурлар.

Сименсдән башга ермәни ишкүзар сәрсәриләри дә дағ-мә'дән сәрвәтләримизә, чәјирткә тахыл зәмисинә дарашан кими, амансыз-часына дарашмышдылар. Аддымбашы мә'дән салмышдылар. Мү-һәндис, уста, иш ичрачылары һамысы өз ермәниләри иди.

Мадам ки, тарихә сәјаһәтдир, Азәрбајчанын табииәти вә мәнзәрә-ләри илә инсаны вәлөһ едән, түкәнмәз филиз сәрвәти илә әсрләр узуну јаделлиләрин тамаһкар, зәнжинләшмәк еһтирасына мә'руз га-

лан Зәнкәзур торпаглары барәдә азча да олса јазаг. Зәнкәзур гә-
димдән ана торпагларымызын бир парчасыдыр. Буну сүбута һеч бир
еһтијач јохдур. Тәкчә әһалисинин 90 фаизинин азербайҗанлылардан
ибарәт олмасы һәр шеји тәсдиг едирди. Бүтүн гәсәбә, кәнд-кәсәк,
мешә, дәрә-тәпә вә дағларын адлары да буну кәстәирди.

Зәнкәзурда јүз илләр боју фајдалы филиз вә хүсусән, мис јатаг-
лары ишләдилиб. Һәтта Македонијалы Искәндәр бу јерләри истила
едәндән сонра мә'дән ишләринә рәвач вериб. Сон заманлара гәдәр
Зәнкәзурда ишләјән рәис, устабашы, уста вә иш ичрачылары јунан-
лар иди. Һамысы Искәндәр дөврүндә кәлиб бураларда мәскән са-
ланларын төрәмәләри иди.

Һәтта белә бир мәсәл дә дилләрдә кәзирди: "һарамзадалыгда чу-
һуда чатан олмаз, амма ермәни олан јердә чуһуд дал-далы чәкилмә-
лидир, елә ки јунан көрүндү, ермәни гојуб гачмалыдыр".

Јунанларын галыгларыны совет дөврүндә ермәниләр бәрк сы-
хышдырдылар. Икинчи дүнја мұһарибәси вахты әлләринә бәһанә
дүшдү, олан-галаныны да Сибирә сүркүн етдиләр.

Зәнкәзур-торпаглары азербайҗанлы хан, бәј, задәкан вә мүлкә-
дарларын мүлкләридир. Ејнилә тәбии сәрвәтләри дә. Зәнкәзурда
чохлу мис мә'дәни варды. Һасилат бөјүк иди. Ермәниләр ичарәјә кө-
түрүб, мә'дән салараг ишләдирдиләр.

Сөһбәти чох да узатмаг олмаз. Амма мараглы бир әһвалаты гејд
едәк. Зәнкәзурда Чахмах бәј бир нечә јерә кедиб дөвләт саһәсиндә
ев тикиб, о торпаглара јијәләнмишди. Һәкумәт мә'мурлары Чахмах
бәји о јерләрдән говмаг үчүн мәһкәмәдә иш галдырыр, лакин һәр
дәфә удузурдулар. Чүнки әразидә евин олмасы кифајәт иди ки, ону
көчүрдә билмәсинләр. Бир дәфә онун ев тикдирдији јер ермәни
кәндиңә јахын имиш. Кәнд чамааты Чахмах бәји мәһкәмәјә верир.
Тифлисә кедиб танынмыш ермәни вәкили тутурлар.

Чахмах бәј ермәни дилини чох көзәл билирмиш. Ермәнисајағы
кејинир, сач-саггалыны да о гајдада дүзәлтдириб үз тутур Тифлисә.
Вәкилин үнваныны өрәниб кедир евинә. Дејир ки, мәни чамаат
көндәриб, ишимиз нә јердәдир, нечәдир, нә тәдбир төкүрсән, де
еләјәк. Вәкил мүфәссәл мә'лумат верир. Чахмах бәјин вә ермәнилә-
рин зәиф, чатышмајан вә тутарлы чәһәтләрини кәстәир, һәр еһти-
мала гаршы һазырлашмағы тапшырыр.

Мәһкәмә гурулуб ишә бахмаға башлајанда ермәниләрин вәкили
көрүр ки, иддиачы кәнд нүмајәндәләри бир тәрәфдә, јанына мәслә-
һәт алмаға кәлән Чахмах бәј о бири тәрәфдә чавабдеһ јериндә оту-
руб. Дејир ки, а киши, ора чавабдеһин јеридир, дур кеч бу тәрәфә,
сәнин јерин ермәниләр отуран тәрәфдир.

Чахмах бәј дејир: "Сәнин јаныва кәләндә, доғрудур, мәним јерим
орда, ермәниләр тәрәфдә иди, инди исә мәһкәмәдә мәним јерим
бурдадыр". Мәһкәмәдә Чахмах бәј иши удур, торпаға јијәләнир...

Јери кәлмишкән ону да гејд едим ки, ермәниләр сәрһәд боју ла-
ғым вуруб Азербайҗан әразисиндәки филиз, хүсусән гызыл дамарла-
рыны ишләдиб истисмар едирләр. Бу сојғунчулуг Сталин өләндән вә
Мирчәфәр арадан көтүрүләндән сонра Микојан васитәсилә лап түҗ-
јан етди. Кеологлар, ихтисаслы алимләр фәрјад гопарыб сәс-күј
салдыларса да, вечинә алан олмады. Бизим рәһбәрләр исә нәинки
е'тираз етмәдиләр, ағызларыны ачмаға белә чүр'өтләри чатмады.
Әксинә, сәс-күј гопаранлары чәзаландырдылар ки, сиз халглар ара-
сында бејнәлмиләл достлуга хәләл јетирирсиз.

Азербайҗанда мискәрлик сәнәти ән чох Лаһычда инкишаф етмиш-
ди. Тарихчиләрин әсәрләриндә Лаһыч гәсәбәси Гафгазда мис габ-
лар истеһсалынын мәркәзи кими тәсвир едилир. Етнограф Кәримбәј
1850-чи илин август ајында бу гәсәбәдә олмуш вә әсәриндә бураны
белә тәсвир етмишдир: "Лаһыч силаһ вә мис габ гајыранлар мәркә-
зидир. Лаһыч силаһлары мүсәлманлар ичәрисиндә јахшы силаһ ки-
ми таныныр, мис габлары исә, демәк олар, бүтүн Гафгазда
јајылмышдыр. Буна әсасән һәмин габларын нә гәдәр һазырланмасы
барәдә тәсәввүр өлдә етмәк олар".

Китабын әввәлиндә гејд етдијимиз кими, Лаһычда одлу вә сојуг
силаһлар, әмәк аләтләри дә дүзәлдирилди. XIX әсрин орталарында
бурада 8 силаһ гајыран е'малатхана варды. Өзүнүн түфәнк вә та-
панча һазырлајан е'малатханасы олан уста Әбдүлрәһим Азербайҗан-
дан кәнарда да танынырды. Лаһыч усталарынын бомба вә топ да
дүзәлтдикләрини јухарыда јазмышыг.

Мискәрләр. Е'мал просесинин өзү кими, мисин гәсәбәјә кәти-
рилмәси дә чох чәтин баша кәлирди вә чох да узаг дијарлара бағлы
иди. Анчаг бир нечә нәфәр варлы бинадар бу ишин өһдәсиндән кәлә
билирди. Дәвә карваны, бир дә чарвадар вә сәһракәрд атлары јека-

нә нәглијат васитәси иди. Кәдәбәј, Зәнкәзур, Тифлис, Бақы вә с. мәнтәгәләрдән мис кәтирилди. Һәләб, Истанбул, Инкилис вә һәтта Һәбәш мис хамәләри алынырды. Фәрг һәм кејфијәттә, һәм дә чәкидә иди. Харичи хамәләр ә'ла нөвлү вә ағыр олурду. Кәтүрүб-гојмаг үчүн јан тәрәфдә дәстәкләр варды.

Миси әридәндә иш чох ағыр олурду. Ики көрүкчү чағырылырды. Гәсәбадә хүсуси көрүкчүләр варды. Ејнилә чәкиччаланлар, каркәрләр, шакирдләр вә с. Мис јумшаг олсун дејә, әридәндә һәр 18-20 килограма 100 грам гурғушун әләвә едирдиләр. Дүзәлдиләчәк габларын ири-хырдалығындан асылы олараг, әринмиш мис төкүлән гәлибләр дә мүхтәлиф олурду.

Мискәр дүканларындакы мүхтәлиф әләтләрин үмуми дәјәри о вахтын мәзәннәси илә 300 манат гызыл пула бәрабәр оларды. Русиядан вә Инкилтәрәдән кәтирилән мишарлардан башга, бүтүн әләтләри Лаһыч дәмичиләри өзләри дүзәлдирдиләр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, 7, бә'зән 9 чәкич чаланын иш вахты, даирәви дурушу, чәкичләрин башга-башга аһәнкдә гопартдыглары сәс вә үмуми сәдасы баханлары һејран едирди. Бу хош аһәнк гәсәбә сәмасында әкс олунур, чох узаглара кедирди.

Мискәрләр ики дәстәјә бөлүнүр: "Изафәчи" вә "Харачи". Усталар биринчи нөв габларын һәр пудуна 2 манат 80 гәпикдән 3 манат 30 гәпијә гәдәр музд алырдылар. Һәккакларын һаггы исә јазы вә нахышларын сајына, мүрәккәблијинә көрә өдәнилирди. Бир устанын иллик әмәк һаггы 150 манатдан чох олмурду.

Мис габларын һазырланмасында вә сатылмасында иштирак едәнләр: бинәдар (мискәрләр хам мал верирди), устабашы (һәм дә дүкан саһиби), уста, каркәр, шакирдләр.

Чәкиччаланлар вә көрүкбасанлар лазым оlanda ишә чәлб едилди. Сәһракәрдләр һазыр габлары апарыб сатырдылар.

XIX әсрин ахырындан мис габларын истәһсалы кет-кедә тәнәззүлә башлајыр. Сәбәб фабрик-заводларда бурахылан габларын илдән-илә мигдарынын артмасы, һәм дә гат-гат учуз сатылмасы олуб.

Бир заманлар тәзә мис габлар гызыла бәрабәр иди. Кәлин-гызларын кәбин һаггы тәзә мис габла 4 пуд, 5 пуд, бә'зән 10 пуд тәјин едилди.

Галајчылар. Бу сәнәт мискәрлијин бир голу иди. Пешәләри габ-

лары галајла ағартмаг иди. Һәммин пешәдә әмәк аз сәрф едилир вә гисмән сәдәдир. Мәһдуд мигдарда карасты вә әләтләрдән истифадә едилир. Галајчы истәдији вахт балача көрүјү вә бир нечә вачиб әләти (чәкич, кәлбәтин вә с.) шәләләјиб истәдији јерә, аиләсинә рузи далынча кедирди.

Мүәллим һачыбаба Сејфәли оғлу мараглы бир әһвалат нәгл едирди:

Атам ади чәкиччалан олуб. Пул јығыб е'малатхана ачыр. Беш оғлу илә ишләјир. Бинәдар һачы Гурбан Губадан дәвә карваны илә көһнә мис көндәрир. Мискәрләрә пәјләјыр. Атама да бир о гәдәр верир ки, әритсин. Мисин ичиндә бир көһнә лүлејин дә олур – чох ағыр, кәтүрүб-гојмагы чәтин... Оғланлардан бири дејинир ки, бу бинәдарларын көзү дојмур. Һачы Гурбан мис ағыр кәлсин дејә мәфрәги (бүрүнч) долдурур лүлејинә, даһа баша дүшмүр ки, мәфрәг чох оlanda јахшы мис дә зај олур, чәкич дәјән кими дөнүр тоза. Һа әлләширләр лүлејинин ағзыны ача билмирләр, дибини очаға гојуб гыздырыр вә ачырлар, көрүрләр ки, ичи гызыл бешлик, онлугла долудур. Атам гызылы апарыб Шәмси нәнәмә тапшырыр. Шәмси нәнәм чәрәкјапан иди. Һачы Гурбанкил үчүн дә чәрәји һәмишә о јапырмыш.

Һачы Гурбан кәлир Губадан, мискәрләри јығыб сорушур ки, кимдәдир лүлејин? Дејирләр Сејфәлидә. Чағыртдырыр ону. Кәлир, јухары чыхмајыб билдирир ки, дәјирманда дәни тәкнәдә гојуб кәлмишәм. Сөзүнү де! Һачы Гурбан әһвалаты дејир. Сејфәли чаваб верир ки, хәбәрим јохдур. Лүлејини атдым очаға әриди.

Һачы Гурбаны дәрд бүрүјүр. Нә јејә билир, нә ичә. Јухусуну итирир, дүшүр јорган-дешәјә. Јатагда да гәрар тута билмир, кечәјарысы гәсәбә күчәләриндә һәрләнир. Биртәһәр евә кәтириләр. Дуруб гачыр еви илә үзбәзүз тикдирдији мәсчидә.

Сејфәлинин арвады Шәмси Һачы Гурбанкилдә бүтүн күнү чәрәк јапыб евә гајыданда көрүр ки, Һачы Гурбан мәсчид һәјәтиндә өз-өзү илә даныша-даныша кедир о баша, гајыдыр дала. Арада дивара сәндәләјир. Шәмси јашмаг тутуб она јахынлашыр, сорушур: Һачы, дејәсән кефсизсән, нә олуб?"

"Даһа нә олачаг, өлүмү ахтарырам, тапа билмирәм. Гачыр мәндән".

"О лүлејинә көрә? Фикир еләмә, мәнәдир әманәт. Мән иманымы дүңја малындан өтрү јандыра билмәрәм. Ахирәт вар". Кәтириб гы-

зыллары гайтарыр. Начы Гурбан жүз манат Сейфәлијә верир ки, кет Мәккәни зијарәт елә. Сейфәли кетмир. Начы Гурбан хәбәр кәндәрир ки, мадам һәччә кетмирсән жүз манаты гайтар.

Сейфәли он дәнә беш манатлыг, беш дәнә дә он манатлыг кәтүрүр кәлир гәсәбәдә вә әтраф кәндләрдә ән мүгәддәс шәхс һесаб едилән мәшһур тәбиб, алим, моизәчи Аға Сејид Әшрәфин јанына, әһвалаты данышыр вә дејир ки, Начы Гурбан ону сыхышдырыр.

Аға Сејид Әшрәф адам кәндәриб Начы Гурбаны чағыртдырыр. Дејир: "Начы, бу шәхс сәнин лүләјин долусу гызылыны оддан, аловун ичиндән чыхардыб, нәинки жүз манат, о гызылларын һамысы она һалалдыр, ана сүдүндән дә һалалдыр".

Сөһбәт узаныр, чәкиччалан Сейфәли дејир ки, мән онун пулуна һәччә кедә билмәрәм. Аллаһ өзү мәнә јетирәр, кедәрәм. Пулу верир һәкимә, дејир: "Өзүн нечә мәсләһәт билирсән елә дә елә".

Аға Сејид Әшрәф дә ики бешлик ајырыб верир чәкиччалана, галаныны гайтарыр Начы Гурбана. Сейфәли беш манатлыгын бирини гојур һәкимин дөшәји алтына (о заман нәзакәт наминә пулу бу гайда илә верәрдиләр), бирини дә өзүнә кәтүрүр.

Гызыл барәдә һәким Молла Мөһәммәд Рза да мараглы бир һекәјәт данышырды:

Аллаһ һәр шәјдән ахырда гызылы јарадыр. Гызыл даш үстүнә дүшәндә бәркдән хош авазла чинкилдәјиб дејир: "Ја әзиз Аллаһ!" Бу шүкүр не'мәтли Аллаһа чох хош кедир вә дејир: "Сән ки мәни белә әзизләдин, сәнә елә бир гүдрәт верәчәјәм ки, адамлар сәни көрәндә мәни јаддан чыхарачаг, һәтта даначаг". Бу сөзләрдән сонра ашағыдакы бејти мә'налы бир тәрздә охујарды:

Әбу Зәр кәр ола би зәр чаһан бизар олар ондан,

Бу хәлгин мәзнәби, дини, әбу, унбу әһи зәрдүр.

Јә'ни:

Гызылын атасы гызылсыз олса чамаатын ондан зәһләси кедәр,

Бу хәлгын мәзнәби, дини, атасы, анасы вә гардашы гызылдыр.

Мискәрләр аңламы алтында адәтән мисдән габ-гачаг, ев мұхәлифаты дүзәлдәнләр нәзәрә алыныр. Бу просесдә ашағыдакылар иштирак едир: уста мискәр, каркәр, чәкиччаланлар (тапунчаланлар), гырсыгзыдыран, гырстутан, көрүкбасанлар.

Мискәрләр ата-бабадан мис габ-гачаг дүзәлдән пешәкар сәнәт-

карлар идиләр. Өз е'малатханалары, истәһсал аләтләри оларды. Неч кәсдән асылы олмајараг ишләјәр, көһнә мис алар, габ-гачаг дүзәлдәр, каркәр вә фәһлә тутардылар. Адәтән гардаш вә әмиушаглары, белә демәк мүмкүнсә, гәбилә бу сәнәтлә мәшгул олар, улу баба вә бә'зән улу нәнәләринин адыны дашыјардылар: Начы Ата ушаглары, Мамај ушаглары, Рәһим ушаглары вә с.

Мараглыдыр ки, әксәр һалларда һәр сәнәткар дүзәлтдији габла танынарды: касачы, газанчы, тавачы, күүмчү, мәчмәичи, афтафачы, гәндабчы вә с.

Каркәрләр, мајасы вә истәһсал аләтләри олмадығындан мискәрләр үчүн ишләр, ахшамүстү музд алардылар. Чох маһир, бачарыглы вә әмәксевәр идиләр. Үст-башлары һис-пас, тоз ичиндә, ләгәбләри "паслы мискәр" иди. Күн доғандан күн батана гәдәр ишләрдиләр.

Көрүкбасанлар. Мискәр е'малатханаларында ики көрүк олур; бөјүк вә балача. Бөјүк көрүкләрдә миси әридиб маје һалына кәтирир, лазыми техноложии просесдән сонра одадавамлы килдән дүзәлдилмиш гәлибләрә төкүр, гырсы һазырлајырдылар; бөјүк көрүкләрин очаглары јердә олур, бу очаглар арха тәрәфдән көрүјә бәнд едилир. Вахташыры — һәфтәдә, он беш күндә, бә'зән ијирми күндә, јалныз мис әридиләндә ишә салынырды.

Балача көрүкләрдән исә гырсы вә һазырланан габлары лазыми дәрәчәјә гәдәр гыздырмаг үчүн истифадә едилир; бир күнчдә квадрат шәкилдә гурулур. Бүтүн просесләр балача очагларда апарылыр.

Көрүкбасанлар бир нөвбәдә 16-18 саат арамсыз ишләјирдиләр. Әндазәсиз иш көрәндә төһмәт дә ешидәрдиләр: "Көрүкбасан дејилсән ки?!" Көрүк барәдә белә бејт вар:

Нәфәси вар, чаны јох.

Дәриси вар, гарны јох.

Гырсыгзыдыранлардан ода, ағыр зәһмәтә дөзмәкдән әлавә бөјүк һәссаслыг, пешәкарлыг дүјуму тәләб едилирди; маје мисин көркәминдән, рәнкиндән, рәнк чаларларындан јетишиб-јетишмәдијини тә'јин етмәли идиләр. Гызмыш гырсы хусуси кәлбәтинлә ири зиндан архасында дајанмыш мистутан устаја өтүрүрдү; о да ики узун кәлбәтинлә гырсыдан јапышыб чәкич чаланлара әмр едирди: "Јубанмајын, башлајын!"

Чәкиччаланлар күнәмузд ишләјирдиләр. Чох вахт ахшамлар, ја

да кечә жарыдан ишә башлардылар. Диаметри 25-30 см олан галын мис парчасыны тапунла дөјәчләјә-дөјәчләјә кенишләндириб чүрбәчүр өлчүлү газана, таваја, тештә вә с. дөндәрирдиләр. Гырсы очагда алов рәнкинә чалана гәдәр гыздырырдылар. Тапунун сапы бир метр узунлугда, башы ики килограм оларды. Тапунчулар доггуз, бә'зән алты нәфәр дөврәләмә дајаныб зиндан үстүндәки гырса арамсыз зәрбә ендирәрдиләр. Гырстутан гоша кәлбәтинлә гырсы һәрләдирди ки, һәр јерә зәрбә дүшсүн. Гышда да бир көјнәклә ишләјәр, үст-башларындан тәр төкүләрди. Әлләри габыг верәрди. Габыгы бычагла сојардылар. Јан-јерәјә гығылчым сәпәләнәрди. Тапун сәдаларынын јаратдыгы аһәнкә гәсәбә әһли ана бәтниндә алышарды.

Мискәр дүканлары кениш вә һүндүр олар, он илләрлә јығылыб галмыш тоз-пас диварлары, тахча вә дирәкләри басарды.

Үрәк ағрысы илә гејд едилмәлидир ки, сонралар, көһнә мис ады илә, әсрләрдән хатирә галмыш жүзләрлә, минләрлә нахышлы, бәзәк-ли инчәсәнәт нүмунәләри очагларда әридилди.

Дәмирчиләр. Дәмир бәшәријәтин тәрәггисиндә чох мүнһүм рол ојнамышдыр. Әбәс јерә тарихин мүнәјјән бир мәрһәләсини "дәмир дөврү" адландырмајыблар.

Сәнајенин, истәһсалатын, тәсәррүфатын, чәмијјәтин, бир сөзлә, һәјатын дүнјада елә бир саһәси јохдур ки, дәмирсиз кечинә билсин. Дәмир сөзүнү ешидәндә мәшһүр түрк шаири Мәһәммәд Әмин Јурдагулун шакирд вахты әзбәрләдијим "Дәмирчи" ше'ринин бир мисрасыны хатырлајырам: "Алтун дөврү чохдан кечмиш, шимди дәмир дөврүдүр".

Бу әвәзолунмаз фајдалы филизин Азәрбајҗандакы јатаглары Ки-чик Гафгаз дағларындадыр. Дәмир күлчәси та гәдим заманлардан јерли әһали тәрәфиндән газылан чалалар вә лағымлар васитәсилә әлдә едилирди.

Мәшһүр алман геологу Ехвалд 1819-чу илдә Кәнчә јахынлығында Бајан кәнди әтрафында апардыгы кәшфијат барәдә кенерал Јермолова јаздыгы рапортда бу араларда зәнкин дәмир јатаглары олдуғуну билдирди. Елә о илләрдә Н. Флоревски дә белә јазырды: "Кәнчә даирәсинин Бајан вә Дашкәсән кәндләриндә дәмир филизи чыхармагла мәшғүл олурлар. Бајан кәнди сакинләри дәмири башга јерләрдә апарыб сатырлар. Мә'дәнләр Гошгар чајынын ахары бојун-

ча јерләшир. Филизин кејфијәти јүксәкдир. Дәмир шахталары 10 аршын дәриндә салыныр. Бу шахталар чох дарысгалдыр, белә ки, фәһләләр ора сүрүнә-сүрүнә кирир, узанмыш вәзијјәтдә ишләјир-ләр. Филизи торбалара долдурур, иплә чөлә дартырлар. . .

Филизи евләрдәки хүсуси собаларда әридирләр. Собанын узунлуғу 4 аршын, һүндүрлүјү 1,5 аршындыр. Бир пуд дәмир алмаг үчүн 5 пуд (80 кг) көмүр сәрф едилир. Илдә 1050 пуд халис дәмир алыныр".

Гушчу вә Човдар кәндләриндә дә дәмир истәһсал едирдиләр.

Лаһычда дәмирдән бир чох әшја һазырланырды.

Әһән кәндинин чамаеты анчаг дәмирчиликлә мәшғүл олурду. Шамахы јахынлығындакы Дәмирчи кәндиндә дә ејнилә. Әсасән кәнд тәсәррүфаты аләтләри вә мәишәт әшјалары дүзәлдирдиләр. Кәндләрин чохунда балача бир дәмирчихана олурду; бә'зи кәндләрә вахташыры дәмирчи кәлирди.

Дәмирчи дүканы олан јерләрдә сәс-күј, зинкилти, күрз вә чәкич сәдалары, көрүк парылтысы аләми бүрүјүр, узагдан диггәти чәлб едирди. Фирдовсинин дилиндән нәгл едилән әһвалат адамын јадына дүшүр. Даһи шаир дејирмиш ки, Рүстәм Залла Шағал пәһләван арасындакы вурушу вәсф едәндә бирдән-бирә илһам мәни тәрк етди. На чәһд етдим, һеч нә чыхмады. Нечә күн јаза билмәдим. Шәһәрдә һәрләнирдим. Бирдән дәмирчи дүканындакы мәнзәрәни көрәндә елә бил илһамым ганадлана-ганадлана дала гајытды. Евә кәлдим. Мүбаризә сәһнәси көзләримин гаршысында чанланды.

Шағал пәһләван ағачлыгда пусгуда дуруб фүрсәт ахтарыр ки, Рүстәми өлдүрсүн. Бирдән Рүстәм ону көрүр вә каманы о сәмтә тушлајыр, оху атыр. Шағал исә јоғун көвдәли чинар ағачынын архасында далдаланыр. Рүстәм Зал оху елә бурахыр ки, Шағал илә чинар ағачыны бир-биринә тикир.

Даһи шаир гаршыдурма мәнзәрәсини белә тәсвир едир:

Тәрагү-туруғу, ә'муд киран,
Ба манәнд дүканы аһәнкәран,
Чәмәндари имруз амүхтәәм,
Шәғали чинари бә һәм дүхтәәм.

Лаһыч гәсәбәсиндә елә нәсилләр варды ки, јүз илләрлә ата-бабалардан галан сәнәти давам етдирдиләр. Мисал үчүн 96 јашы олан дәмирчи уста Мәһәммәд Рзаны кәстәрмәк олар. Атасы Сејид

Мәһәммәд 103 ил јашајыб, бабасы Аға Мәһәммәд, онун атасы Сејид Әһмәд, онун да атасы Мәшәди Рамазан.

Мәһәммәд Рзанын оғуллары вә нәвәләри дә дәмирчиликлә мәш-гул олублар. Бир сөзлә, бу нәслин нүмајәндәләри 250-300 илдән чох өмүрләрини ејни сәнәтә һәср едибләр.

Налбәндләр. Бу сәнәт дәмирчилијин бир голудур. Лакин өз хусу-сијјәти вар, даһа садәдир. Налбәндләр ики група ајрылырды: ат, еш-шәк вә кәл — өкүз үчүн нал вә мых һазырлајан вә вуранлар, бир дә башмаг вә узунбоғаз чәкмәләр үчүн нал вә мых гајыранлар — бунлара “налчәрәк” дејирдиләр. Фабрикларин бурахдығы ајаггабылар чохал-дығына көрә “налчәрәкләр” әсримизин 20-чи илләриндән арадан чых-маға башлады. Башмагчы вә чарыгчыларын да агибәти ејни олду.

Налбәндләрлә әлагәдар мараглы бир өһвалат данышылып. Бир налбәндин арвады о гәдәр көзәл олур ки, ады дилләрдә кәзир вә бу хәбәр кедиб шаһа чатыр. Шаһ марагланыр, көрүр вә гадына вуру-лур. Налбәнди арадан чыхармаг үчүн сифариш едир ки, сабаһа гә-дәр сүвари әскәрләрин атлары үчүн нал вә мых һазырламалысан. Әкс тәгдирдә бојнуну вурдурачағам. Атларын сајы 1000-ә чатыр-мыш. Һәр ата 4 нал вә 24 мых һесабындан 4 мин нал вә 24 мин мых кәсмәли имиш.

Уста евә гајыдыр, ахшам јемәјиндән сонра узаныр ки, јатсын. Арвады дејир: “А киши, нејнәјирсән? Дур нал-мых һазырла. Шаһ бојнуну вурдурар...” “О гәдәр нал-мыхы һеч јарым илә дә һазырла-маг олмаз, арвад. Шаһа бәһанә лазымдыр... Аллаһа пәнаһ!” — де-јиб јатаға узаныр.

Сәһәр ала-гаранлыгда шаһын адамлары кәлиб налбәнди ојадыр-лар ки, шаһ кечә јары гәфләтән өлүб, дур онун табуту үчүн 20 дәнә мисмар гајыр!”

Налбәнд арвадына бахыб күлә-күлә дејир: “Мыхы мисмар еләјән пәрвәрдикар...”

Кәл вә өкүзләр үчүн нал ики ајпара шәклиндә олурду. Бу һејванлары архасы үстә јыхыб кәндирлә бағлајыр, хусуси үсулла наллајырдылар. Үмумијјәтлә, налбәндлик вәрдиш вә хусуси бачарыг тәләб едир...

Кечмишдә чохлу дәмирчи вә налбәнд варды. Инди исә Лаһычда вә әтраф кәндләрдә чәми бир нечә нәфәр налбәндлик едир.

Лаһычда Лејла ханым адында бир налбәнд усталыгда ад чыхар-

мышды. Зевәрода јашајырды. Еви мәсчидлә тин-тинә иди.

Чох күчлү арвад иди. Күлфәти елә о сахлајырды. Әри о гәдәр дә фәрли дејилди. Адыны Пытых гојмушдулар. Арваддан горхурду.

Лејла сүбһ намазындан сонра кечәрди дәмирчиханаја, нал, мых, кәсәр, бычаг, дәһрә, ораг гајыарды. Чүмә ахшамлары өлүләрә ја-син охујарды. Күндә үч кәрә намаз гыларды. Ушагларына да дәмир-чилик өјрәтмишди.

Рзагулу аһәнкәр нәинки гәсәбәдә, әтраф кәндләрдә дә мәшһур иди. Өзү дә пәһләван. Кәрбәла зијарәтинә кедән зәвварлар аты уста Рзагулуја наллатдырардылар. Рзагулу Кәрбәлаја кедән атын сағ аја-ғына бир күмүш аббасы (20 гәпик) гојуб сонра налы мыхлајарды. Вә дејәрди ки, бу нал дүшмәјәчәк. Дала гајыданда иншаллаһ кәти-рәрсән чыхардарам. Догрудан да нал дүшмәзди. Уста Рзагулу чы-хардыб аббасыны өпәр вә дејәрди: “Сән ағаны зијарәт етмисән, мүгәддәссән. Кәрбәла аббасысы”. Гојарды архалығын чибинә. Хеј-ли аббасы јығмышды. Һеч кимә вермәзди. Чүр’әт, чәсарәт вә күчүнә көрә ону “Рзагулу аһәнкәр” адландырыб, Залым Зөһһакын тәхт-та-чыны виран едән “Кавеји аһәнкәрә” охшадардылар.

Бир дөфә Бакыда трамвајда бир нәфәр Рзагулунун чибинә ки-рир. О да јапышыр оғрунун өлиндән. Һәриф һа вурнухур, өлләшиб, чабалајыр бир шеј чыхмыр. Әли Рзагулунун чибиндә милис шө’бәси-нә кәтирилир.

Бир дөфә гәсәбәја бир пәһләван кәлир, башлајыр күчүнү нүмајиш етдирмәја. Ири чәки дашларыны дишијлә галдырыр, аты дартыб мејданын бир башындан о бири башына апарыр. Синәсиндә ири дашлары күрзлә сындырырлар.

Пәһләван бир мис ики гәпији дишинин алтында чамаатын көзү гаршысында гатдајыб, мејданда кәзә-кәзә көстәрир. Рзагулу беш гәпиклији диши илә гатдајыр. Чыхыр ортаја, пәһләвана дејир ки, сәнинлә күләшәчәјәм. Атан јахшы, анан јахшы дејә пәһләван бојун гачырдыр. Рзагулу аһәнкәр әл көтүрмүр. Ахырда дејир ки, сәнин дә өввәл дөшүндә даш сындырсынлар, сонра бахарыг. Рзагулу узаныр вә дөшүнүн үстүнә ири сал чај дашлары гојуб сындырырлар, оғлу ағлаја-ағлаја гачыр габаға гышгырыр: “Вәј, дөдәм өлдү”. Аһәнкәр даш парчаларыны өл-голу илә саға вә сола дағыдыб галхыр вә бәрк-дән гышгырыр: “Оғул, горхма өлмәмишәм. Дәдә хырс (атан ајы-

дыр)". Мејданда әл чала-чала һамы күлүр. Вә о замандан индијә гәдәр "Дәдә хырс" сөзү зәрбүл-мәсәлә дөнүр.

Рзагулу аһәнкәр әл чәкмир ки, пәһлаванла күләшәчәјәм. Ахырда разылашыб күләшмәји сабаһа гојурлар. Пәһлаван кечә јары гачыр.

Кәрбәләја 6 аја кедиб гајыдардылар. Елә ат варды ки, үч, дөрд, һәтта алты дәфә Кәрбәләја кедиб гајытмышды.

Мәккә зијарәтинә кедиб гајытмаг бир ил чәкәрди. Бә'зән Кәрбәлә, Мәшһәд вә ја Мәккә зијарәтинә кедәнләр орда вәфат едәрди. Белә һалларда чавуш аты бирбаша гајытмајанын евинин габагына сүрәр, зијарәт әләмини јарыја гәдәр өјәрди. Фатихә вериләр, аилә матәм мәрасиминә башларды.

Дәмирчи Кәнчи – Хорузбаз сәһәрдән ахшама гәдәр 20-јә гәдәр ат наллајарды. Дөрд гардаш – Әбүлфәз, Ејваз, Абасәли, һәсән – налчәрәк идиләр, киши вә арвад башмаглары вә узунбоғаз чәкмәләр, бир дә ешшәк налы үчүн мых кәсәрдиләр.

Һазырда Лаһычда ән танынмыш уста Ага Зүлфүгардыр. Ону һәтта машынла Бакыдан кәлиб апарырлар.

Силаһсазлар. Лаһычда һәлә гәдим заманлардан силаһсазларын олмасы барәдә тарихи әсәрләрдә гејдләр вар. Мискәрлик вә дөмирчилик кими, бу сәнәт дә гәсәбәдә кениш инкишаф етмишди. XIX әсрин әввәлләриндә "Севернаја почта", "Новаја Санкт-Петербургскаја газета", "Суббота" вә с. газетләр Лаһычда силаһ гајырылмасы барәдә јазмышдылар.

Силаһханаларын икиси бу әсрин ијирминчи илләрина гәдәр галмышды. Онлардан бири Мурадан мәһәлләсиндә, диқәри Зәвәрә мәһәлләсиндә һачы Ҷаһанбахш вә һачы Нур Мәһәммәд һамамлары арасында "һил" дәрәсинин о тајында јерләширмиш. Бу ишдә усталардан Маһмуд, Нәчәф Әли, һачы Бала, Шаһбаз, Ағабала вә башгалары мәшһур имишләр. Уста Ағабаланын нәслиндән силаһ тәмир етмәк вә гајырмагла инди дә мәшгул оланлар вар. һәтта Бөјүк Вәтән мұһарибәси (1941-1945) вахтында лаһычлы бир чох уста Тула силаһ заводларында ишләјиб.

Рус-Иран мұһарибәсиндә, Ләнкәрән әтрафындакы вурушларда Лаһыч түфәнкләри шөһрәт газанмышды. XIX әсрин әввәлләринә аид бир сәнәддә кәстәрилир: "Лаһыч силаһы Ширван, Шәки, Губа, Гарабаг, Бакы, Дағыстан вә Ирана кәндәрилирди".

Усталар әмәлијјаты әл илә көрүрдүләр. Шөһрәт газанан усталары

чох јердә таныјырдылар. Уста Әбдүлрәһимин силаһлары, гајырдыгы лүләләр диғгәтәшәјән иди. Шамаһы кербиндә мис сәһәнк, ипәк вә с. илә бәрәбәр чарпазлашмыш ики түфәнк дә варды. Одлу силаһлары чох вахт көһнә дәмирдән, хусусилә ишдән дүшмүш наллардан гајырылдылар.

Лаһыч усталары өз хусуси үсуллары илә "Дәмәшг" полады һазырлајырдылар вә ондан һәр нөв силаһ, баһалы әшја гајырылдылар. Белә полад дүзәлтмәјин сирри чох мәхфи сахланырды.

Мәшһур силаһсаз һачы Баланын оғлу Мәшәди Камил Лаһыч үсулу илә "Дәмәшг" полады әлдә едилмәси барәдә дејирди:

"Устанын тапшырыгы илә лазым олмајән полад парчаларыны тоз һалына кәтирир, тәмиз кисәјә төкүрдүләр. Уста тозу евә апарыб хәмирә гарышдырыр вә хусуси јердә сахланан тојуглары једирдирди. Бу тојуглары һеч јерә бурахмырдылар. Уста онларын "зилч"ини бир габа јығырды. Тәзәк һазырлајыб "зилч"и она гарышдырыр, күн алтында гурудур, сонра күрәдә јандырырды. Тәзәк ичәрисиндә олан полад тозу әријирди. Бу маддә күрәнин алтындакы габа ја да гәлибә ахырды. Бу полада "гәмәрту" дејилирди. Лаһыч усталарынын "гәмәрту"дан гајырдыглары гылынч, хәнчәр, гәмә вә бычаглар бир зәрбә илә дәмири дә кәсирди. Мәшәди Камилин дедијинә көрә, тојугун чинаданында олан ширәнин тәркибиндәки маддә полады бәркидирди.

Хәнчәр, түфәнк, бејбут вә гылынчлары чох вахт нахышларла бәзәјирдиләр. Хәнчәр вә гылынчлар үчүн гыны, гәбзәни (дәстәји), түфәнкләр үчүн гундагы дүлкәрләр гајырылдылар. Уста Алы бу ишдә ад чыхармышды.

Тижәләри гызыл-күмүш сујуна тутурдулар. П. Зубов XIX әсрин әввәлләриндә јазырды: "Ширван татарлары (азәриләр) тәмтәрағлы силаһлары чох севириләр вә пул әсиркәмириләр, гызыл-күмүш сујуна тутуб бәзәјирләр".

Лаһычда ән мәшһур вә маһир силаһсаз усталар һачы Камил ушаглары һесаб едилирди. Беш гардаш олублар. Онлардан ән танынмышы һачыбала имиш. Гардашлардан үч нәфәри сојуг силаһ – хәнчәр, бејбут, бычаг, гәмә вә с., икиси одлу силаһ – түфәнк, тапанча гајырымышлар. Сојуг силаһ ишинә Әбдүләли, одлу силаһа һачы Бала бахырмыш. Силаһсазлыг бу аиләдә једди нәсилдән галма иди. Санкт-Петербургда өтән әсрдә чыхан газетләрдән бириндә Ла-

килләр – үчбучаг, дүз вә әјри хәтләр, устанын вә саһибинин ады, габын дүзәлдији тарих һәкк едилирди. Ири габлардакы нахышлар бә'зән кениш мәзмун әһәтә едирди.

Тәдгигатчылардан бири мис габларда һәкк едилмиш нахышлар барәдә јазыр: “Узун кәрдәнли лүлејин вә афтафаларын кәркәми чох чазибәдар вә кәзәлдир, өзү дә классик сәпкидә ифа едилиб. Үзәриндәки нахышлар бәдии чәһәтдән тәкмилдир, адамы һејран едир. Бәдии мис габлар әксәрән Лаһычда һазырланыр, харичи өлкәләрдә чох тез сатылырды...”

Адлы-санлы һәккаклардан Молла Мәһәммәд Шәр Һүсејни, молла Мә'мин Ахунду, Молла Әли Рзаны, Мәшәди Бахыш Әлимәрдән оғлуну, Кәрбалаји Тофиг Әбдүл Рәһман оғлуну, һачы Абдулла Мүриди вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Мисдән гајрылмыш вә үзәриндә чохлу шәкил, нахыш һәкк едилмиш бир самовар инди дә Лаһычдадыр. һачы Исрафил адлы бир тачир Мәкәрәдән (Нижни Новгород) бир бәзәкли самовар кәтирир. Самовар Алманијада һазырланыбмыш. Мискәр уста Нәчәфгулу ејни сәпки вә өлчүдә аз мүддәтдә она охшар бир самовар гајырыр (1130 һичри илиндә) – һүндүрлүјү 59 см, чеврәси 84 см, диаметри 28 см. Самоварын үстүндә “Саһиби һачы Баба вә әмәли Нәчәфгулу” сөzlәри һәкк едилиб. Әсл инчәсәнәт нүмунәси олан бу самовар адамы һејран едир. Халг јарадычылығына хас нахышларла бәзәдилиб. Гуш, битки вә инсан тәсвирләри илә бәзәдилиб. Самовар јухарыдан ашағы нахыш ичиндәдир. Бош јер јохдур. Бута, гызыл күл, јарпаг, өрдәк, балыг, газ, чейран, инсан вә с. самовары бәзәјир.

Уста Молла Маликин гајырдығы нимчә дә кәзәлликдә адамы һејран гојур. Бу нимчә һичри тарихинин 1263-чү илиндә гајрылыб. Нимчәдә фарсча бу бејт јазылыб:

Һаггында јазырам буну, еј рузкар,

Мән өләндә хәттим галар јадикар.

Нимчәдә күл дәстәләри үстүндә ашиг-мәшуг кими үз-үзә ики гуш отуруб. Халг арасында буна “Јар јары севди” нахышы дејирләр. Ди-кәр шәкилдә гушлар күл үстүндә арха-архаја отурублар. “Јар-јардан күсүб”, ја да күсүлү бута дејирләр. Самовар да, нимчә дә надир сәнәт нүмунәләридир.

Лаһыч усталары бүрүнчдән дөрд, алты вә сәккизкушәли, баш-

дан-ајаға бәзәкли мангаллар гајырырдылар. Чох вахт тачирләр апарыб Батумда харичиләрә сатырдылар. Ејнилә дарвазалар үчүн “Дәг-гүлбаб” (гапыдөјән).

Зәркәрләрә, кәлинләр вә гызлар үчүн һәмәјил, сырға, голбаг, арпа, бадам сифариш вермәкдән өтрү узаг-узаг јерләрдән мүштәри-ләр кәлирди. Зәркәр Әли һәр нөв чырағы, тикиш машыныны вә с. тә'мир едирди. Чыраг пилтәләрини кәсмәк, бир дә гызыл һиссәләри гајдаја салмаг үчүн хүсуси гајчы дүзәлтмишди.

Әли зәркәр јаман мүталиәчи иди. Чох охујарды. Зәнкин китабхана-сы варды.

Һачы Абдулла Мүрид зәркәр, һәм дә күзкүгајыран иди. Учабој ки-ши иди. Тачирсајағы кејинәрди. Драби папаг, Ирансајағы Надири саггал гојарды. Һәзар пешә, кәм маја – әлиндән һәр нөв сәнәт, иш кәләрди. Рәссам, күзкүгајыран, мис габлара нөгш вуран, јазы һәкк едән. Амма әсасән, ири вә хырда күзкү гајырарды. Дөврәләмә, вә-лехәдичи рәнкарәнк зәрли нахышларла күзкүнү бәзәјәр, үстдәки тағвари һиссәја Јусиф-Зүлөјхә шәкли чәкәрди. Инди дә Лаһычда бә'зи евләрдә онун гајырдығы күзкүләр вар. Чох надир бәдии әсәр-ләрди. Дүканы варды. Һәкимлик едәрди, хејирхәһ мәсләһәтләр ве-рәрди. Бөркә дүшән адама дејәрдиләр ки: “Кет Мүридин јанына. Дәрдинә о әлач едәр”. Әсл ады унудулмушду. Ингиладан әввәл Ла-һычдан кәчүб кетди.

Рәссамлыг. Рәссам Һүсејн Ахундов сәнәтинин әсл вургуну иди. Кәзәл, тәкрасыз рәссамлыг нүмунәләри јаратмышды. Бизим евдә, алт мәртәбәдәки бөјүк отагда дивар шкафынын гапысында чәкдији рәсмләр вә бәзәкләр диггәти узагдан чәлб едирди. Нәнәм Мәшәди Күлсүмүн (бибисинин) тәзә евинә рәсмләр чәкмишди. Чох евдә шкаф вә гапылары рәсмләрлә бәзәмишди.

Һүсејнин Әһән кәндиндә һачы Әмир Асланын евиндә чәкдији рәсмләр бүтөв бир отағын диварларыны бәзәјирди. Әсл мә'нада сәнәт инчисидир. Башга дөвләтлиләрин дә евләрини бәзәмишди.

Бөјүк дөвләт саһиби Мәшәди Мәһәммәд һачы Аббас оғлу гонаг евинин диварларында вә таванында кәзәл бәдии рәсмләр чәкдирир. Ичәри кирәндә баһар рајиһәси гонағы вәлех едир. Рәссам Һүсејн Ахундов бүтүн мәһарәтини чошгун јарадычылыг илһамилә нүмајиш етдирмишди. Јорулмаг билмәдән ишләмишди.

Рәссам иши баша чатандан сонра Мәшәди Мәһәммәд бу тәнтәнә-ни нүмајиш етдирмәк мәгсәдилә гонаглыг чағырыр. Кәләнләр рәсм-ләрә доғрудан да валәһ олурлар. Наһар да тәмтәрағлы кечир. Ев саһиби затән хәсис олса да, бу күн һеч нә әсиркәмәмишди. Мәчли-син ахырында сәккиз 10 манатлыг гызыл чыхардыб сүтунсајағы үст-үстә рәссамын габағына гојур вә дејир: “Һүсејн халаоғлу, чох сағ ол! Бу һәдијјәни мәнән гәбул елә, аз да олса чох һесаб елә, чох да олса чох һесаб елә!”

Рәссам Һүсејн голтуғ чибиндән үстүндә II Јекатеринанын шәкли олан бир 100 манатлыг чыхарыб гојур ев јијәсинин габағына вә де-јир: “Халаоғлу! Бу јүз манаты көтүр, тәкчә тавандакы бәзәјин на-хышларынын үстүндән шәһадәт бармағынла кечирт. Дивардакылары демирәм. Мән исә нечә мүддәт үзүјухары узандығым һалда гырха гәдәр рәнклә о бәзәкләри фырча илә чызмышам...”

Отуранлар күлүшүр. Хәсис дәвләтли сәнәткар рәссамын полад гәдәр сәрт, әјилмәз мәнтиги гаршысында тәслим олур. Јығыланла-рын јекдил рәјинә көрә рәсмләрә јүз әлли манат гијмәт гојулур...

...Дејиләнләрә көрә Мәшәди Мәһәммәд дүз бир ај јухусуну вә ра-һатлығыны итирир, өз-өзүнә шикајәтләниб дејирмиш: “Белә дә зүлм олар?”

Даббаглыг. Лаһычда даббаглыг әсас пешәләрән бириди. О, мискәрлик вә дәмирчиликлә јанашы дура биләр. Өзү дә бүтөв бир мәһәллә – Зәвәро әһли бу пешә илә мәшғул иди. Онлар һәр нөв дә-ри, кән, мешин, тумач һазырлајырдылар. Һәтта ат дәрисиндән мис мәһлулу васитәсилә әтфи дејилән, кәлин вә гызларын башмаглары-на хүсуси бәзәк вә казибәдарлыг верән абы рәнкли зәриф мал һа-зырлајырдылар. Әтфи ағ, гара, хурмајы рәнкли дәриләр арасында узагдан көз охшарды.

Даббагханаларда кән вә дәрини тамамлајанлар, чармыха, тары-ма чәкәнләр, леш сојанлар, дәри тапдалајанлар ишләјирдиләр. Дә-ринин түкләрини тәмизләмәк вә тамамламағ үчүн әһәнж, вәлчә (ағач јарпағы), зәј, дуз, чыр нардан истифадә едирдиләр. Даббаг-ханада ишләјәнләр күнүн ахырында музд алардылар.

Зәвәрода даббаглығы һамы билирди, һәтта зәнән хејлағы да. Хам дәрини алыб хуб исладырдылар. Судан чыхардыб түклү үзүнү лешзанла тәмизләјирдиләр. Сонра астардакы әт-пиј галыгларыны

сојурдулар. Јарымтамамланмыш хам кән вә дәрини ени, узуну вә дәринлији метр јарым олан чалаја төкүб үстүнә су вә әһәнж әләвә едирдиләр. Ики-үч күн сонра дәри тапдалајанлар чалаја кириб баш-лајырдылар ишә. Сојуг су бычаг тәки әл-ајағы кәсирди. Үчүнчү мәр-һәләдә малы силәјә долдуруб кәпәкләјир, тојуг, гуш нәчиси әләвә едирдиләр. Хырда, инчә түкләрә гәдәр тәмизләнирди... Бир күн ке-чәндән сонра чыхардырдылар. Дөрд саат галырды. Үз вә астары тә-зәдән тәмизләјиб, тәзәдән силәдә тәпикләјирдиләр. Ири тијанда су гыздырыр, вәлчә вә јабаны сумағ төкүр, јенә ики-үч саат ајаглајыр-дылар. Сыхыр, тәзәдән су төкүб јенә вәлчәләјирдиләр.

Сабаһы күн гашыјырдылар. Јенә исти суја салыб тамам олана гә-дәр вәлчәләјирдиләр. Белә бир анлајыш да вар – дөрд вәлчә, беш вәлчә. Вәлчә илә ашылајырлар. Суја чәкиб зәјлә јујур вә гурудурду-лар. Тарыма, чармыха чәкирдиләр. Сығал ағачы үстүнә сәриб һа-марлајырлар, рәнкләјирләр. Кәлин башмаглары үчүн ишләнән маллары гырмызы рәнкә бојајырдылар.

Малы тамамламағ үчүн чыр нар, палыд да ишләдирдиләр. Нар ма-ла парылты верир. Үмумијјәтлә, о маллар бир даһа олмајачағ. Инса-ны мәфтун едән ајаггабылар бу зәһмәтлә, бу јолла әмәлә кәләрди. Даббагханада ишләјәнләрин әл-ајаглары чадар-чадар оларды.

Чарвадарлыг. Лаһычда о заманлар бир нечә јүз ат өларды. Бун-лар чарвадарларын вә сәһракәрдләрин доланачағ васитәси иди. Чарвадарлар һәр чүмә ахшамы Шамаһыја, ја да Күрдәмирә һәфтә базарына алыш-веришә кедәр, сабаһы күн гајыдардылар. Мис габ-гачағ, нал-мых, башмағ-чуст, јәһәр, кән, мешин, ораг, дәрјаз, балта вә с. апарар, гајыдаркән тачир вә алыш-веришчиләр үчүн јүк кәтирәрдиләр. Бу баш-о баш сәрнишин дә көтүрәрдиләр. Ики вә һәтта үч аты олан чарвадарлар да варды.

Чарвадарларын зәһмәт вә әзијјәти һеч дә мискәр, дәмирчи вә сәһра-кәрдләринкиндән аз дејилди. Чох вахт јағыш вә гара дүшүрдүләр. Ениш-јохушлу чығырларла, јүк чох оlanda, сәрнишин апаранда паји-пи-јада атла һәмаһәнж олмағ үчүн гачырдылар. Чарыг да ки чох вахт су ичиндә, патава јаш. Даһа дәһшәтли о иди ки, јолда гулдурлар вар-јох-ларыны сојурду. Чох вахт аты да апарырдылар, һәтта өзүнү өлдүрүрдү-ләр. Чарвадарын атыны апармагданса чаныны алсалар јахшыдыр. Онда ат алмағ чох мүшкүл иди. Чох адам үчүн хәјал гәдәр иришмәз арзу

иди. Пајыз вә јазда Жирдман ашыб-дашанда он-он беш дәфә о тај-бу таја кечмәк һүнәр вә чүр'әт истәјирди. Дағ кечиләри зорла кечән дивар кими дик чығырла галхыб-енмәк һәр анда фачиә илә гуртара биләрди. Кечәјә дүшмәји, јолда хәстәләнмәји, ев-ешиқдән, аиләдән нижаранчылығы, пулсузлуғу, арпа-саман дәрди, јазда сел-јағыш, гышда гар варды. Бә'зән јајын ортасында гәфилдән елә сел кәлирди ки, габағына чыхан һәр шеји сүпүрләјиб апарырды.

Гулам Сәмәдоғлу сәһәр чајыны ичиб, чәрәји јејәндән сонра дурур ки, Арана кедирәм. Арвады дејир ки, а киши, кетмә. Бирдән јағыш јағар, сел кәләр, хата баш верәр. Гулам Сәмәдоғлу күлүр: "Ај ар-вад, — дејир, — јајын бу ортасында Аллаһ еләмәсин, сел нијә кәл-син?" "Билмәк олмаз, — арвад разылашмыр, — дәһнә тәрәф тутулуб. Баба дағы булуд алтында итиб, көрүнмәз олуб. Чох да ки күн адамы јандырыр".

Гулам динмир, аты јүкләјиб дүшүр јола. Чох чәкмир, гара булудлар аләми бүрүјүр, көј үзү көрүнмәз олур. Шиддәтли јағыш башла-јыр. Аләми сел-су басыр. Жирдман курулдајараг ашыб-дашыр. Јағыш бирдән кечир долуја, һәр дәнәси гуш јумуртасы бојда... Гулам Сәмәдоғлу елә о жедән олур, бир даһа гајытмыр... Бу фачиә һа-мыны чох мә'јус едир. Лакин ејни заманда, ејһамлы сәрзәнишә, күлмәли зәрбүл-мәсәлә дөнүр. "Гулам Сәмәдоғлу кәләндә, кәләр. Гулам Сәмәдоғлундан хәбәр чыханда ондан да чыхар" вә с.

Сәһракәрдлик. Һазыр габлары атлара јүкләјиб дәстә илә 5-10, бә'зән даһа чох адам шәһәрбәшәһәр, кәндбәкәнд вә оба-оба кәзиб сатар вә көһнә мисә дәјишдирәрдиләр. Дәстә илә јола чыхмағын әсас сәбәби бир-биринә һәјан олмаг иди. Чох вахт һәр сәһракәрдин ики, бә'зән дөрд аты, бир-ици муздуру оларды.

Сәһракәрдләрин һәјаты башдан-ајаға көзләнилмәз һадисәләрлә бағлы оларды. Адәтән, вәтәнә гајыданда онлары јолда сојардылар. Чүнки үстләриндә һәм нағд пул оларды, һәм дә халы-халча, ипәк вә јун маллар кәтирәрдиләр.

Јашы кечмиш адамлар вә бә'зән чаванлар да енли јашыл гуршаг бағлардылар. Чүнки бу гуршаглар анчаг пейғәмбәр өвладлары һесаб едилән сејидләрә мәхсус иди. Јолкәсәнләр сејидләрә тохунмазды-лар, һөрмәт вә көмәк едәрдиләр.

Бә'зи сәһракәрдләр илләр узуну вилајәтләрдә һәрләнәр, вәтәнә

гајытмаздылар. Амма Лаһычла әлагәни үзмәз, мал алардылар вә кәнарда олдуғлары јерләрдә евләнәр, ев-ешиқ едәрдиләр. Атамын әмиси оғлу Кәрбәләји Әбдүләли нәгл едирди: "Шуша галасы кәндлә-риндә идик. Он дөрд јашым варды... Сәфәрә тәзә чыхмышдым. Мис габлары чуваллардан бошалдыб мүштәри көзләјирдик. Бирдән һарај гопду ки, Гачаг Нәби дәстәси илә кәлир. Һама өзүнү јығышдырды. Нәби мис габлары көрәндә јахынлашды. Дүшдү атдан. Бизә бахыб деди: "Лаһычсыныз?" Ағсаггал һөрмәтлә: "Бәли!" деди.

Нәби: "Лаһычлар мо'тәбәр адамлардыр. Аллаһ адамыдырлар. Сизи инчитмирләр ки?" Чаваб алмамыш Лаһыч һачыларыны садала-ды: "Һачы Мир Әјјуб, Һачы Әшрәф, Һачы Әһәд... Сағдырлар бары?" Ағсаггал: "Сағ оланы вар. Вәфат едәни вар..."

"Сизи бураларда инчитмирләр ки?"

"Хејр, аға! һама бизә һөрмәт едир".

Јан-јөрәјә нәзәр салыб бәркдән деди: "Бунлара, лаһычлара тоху-нан олса мәнимлә һесаблашачаг".

Бизимлә көрүшүб миндиләр ата. Базарда һөрмәтимиз бирә он артды.

Мән Натәван ханымы да көрмүшәм. Һачы Мир Мәчид аға мәни онлара апармышды. Шуша галасында дүканы варды. Мис габ-гачаг сатарды. Ордан да мәдәнләрдән мис хамәләри алыб Лаһыча көндә-рәрди. Натәван ханым мәни өпдү. Конфет верди. Мир Мәчид ағаја бир ағ ат көндәрмишди. Гујруғуна, јалына һәна гојмушду. Узун бир ше'р дә јазмышды: Бир бејт јадымда галыб.

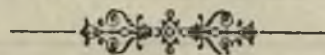
Әнтә гәлбәм, ја Мәчид

Әнтә чисмәм, ја Мәчид.

(Үрәјим, руһум, чанымсан ја Мәчид).

Сәһракәрдләр мис габ-гачагдан башга мәишәтә лазым олан диқәр әмтәәләр дә хырыд едирдиләр. Гышын узун кечәләриндә арвадларын чәһрәдә әјирдикләри јундан тохудуғлары саја вә әлван чораблар, ча-рыгбағы, мөһүрбағы, туманбағы, арагчын вә с. мәшһүр иди.

Сәһракәрдләр чох вахт јајы, јазы ачыг һавада, пајызы, гышы бош төвләләрдә, тајаларын алтында кечирәрдиләр. Гара ачы түстүлү тонгал кәнарында, јағышда, шахтада өмрү баша вурардылар... Ај-ларла арвад-ушаға, гоһум-әгрәбаја һәсрәт, әзаб-әзијјәтдә оларды-лар. Нә үчүн? Бир парча чәрәк үчүн...

LAHIJ

Here You will read an interesting artistic - ethnographical talk of Manaf Suleymanov, one of the members of contemporary Azerbaijanian writers. He is narrating a rich material on Lahij, one of the oldest cultural and craft centres of Azerbaijanian Republic.

First of all, Lahij is a settlement of town model situating on the bank of the charming mountainous river Girdmanchai on the Mountain Chain of the Great Caucasus.

The history of the Lahij is about one thousand and five hundred years. It has a fantastic nature with a number of original architectural monuments, various customs and the mode of life.

Beginning from the Middle Ages the people of Lahij used about two hundred types of handicraft in their everyday life.

Copper works has got a special spreading there ofcourse. And the works done by the skilful copper-smithes of Lahij of that time won the world fame of most authoritative museums. Today there are so many talented scientists, writers, musicians, publicmen or statemen, foremost people in agriculture and the industry as well.

Lahij is an extraordinary region in reality. Do, read this book, make close acquaintances with such a fantastic land and ofcourse try to see it visually with your own eyes.

Publishing house "VATAN"

4

Sosial həyat... Ziddiyyətlər... Problemlər...

Лаһычын социал мәнзәрәсиндә Бакы вә Шамаһы мүнһитинин бөјүк тә'сири варды. һәмин шәһәрләрлә даһа сых темас, һабелә Азәрбајҗанын диҗәр йерләри вә башга өлкәләрлә әләгәләр бураја јениликләр кәтирир, әһалинин үмуми инкишафына көмәк едир, адамларда ел-мә, мәдәнијјәтә, иҗтимаи-сијаси просесләрә марағы артырырды.

ТӘ'ЛИМ-ТӘҢСИЛ. Бүтүн орта әср сәнәт шәһәрләриндә олдуғу ки-ми, Лаһычда да тә'лим-тәһсил моллаханаларда чәм олурду. Бурада әсасән, әввәл чәрәкә, сонра да Гур'ан охумағ өјрәдирдиләр. Фәрасәтли ушағлары, һәвәси олсајды, дәвләтли ата-бабалары Хорасана, Нәчәфи-Әшрәфә, Исфәһана вә с. йерләрә көндөрирдиләр.

Чох игтидарлы шәхсләр варды ки, әсл мә'нада тә'лим-тәдрислә мәшғул олур, шакирдләри әрсәјә чыхардырдылар. Әвладлары јуха-рыда адларыны чәкдијим шәһәрләрдә охујуб гајыдырдылар. Шәрг фәлсәфәсини, дүнја тарихини, дин вә мәзһәбләрин әмәлә кәлмәси-ни, даһи шәхсијјәтләрин һајатыны өјрәнирдиләр. Ше'р јазырдылар.

1888-чи илдә Лаһычда илк дәвләт мәктәби тә'сис олунур. Сәмәд-бәј адлы бир нәфәр мүдир тә'јин едилир. О, јалныз бир ил галыр. Мәһәммәд һәсән Әфәндијев кәлир вә нечә ил дәрс дејир.

Јерли чәмаат она чох һөрмәт едир, бинәдар һачы Дадаш һагвер-дијев хүсуси гајғы кәстәрир. Мәһәммәд һәсән Лаһыч барәдәки очер-киндә нәгл едир ки, һачы Дадаш дуруб-отуруб Лаһыч адәтләрини, мәишәт тәрзини, хүсусән хәрәкләрини шиширдәрәк тә'рифләјирди. Бир дәфә сәһәр јемәјиндә башлады јумуртаны тә'рифләмәјә: "Бу Ла-һыч јумуртасыдыр а!... һеч йердә беләси тапылмаз". Әзүмү сахлаја билмәјиб күлдүм вә дедим: "Ај һачы, башга шәјләри тә'рифләјирсән, сөзүм јох. Ахы, јумурта һәр йердә бирдир!". Башыны булајыб разы-лашмады: "Јох! Лаһыч јумуртасына чатан јумурта јохдур дүнјада".

Азәрбајҗанын илк чоғрафијашүнасларындан исте'дадлы мүәллим, мүнһәррир Гафур Рәшад Мирзәзәдә 1901-чи илдән 1906-чы илә гәдәр Лаһычда мәктәб мүдири вә мүәллим олуб. Илк вахтлар мәктәб шәх-си евләрдә йерләширди. Онун вахтында мәктәб бинасы тикилмиш-ди. О, хатирәләриндә Лаһыч чәмаатыны чох тә'рифләјир. Тәһсилә әһалидә бөјүк һәвәс вә марағ көрдүкдә јашлылар үчүн ахшам курсу дүзәлдир. Хејли адам савадланыр. Јери кәлмишкән, дејим ки, Га-фур Рәшадын јаздығы чоғрафија китабларынын бәрәбәри јохдур. Јығчам олмағына бахмајарағ, чох дәрин мә'лумат верир. Әзү дә хү-

суси гејд едилмәлидир ки, роман кими охунур. Дили сәлис, садә.

1910-чу илдә Бәдәл бәј Јолчујеви Лаһыч мәктәбинә мүдир вә мүәллим тә'јин едирләр. 1917-чи илә гәдәр ишләјир. Јадымдадыр, атам тез-тез ону гонағ чағырырды. Учабој, енликүрәк, сачлары һамвар. Чох көркәмли киши иди. Әсл мә'нада һәм дахили мә'нәви аләми, һәм дә хариҗи көркәми илә. Әјниндә шинел, башында һүн-дүр чал папағ, јеријәндә ајағларындакы штиблет шыггылдајырды.

Әһмәд Чавадын "Мүәллим" ше'рини охујанда мәрһум Бәдәл бәј көзләрим габағында чанланыр, чох мә'јус олурам. Јашым онда аз олса да, хатирәмдән силинмәјибдир. Сонралар кенерал көрәндә елә билирдим Бәдәл бәјдир. Чох чидди, тәләбкар иди. Ушағлара мәрһә-мәтли, хошрәфтар јанашырды.

Милләтсәвәр бу адам лаһычлы кәнчләрә Азәрбајҗан торпағына, түрк дилинә мәһәббәт һисси ашылајырды. Шакирдләрә милли иде-јалары тәблиғ едән ше'рләр әзбәрләдирди. Низаминин, Фүзулинин, Хаганинин, Сејид Әзимин, Намиг Камалын, Тофиг Фикрәтин ше'рләрини мәктәбли чаванлар мәчлисләрдә охујардылар. Онун тә'лим-тәдрисини көрән шакирдләр ијирминчи илләрдә Бакы вә Ша-маһы мәктәбләринә дахил оландә ә'ла гијмәт алырдылар. Отузунчу илләрдән сонра чохусу репрессия едилиб, Узағ Шималда дөзүлмәз шахталарда мәһв олду.

Бәдәл бәј Лаһычда илк дәфә шакирдләрдән драм дәрнәји јарат-маға чәһд едир, лакин гаражурунчу гүввәләр мане олур. Тәәссүф, чох тәәссүф ки, о мүнәввәр шәхси 1918-чи илдә Шаумјан вә Мико-јанларын дашнағ дәстәси Шамаһыда дар ағачындан асмышды.

М. һ. Әфәндијевин, Гафур Рәшад Мирзәзәдәнин, Бәдәл бәј Јол-чијевин вә диҗәр мүәллимләрин Лаһычда јетишдирдији шакирдләр сонралар гәсәбәдә вә башга йерләрдә мүәллим ишләјир, идарәләрдә гуллуғ едирдиләр.

Бунлардан һәсән Рәһимлини, Ваһаб Ахундову, Рәсул Рәһимлини, Нәчәфәли Ахундову, һүсејнәли Абасову, Мейди Мейдијев, Тачи-бәхт Мүрсәлову, Рза Рзазәдәни, Исрафил Уста Маһмудоғлуну, Сү-лејман Сүлејманзәдәни (илк дәфә 1926-чы илдә Лаһыч сәһнәсиндә скрипка чалмышды), Мир Сәфдәр Мир Абдуллајев, Баба Гәнҗәри вә башгаларыны кәстәрмәк олар.

Тәкрар хатырладырам ки, шаир һәбиб Әвлија Әләкбәрзәдә Үзе-

жир һачыбајовун әсәрләринин ғәсәбәдә көстәрилмәсини тәшкил етмишди. Јухарыда адлары гејд олунан мүәллим вә зијалылар күчлү драм труппу јаратмышдылар. Аракирддә Кафир ләғәбли Әбдүл Рәһимин икимәртәбәли бөјүк мүлкүндә клуб дүзәлдилмишди вә 1922-чи илдә Нүсејнгулу Сарабски бурада бир нечә концерт вермиш, "Лејли вә Мәчнун" операсындан сәһнә көстәрмишди.

Маарифдән сөһбәт кедәндә Мирзә Әләкбәрин шәхси мәдрәсәсини гејд етмәк лазымдыр. Лаһыча тәхминән 1913-14-чү илләрдә Ирандан кәлмишди. Мүасир елмләрлә јанашы, шәриәт дәрсини дә тәлим едирди. Аз мүддәттә ушағлара Гур'ан охумағы, намаз ғылмағы өјрәдирди, онлара тәбиәт ғанунларыны садә үсулларла баша салырды. Мүхтәлиф садә хәстәликләри дә мүәличә едәрди. Елә буна көрә ғәсәбәдә ону һамы Мирзә һәким кими таныјырды.

Гејд едим ки, шакирдләрә ғаршы сон дәрәчә тәләбкар иди. Онлары чәзаландырмағ үчүн үч чубуғу варды. Шакирдләр јерә сәрилмиш һәсирин үстүнә евдән кәтирдикләри дөшәкчәни атыб отурардылар. Һәрәсинин ғабағында бир гуту оларды. Ајағбағыны балконда, кирәчәкдә чыхардардылар. Там низам-интизам һөкмфәрма оларды. Шакирдләрин үст-башына, кәјиминә, һифз-сәһһәтләринә диггәт јетирәр, дырнағларыны јохлајар, ајда бир дәфә дәлләјә кетмәјә вадар едәрди.

Мирзә һәким чох көзәл Гур'ан охујарды, һамы һејран ғаларды. Ән савадлы руһаниләр ондан чәкинәр, еһтијат едәрдиләр. Ән чох сәрф-нәһвә фикир верәрди. Ејнилә мәтнин охумағы вә ғираәтә. Саатларла үрәкдән шакирдләрлә мәшғул оларды. Јорғунлуғу азалтмағ, әһвал-руһијәни ғалдырмағ үчүн башларды хорла нәғмә охутдурмағ. Бир онун, бир дә әмим оғлу Сүләјманын аһәнклә охудуғлары нәғмә вә шәргиләр инди дә јадымдадыр. Нәғмәләрдән бири белә иди:

Еј таң сәрим, хошбәхт пәдәрим,
Һәсрәт одуна јаныр чијәрим,
Сач бир дәм атәшә аһ!
Елмдән ејлә бизи сираб.
Мәктәб абзәд ет, бизи бир дәм шад ет.
Ғандыр ки, мәктәб дарүл амандыр,
Тәһсил чисм үчүн чандыр
Бизи сираб ет, бизи шад ет.

Мирзә һәким дәрс гуртаранда шакирдләри сыраја дүзүб јола саларды. Һәр шакирд евләринә чатанда сырадан ајрыларды. Бир дә дөстәјә тапшырарды ки, хулиғанлардан биринизә саташан олса, һа-мылығла дүшәрсиниз үстүнә, бир-биринизи ғорујарсыныз.

Шура һөкүмәти ғуруландан сонра Мирзә һәким ибтидаи мәктәбин II синфиндә дәрс дејирди. Лаһычда евләнди. Ушағлары олду, сонра көчдүләр Бакыја.

Зәлзәлә. Зәјнал Рәһимли нәғл едирди ки, 1902-чи ил иди, Аракирддә јухары мәсчидин һүчрәсиндә Молла Мө'мин Ахундун јанында тәлим алырдығ. Чәрәкәни гуртарыб Гур'аны тәзә-тәзә охујурдуғ. Бирдән ғәсәбәдә мал-ғара бөјүрмәјә, атлар кишнәмәјә башлады. Итләр һүрә-һүрә чөлә ғачышды... Көзләнилмәдән журулту ғопду, јер башлады тәрпәнмәјә. Молла Мө'мин өзүнү итирмәјиб ғышгырды: "Ғачын бајыра! Зәлзәлә..."

Ғыш фәсли иди. Ғар јағмышды. Евләрдә вавејла ғопмушду, евдән һәјәтә, бағчаја ғачмыш арвадлар, ушағлар ағлајырды. Аллаһа јалварырдылар. Тәчрүбәли кишиләр алачығ, чадыр гурмаға башладылар. Тонғал ғалајыб ушағлары палаз-кечә үстүндә дөврәләмә әјләшдирдиләр.

Зәлзәлә исә тез-тез тәкрар олунурду. Көһнә евләр, һасарлар да ғылмышды... Дөвләтлиләрин мөһкәм евләри учмамышды. Чәмаат дүз үч-дөрд һәфтә чадыр вә алачығда јашады.

ГУБЕРНАТОРУН ҒАРШЫЛАНМАСЫ. З. Рәһимли Бакы губернаторунун Лаһыча кәлмәси барәдә дә данышырды: "Јадымдадыр, о вахт школда охујурдуғ. Мүәллимимиз Ғафур Рәшад Мирзәзадә иди. Вәлидејнләрә тапшырмышды ки, шакирдләрә тәзә либас кәјдирсинләр. Губернатору Лаһыча һачы Дадаш Ағадајы кәтирмишди. Кәфәлә чајынын ғырағындан та һачы Дадашын евинин ғабағына ғәдәр күчәјә халы-халча дөшәнмишди. Һәр ики тәрәфдә диварлардан да халы, халча, чечим асылмышды. Јүзбашы идарәси Аракирддә ашағы мәһәлләдә иди. Һачы Аббас мәсчидинин јанында.

Јүзбашы идарәси јерләшән сәкили бинаја рәнкли ев дә дејирдиләр, чүнки јағлы боја илә рәнкләнмишди. Бу араларда да халы-халча дөшәнмишди. Дөвләтлиләр, тачирләр, мүлкәдарлар, моллалар, бәјләр, ахундлар мәсчид мејданына топлашмышдылар. Һамы һәјәчанлы, интизар ичиндә иди.

Бир аздан фәйтона гошулмуш атларын зынгыров сәси ешидилди. Адамлар һәрәкәтә кәлдиләр. Үч ат гошулмуш фәйтон идарә габағында дајанды. Фәйтону ијирми атлы казак мүшәјәт едирди. Шамаһы гәза рәиси, пристав, һәким, дилманч, бир нечә урјадник, јасавул да варды гафиләдә.

Әммамәли, әбалы, ләббадәли, чухалы, бухара папаглы вә башга либаслы адамлар губернатора баш әјдиләр.

Губернатор фәйтондан дүшәндә ајағы алтында гурбан кәсдиләр. һачы Дадашла вә диқәр дөвләтлиләрлә көрүшдү. һачы Сејид Камил нәслиндән олан чох һүндүрбој Мир Дамады көрәндә тәәччүбләнди, мараг вә јуморла рус дилиндә нә исә сорушду. Дилманч тәрчүмә етди: “Сән даһа да көјәрәчәксән?”

Мир Дамад вахташыры Тифлисә кедиб тичарәтлә мәшгул олду-гундан русча билирди вә губернаторун тәрз ифадәсиндә: “Бәли, чәнаб, һәлә чох бој атачағам” сөјләди. Губернатор хош әда илә күлүмсәди.

Нә исә... Гејри-ади һадисә баш вермишди. Губернатор Лаһыча тәширф кәтириб, бу күн дә гәсәбәјә бахачагды.

Гәсәбә зәнкинләри, руһаниләри — халг арасында “Сары күрк кәјәнләр” (о заманлар бу силкәр Хорасан күркү кәјәрдиләр, бә’зиләри бүтүн фәсилләрдә) јаман чанфәшанлыг едир, өзләрини көзә сохурдулар. Күчә-базарда адам әлиндән тәрпәнмәк олмурду. О күн Гапандибинә вә Шаһкүчәјә дәрдајаглы бурахылмырды. Мејданда кәндирбаз дәсткәһи да гурулмушду. Пәһләван Гулу вә Балададаш күләшәчәкдиләр.

Губернатор, мәијјәтиндәки адамларла мејдана кирәндә әһәнли зурначы һејдәр башлады зурнаны пиләмәјә. Базар дарғасы тәлхәк Ваһаб Кәрим Алы оғлу башлады шыдырғы ојнамаға. Гонаглар марагла бахырды. Тәлхәк кет-кәдә чошурду.

Базардан алдым алчаны,

Галајладым јағлычаны.

Ағадајы версин мән касыба

Кәһәр дајчаны, дајчаны.

Гәһгәһәли күлүш гопду, әл чалдылар. Тәлхәк бир аз да чошду, көбәјини ата-ата охуду:

Ат көбәјим, ат, ичиндә набат

Кәлиб кобурнат, версин ағ манат.

Тәзәдән күлүш гопду, әл чалынды. Губернатор адынын нә мә’нада дејилдијини хәбәр алды. Дилманч тәрчүмә едиб мә’наны она баша салды. Губернаторун хошуна кәлди, күлдү, чыхарыб бир күмүш манат верди тәлхәјә.

Мәчлис даһа да гызышды. Кәндирбазла әләк верәни көстөрмәјә башладылар. Мараг анбаан артыр, мәчлис гызышырды. Ән мараглы сәһнә пәһләван Гулунун күләшмәси иди. Зурначы һејдәр дә вар мәһарәтини нүмајиш етдирир, зурнасынын авазы дағларда өкс-сәда јарадырды.

Губернатору чох еһтирам вә тәнтәнә илә јола саландан ики ил сонра Нијалдағ јамачы илә јол чәкилмәјә башланды.

Јол чәкилиши илә әлагәдар Чабир Атамалы оғлу белә бир мараглы әһвалат нәгл етди: “Николај падшаһ Лаһыча јол чәкмәјә башлајанда Мир Меһди һачы Сејид Камилли өризе верди ки, јол бағымын ичәрисиндән кечир. Бундан мәнә 50.000 манат зијан дөјөчөк. Диван-дәрәдән кәлдиләр. Бир урјадник, беш атлы казак, бир забит. Атамдан ичазә алыб кирдиләр отаға. Отурдулар. Адам көндәриб жүзбашыны кәтиртдиләр. Онда жүзбашы Мәшәди һачы Аббас оғлу иди. һәр мөһәлләдә бир мүвәккил варды. Једди мүвәккил. Једди мүвәккили дә чағырдылар. Забит хәбәр алды ки, бу јолун Мир Меһдинин мүлкүндән кечмәсиндән она нә гәдәр зијан дүшәр. һамы бир сәслә чаваб верди ки, она һеч бир зијан дәјмир. Кағыза бу чавабы јаздылар, һамы гол чәкди. Мир Меһдинин гардашлары Сејид Нүсејн вә Кәрбалаји Сејиди көндәрдиләр Шамаһыја, орада илтизам алдылар ки, јолдан онлара һеч бир зијан дәјмир, чәкилмәсинә разыдырлар.

Бизим евимиз, бағ-бостанымыз онда да Кишләчајын бу тајында, индики јериндә иди. Елә јолу бурдан чәкмәјә башладылар. Евләри-мизи учуртдулар. Сабаһы күн гар јағды. Алачыг гурдулар, орада башладыг јашамаға. Бу евләри сонра тикдирдик...”

Лаһыча јол чәкилиши илә әлагәдар чохлу әһвалат баш вермишди. Онлардан бир һадисәни гејд етмәк истәјирәм. Исмајыл адлы бир кәнч јолда партлајыш дәстәсиндә ишләјирди. һәмишә иш ичрачысы ону тә’рифләјирмиш. “Молодес!” дејирмиш. Бундан о даһа да үрәклә ишләјирмиш. Чох тәәссүф ки, һәддиндән чох чәһд көстәрдијиндән партлајыш вахты һәлак олду. Чамаат дејирди ки, Исмајыл “молодес” сөзүнә гурбан кетди.

ТЕАТР, МƏТБУАТ. Лаһычда 1918-чи илдән зијалылар театр тамашалары көстөрмәҗә башлајырлар. Илк сәһнә Зәвәро мәһәлләсиндә мәсчид мејданы илә үз-үзә һачы Аббасын евиндә, икинчи мәртәбәдә гурулду. Ики отағын арасындакы аракәсмәни көтүрүб зал вә сәһнә јаратдылар. Бир нечә ај сонра Аракирддә Кафир Әбдүл Рәһимин икимәртәбәли мүлкүндә тәзә театр бинасы дүзәлтдиләр. һәр һәфтә тамаша көстәрилер, адам әлиндән тәрпәнмәк олмурду. Гадын ролларыны кишиләр ојнајырды.

Театр ишләриндә Рәсул Рәһимли, Ваһаб Ахундов, Рза Рзазадә, Тачибәхш Мүрсәлов, һәсән Рәһимли, Мир Сәфдәр Абдуллајев, Гуләли Әлијев, Сүлејман Сүлејманзадә, Аға Шәриф Рәһимли вә башгалары фәрғләнирдиләр.

Фасиләләрдә Мәшәди һәсән тарда чалыр, Әлиаббас Аббасов охујурду. Јајда тез-тез концерт дә вериләрди. Бу концертләрдә Алыбәј муғам охујарды. Онун мәләһәтли сәси концертә бәзәк, чан верәрди.

Лаһычда театр тамашасы вермәҗә һәлә 1915-чи илдә мүәллим Бәдәл бәј Јолчијев тәшәббүс көстәрмишди. Лакин мүвәффәғ олмамышды. Гаражруһчулар ону өлдүрмәк истәјирләрмиш, биртәһәр арадан чыхардыблар.

Лаһычда һејли адам дәври мәтбуатдан истифадә едирди. Гәзетләрә абунә јазылырдылар. Марағлы чәһәт о иди ки, мүәјјән јерләрдә ахшамүстү јығышар, бир нәфәр гәзети охујар, диқәрләри гулаг асардылар. һәр мәһәлләнин гәзет охујаны варды, хүсуси әдә илә јазылары изаһ едәрдиләр. Зәвәрода ана бабам һачы Јусиф һачы Аллаһверди оғлу, Ағалыда һәким Молла Мәммәдрза, гәссаб Кәрбәләји һачы, хүсусән Чаббар Чәбрајылов (о һәм рус, һәм түрк гәзети аларды). Чаббар әми гәзет охујанда чох адам јығышырды. Көк киши иди, башы балача әсәрди, сөзләри әлләринин һәрәкәтләри илә ифадәҗә сәј едәрди.

Лаһычда илк дәфә дивар гәзети 1925-чи илдән чыхарылмаға башланды. Мәктәб мүдири Нурмәһәммәд Әһмәдовун тәшәббүсү илә. Хәттим јахшы олдуғундан мәни катиб сечдиләр.

Бурахдығымыз дивар гәзетиндә мүәллимләрдән башга мүхтәлиф пешә вә сәнәт саһибләри дә иштирак едирди. Рәссам Ләтиф һачы Зејнал оғлу карикатуралар рәсм едәр, фелјетонлар јазарды. һәбиб

Өвлија лирик ше'рләр, гәзәлләр верәрди. Ашхана саһиби Мөвлам һәшәм фелјетонлар (әксәрән "Ешит, инанма" рубрикасы илә) вә башгалары мәғаләләр јазардылар. Дивар гәзетини Шаһкүчәнин түнлүк јериндә ашхана габағында асардыг. Гәзетин һәр нөмрәси бөјүк сәс-күҗә сәбәб оларды. Адамлар топлашар, бир нәфәр бәрқдән охујар, галанлары мүбаһисәҗә башлардылар.

Рәссам Ләтиф һачы Зејнал оғлунун фачиәли вәфатыны гыса да олса тәсвир етмәлијәм. Мәдәни ингилаб дәврүндә Зәвәро мәсчидинин ејванындакы көзәл хәтлә һәкк едилмиш мәшһур бир китабәни силмәји Бакыдан ики оғлу вә арвады илә кәлмиш емиссар Мәдәт адлы бириси һәкм вермишди. О, рәссам Ләтифи бир һәфтә әрзиндә ач-сусуз сахлајыб китабәни силмәҗә вадар етмәк истәјирди. Нәрдиван ләнкәр вуруб рәссам јыхылмышды, үч күндән сонра вәфат етмишди.

О заман дивар гәзетиндә јаздығымыз ше'рләрдән бирини тәсәдүфән кағызларын арасында тапмышам. Онда бу ше'р мәчлисләрдә чох охунурду, чохлары өзбәрдән билирди, јери кәлдикдә һәвәслә тәқрар едирдиләр. Балача гардаша ата малы пајланыркән бөјүк гардаш дејир:

Мәккә мөним, Мәдинә мөним, Кәрбәлә мөним,
Јердә галан о бәрри-бијабаны сән көтүр.
Гырх данәдир тојуг-чүчәмиз, һиссә вер мәнә,
Көјдә учан о мүрг бијабаны сән көтүр.
Симавер урус ишидир, һиссә вер мәнә,
Чәјданы, гәһвәдани Хорасани сән көтүр.
Кәфкир дешик-дешикдир, һиссә вер мәнә
Ол чөмчеји һәлисәни, һәлвани сән көтүр.
Ол әсби бәд-тумари һиссә вер мәнә,
Јорға јериш һимари һәмәдани сән көтүр.
Балача халичәни сән, һиссә вер мәнә,
Дане нишан һәсир зәрәфшани сән көтүр.
Гулплу газан гарадүр, һиссә вер мәнә,
Јығчам-гәшәнк газанчеји һәлвани сән көтүр.

БӘЈ АИЛӘЛӘРИ. Лаһычда бир нечә бәј аиләси варды. Онларын әксәријјәти Ағалы мәһәлләсиндә, Сәфәр Әлибәј аиләси исә Ара-

кирддә Жирдман чајы ғырағында жашајырды.

Бу аиләләрә чар ордусунда хидмәт едиб кәстәрдикләри шүчаәтә көрә бәј рүтбәси верилмишди. Варшава дәјүшләриндә шүчаәтинә көрә Кәләбијә бәј рүтбәси вә торпаг бәхш едилмишди. Ондан сонра кәлән нәслә дә бәјлик өз-өзүнә шамил олурду. Аға бәј, Баба сәфәр бәј, Зал бәј, Адил бәј, Хәләф бәј, Нәсрулла бәј, Чавад бәј, Сәрхан бәј, Әлиаббас бәј, Әбдүл Гәдир бәј вә с.

Сәрхан бәј вә Әлиаббас бәј Нәсрулла бәјин оғланлары иди. Тичарәтлә мәшғул олардылар. Лаһычда Шаһкүчәнин орта һиссәсиндә көзәл икимәртәбәли евләри, дәрдагылы универсал мағазалары варды.

Сәрхан бәј адәтән Бақыда тичарәтлә мәшғул олмагла Биби-һеј-бәтдә мүүјән подрат ишләри дә көрүрдү. Базар күчәсиндә, Гасымбәј мәсчидинин јахынлығында жашајырды. Гочулуг да едирди. Мәһәррәм мәрасимини ғырх күн идәрә едирди.

Бу ики гардаш нечә ил Бақыја јағ, пендир кәтирди. Лаһычын әтраф кәндләриндән шәртләшмә әсасында мотал һазырлатдырыб дәвә карваны илә Бақыја кәндәрир, мис алыш-вериши дә едирдиләр. Бақыдан Лаһыча дәвә карваны илә хам вә көһнә мис, ордан шәһәрә габ-гачаг дашыјырдылар. Чох хејирхаһ, өдаләтпәрвәр, ач-јалавача әл тутан, ејни заманда, тәчавүзкара гаршы сәрт, амансыз вә горхмаз идиләр.

Сәфәр Әлибәј ушағларынын Аракирддә Лүло дәрәсинин ашағы һиссәсиндә, Жирдман чајынын ғырағында үч дәјирманлары варды. Адил бәјлә һәр јердә һесаблашардылар. Бир дәфә Адил бәј ахшам гаранлығы чөкәндә дәјирмандан чыхыб чох да узагда олмајан евинә кедәндә ики нәфәр габағыны кәсиб дејир ки, бәј, сизинлә ишимиз вар. Күр ғырағындан кәлмишик.

— Хош кәлмисиз, сәфа кәтирмисиз, — дејә Адил бәј чаваб верир, — бурда нијә данышағ? Кедәк евә, раһатланын, орда да данышағ.

— Дәрд јолдашымыз чај ғырағында көзләјир. Тәк дејилик. Кедәк ора.

Кедирләр. Сәһбәт башлајыр: “Биз истәјирик һачы Дадашын евини јарағ. Гошул бизә, көмәк елә, үчдә бири сәнин, икиси бизим”.

— Ахы, онун евләри, һасарлары гала кимидир. Ашмағ, кирмәк мүмкүн олан шеј дејил...

— Билирик, әввәлдән тәдбир көрмүшүк.

Ахы, бәд итләри вар, гушу көјдә тутурлар.

Тәдарүк көрмүшүк, јал вериб итләри арадан чыхарачајығ.

Ахы, онун Пирагонумлулардан сәрраст күлләатан аға-нөкәрләри вар.

— Ону да билирик...

— Ахы, онун Адил бәј кими гоншусу вар.

— Бу ајры мәсәлә — дејә ев јаранлар чыхыб кедирләр.

Адил бәјин дәрәд оғлу варды. Үч нәфәри савадлы иди. Әбдүлгәдир бәј исә дәјирманлары ишләдирди; чох күчлү, ајы кими бир шеј иди. Дәјирман дашларыны тәк өзү бир јердән диқәр јерә дијирләдирди, јербәјер едирди. Вај о адама ки, она Әбдүлгәдир дејәјди. Вадар едәрди ки, бәји дә өләвә етсин вә ахырда бу инад апарыб ону дус-тағханаја чыхарды. Отуз икинчи илләрдә бир комсомол истәјәндә ки, дөни нөвбәсиз үјүтсүн, мән комсомолам — дејиб сөс-күј саланда Әбдүлгәдир бәј бојнундан јапышыб дәјирмандан бајыра итәләјир, далына бир тәпик вуруб пис-пис сөјүр.

Әбдүлгәдир бәји тутуб салырлар дустаға. Мәһкәмә сәдри дејир: “Сәфәров Әбдүлгәдир Адил оғлу, дүр ајаға”.

О ишә јериндән тәрпәнмир. һаким сөзүнү тәқрар едәндә јенә су-сур: сәдр һиддәтләнир ки, киши, нијә тәрпәнмирсән, нијә динмир-сән?

Әбдүлгәдир бәј тәмкинлә чаваб верир: “Адымы, атамын вә баба-мын адыны дүз ифа етмирсән!”

Һаким сорушур: “Мән дејән кими дејил?”

“Јох!” дејә мүттәһим чаваб верир.

“Бәс нечәдир?”

Әбдүлгәдир бәј гүрурла, өткәм-өткәм дејир: “Мәним бабам Варшава давасында ағ шаһын габағында ғылынч чалыб, падшаһ она бәј рүтбәси вериб. Сәфәрәлибәјов Әбдүлгәдир бәј Адил бәј оғлу демә-сән, мән чаваб вермәјәчәјәм”.

Һаким “Јахшы” — дејиб галхыр вә һәммин сөзләри өләвә едир. Мәһкәмә гәрар чыхармаға кедир. Беш дәғигәдән сонра гајыдыб һөкм охујур: “Филан мәчәлләјә вә филан маддәјә көрә мәһкәмә вә-тәндаш Сәфәрәлибәјов Әбдүлгәдир бәј Адил бәј оғлуну беш ил мүд-дәтә дустаға вә ондан сонра үч ил сәсдән мәһрум едир”.

Сүлејман бәј гәсәбәдә дөврүнүн савадлыларындан иди; русча да билирди. Тез-тез сөһбәт вахты јанындакыларын көзүнә күл үфүрмәк мәгсәдилә рус сөзләри дә ишләдирди. Бир дәфә Шушадан Күрдәми-рә вурулмуш телеграмы чарвадар Лаһыча кәтирир.

“Кимә охутдураг” – дејә адам ахтаранда Сүлејман бәј јада дүшүр. Тапырлар. Телеграмы охујуб гара хәбәри белә тәрчүмә едир: “Мир Әјјуб аға Шушада өлүб. Хәнчәрлә өлдүрүбләр!” Вавејла гопур: “Ганлы кәфән һүсејн вәј”, “Хәнчәрлә өлдүрүлән Мир Әјјуб вәј!”

Телеграмын русча мәзмуну белә имиш: “Мир Әјјуб аға скончал-сја!”. Сүлејман бәј “скончал” сөзүнү хәнчәр баша дүшүб елә дә тәрчүмә едиб. Бу әһвалатдан сонра ады галды Хәнчәрбәј. Кәрбәлә зијарәтиндә олдуғу үчүн Кәрбәләјы Хәнчәр.

Кичик Ағабәј дәјирмандан пәј алыр вә Гарабел дағдакы јәјлағы тәрәкәмәләрә јәјда ичарәјә верирди. Көзәл, әсл шаһзадәсајағы кејинәрди, тәрз-рәфтары ағажана иди. Маһир овчу иди. Һәдәфә атдығы бир күллә һәдәр кетмәзди. Ат белиндә кәзәр, ғырговул, кәклик, гаратојуг овларды.

Бир дәфә чај кәнарындакы јамачда гушу нишан алыр. Гуш гачмыр, башлајыр ашағы енә-енә овчунун башы үстә һәрләнмәјә. Кичик Ағабәј әл сахлајыр, сонра да түфәнки басдырыр јерә. Гоча овчулара көрә гушун гачмајыб баш үстүндә һәрләнмәсини јалварыб аман диләмәк кими јозурлар. Белә һалларда әсл овчу түфәнkini о јердә басдырыр. Бунунла әлагәдар белә бир әһвалат да нәгл едирләр ки, гәсәбәдә бир чаван овчу көј көјәрчини овлајыб кабаб чәкиб јејир. Ағсаггаллар ону данлајыб дејирләр ки, бу көјәрчин пејғәмбәр гушудур, Һәзрәт Мәһәммәд онлары чох севирмиш. Кәрбәлә фачиәсиндә көј көјәрчинләр фәрјад гопара-гопара өзләрини Имам һүсејнин вә диқәр шәһидләрин ганына булајыблар, онлара һәтта тохунмаг да бөјүк күнаһдыр.

Көј көјәрчини кабаб едәни Аллаһ тезликлә чәзәландырыр. Кабаб дады дамағында галмыш чаван овчу икинчи дәфә көј көјәрчинләри нишан аланда әли тәтикдә бүдрәјир, сағ бөјрү үстә јыхылыр, түфәнкин гундағы даша дәјиб күллә ачылыр, сол ајағы јараланыр, сабаһы күн өлүр.

Ағабәј түндмәзач олдуғу гәдәр дә һөвсәләсиз иди. Тез-тез кичик гардашы Һәлимбәјлә мүбаһисә едиб, говарды. Сонрадан бачылары

онлары барышдырарды. Мүбаһисә дә сијаси зәминдә оларды.

Ағабәј монархист иди. Һәр дәфә Николајын шәклини көрәндә баш өјәрди. Мәмләкәтдә амансыз идарә үсулуна тәрәфдарды. Имканы олсајды “демократија”, “конститусија”, “бәрабәрлик”, “јолдаш”, “либерал” вә саир бу кими сөзләри нәинки лүғәтләрдән, һәтта фикирләрдән силдирәрди.

Һәлимбәј исә әксинә, өлкәдә констисујалы монархија тәрәфдары иди. Инкилтәрәдә олдуғу кими. Парламан гәрар чыхардыр, монарх тәсдиг, һөкүмәт дә ичра едир.

Бу иддианы ешидәндә Ағабәј һәр шеји унудур, мүбаһисәјә галхышыр, аз галырды әләми дағытсын. Факт вә мәнтигин гаршысында ачиз галдыгда Һәлим бәји говурду. Ики-үч һәфтә, бә’зән бир ај күсүлү галырдылар.

Ағабәјин бөјүк оғлу Балабәј Кијевдә дарүлфүнунда һүгүг факүлтәсиндә охујурду. Балабәјдән атасы наразы иди. Даһа доғрусу, ачығы кәлирди. Бәдхәрч вә тәнбәл... Једди ил иди Кијевә кејиб-кәлирди, һәлә дөрдүнчү курсда иди. Белә кетсә једди ил дә охумалыјды...

Ики ил јарым иди ки, мүһарибә давам едирди, узаныр, ахыры да көрүнмүрдү. Төзә ил кирәндән дүз ијирми күн кечирди. Гар јағыр, дајанмаг билмирди. Әрзаг, одун, көмүр, нефт күндән-күнә баһалашырды.

Чүмә күнү Ағабәј бачыларыны вә гардашы Һәлимбәји наһара чағырмышды. Ахшамүстү чај ичәндә сөһбәт јенә чаһан мүһарибәсинә кәлиб чыхды, һәрә бир рә’ј дејирди. Һәлимбәј Русијанын мәғлуб олачағыны дејәндә Ағабәј партлады, гәзәблә Һәлимбәјә тәпинди: “Дур рәдд ол көзүмүн габағындан! Император мәғлуб олмаз. Алманлары дармадағын едәчәк”. Дуруб о бири отаға кечди, узанды диванда.

Адәтән, гејд етдијимиз кими, күсүлүлүк чох сүрмүрдү. Нәдәнсә үч күндән сонра Һәлимбәјә хәбәр вердиләр ки, Ағабәј азарлајыб, ону чағырырлар.

Кетди. Гардашы чарпајыда узанмышды. Һәлимбәј ағзыны ачмаг истәјәндә Ағабәј маңал вермәди: “Һә, көзүн ајдын, динчәл, чал-ојна. Өлкәдә даһа падшаһ јохдур... Николај јыхылыб”.

Һардан билирсән, – Һәлимбәј сарсылды, – һардан билдин? Гәзетдә јазылыб? Ја ки, кәлән вар?

Нә кәлән вар, нә гәзетдә јазылыб, Балабәјдән мәктуб алмышам

— дејә Ағабәј зәрфи көтүрүб туллады јерә.

Һәлимбәј тәләсик мәктубу охуду, тәәччүблә деди: “Бурада Николај барәдә һеч нә јазылмајыб...”

— Јахшы оху!

Һәлимбәј мәктубу нәзәрден кечирә-кечирә мәзмуну тәкрар етди: “Мән јахшыјам... Гыш пис кечир... Баһалыгдар... Мүһарибә давам едир... Мәни мүвәггәти мәһкәмә сәдрини әвәз едән тә’јин едибләр”.

Адә! — дејә Ағабәј бағырды, — мәним фәрсиш оғлум Балабәји ки, һаким тә’јин едибләр, демәк өлкәдә падшаһ јохдур... Николај јыхылыб...”

Чох кечмәди, доғрудан да хәбәр чыхды ки, Николај падшаһы тахтдан салыблар...

СЕЈИДЛӘР. Бу мөвзуја бир даһа гајыдыб гејд едәк ки, башга јерләрә нисбәтән Лаһычда сејид чохдур, өзләри дә бүтүн мөһәлләләрдә мәскән салыблар, ев-ешик вә бағ-бостанлары, алыш-веришләри варды.

Зәвәродә јашајан сејидләр нәслинин Шамаһы вә Губадә өгрәбалары јашајырды. Һачы Сејид Камал Лаһычда, Аға Сејид Әли Шамаһыда, Аға Мир Бағыр (Мир Ҷәфәр Бағыровун бабасы) Губадә... Отузунчу илләрә гәдәр әлагәләри варды.

Јашча бөјүк олан Аға Сејидәли илдә бир дәфә Лаһыча кәлиб гоһумларыны јохлајар, мадди јардым — пул, кејим верәр, өјәр-әскикләринә әл тутарды.

Сејид аиләләри ешидәндә ки, Сејид Әли Аға кәләчәк, әксәри чыр-чындыр палтара бүрүнәрди, ајағјалын, башачыг. О һамысына көмәк көстәрәрди. Елә ки, сејидләр чыр-чындырдан чыхыб либасларыны дәјишдирәрдиләр, чамаат о саат баша дүшәрди ки, Сејид Әли аға кедиб. Зарафатла, ејһамла сөз атардылар.

Һачы Сејид Камил аиләсинин Лаһычда вә Кәһчәдә дүканлары варды. Кәһ-дәри вә мис алыш-веришилә мәшгул идиләр; хам мал кәтирәр, мис габ-гачаг, бир дә кәһ, тумач, мешин вә с. ихрач едәрдиләр.

Бир нечә нәфәри руһани иди. Аға Мир Нурбахыш, Аға Сејид Әшрәф, Мир Мәһәммәд Әмин, Мир Халыг, Мир Аббас вә башгалары.

Аға Сејид Әшрәф Нәчәфи-Әшрәфдә али руһани вә тибб мәктәби

битирмишди. Әһали она Лоғмани-зәманә — дөврүн Әбу Әли Синасы дејәрди. Кәзәл дә моизәчи иди.

Жүдәбәј, гисмән көк иди. Башына ағ әммамә гојар, әјнинә ләб-бадә кејиб үстүндән јашыл гуршаг сарыјарды, чијиндә михәји әбасы оларды. Һәр төрәфдән хәстәләр ахышыб кәләрди. Кәндләрә хәстә үстә апарардылар. Гатыры вә гатырчысы варды. Гатырчы һејванын нохтасындан јапышыб габагда кедәрди. Аға Сејид Әшрәф нәмәһрәм вә тарикә салат үзү (намаз гылмајан, дини әјинләрә риәјәт етмәјән, хатакар, шәр адамлар) көрмәмәк үчүн нигаб тахарды.

Ислам тарихи, шәриәт, мүасир елмләрдән енциклопедик мә’лумат саһиби иди. Рәфтары хош, хасијјәти мүлајим, чох хејрхаһ шәхс иди.

Онун сағалтдыгы јүзләрлә хәстә кечә-күндүз өләнләринә рәһмәт охујур, дуа едирди.

Һәфтәсијаб кәндиндән бир нәфәр ат үстүндә бир хәстә кәтирир. Сејид Әшрәф Аға хәстәни чәлд мүәјинә едиб дәрман верир вә тапшырыр ки, тез өзүнүзү евә чатдырын. Онлар кедәндән сонра һәким әлалтысына дејир ки, өлү дирина мүаличәјә кәтириб. О хәстә сағалачаг, узун өмүр сүрөчәк, амма ону кәтирән ики-үч саата өлөчәк. Доғрудан да о киши һәммин күн вәфат едир.

Һәким, алим, хејрхаһ вә әдаләтли олдуғу үчүн чох бөјүк нүфуз вә һөрмәт саһиби иди. Әһалини барышмаға, хош рәфтарә дә’вәт едәрди. Дүзү-дүз, өјрини-өјри дејәрди. Бунун үчбатындан арабир тәһдид олунурду. Бир дәфә моизә вахты дини еһкамлар барәдә објектив, елми, мәнтиги чаваб вердији үчүн гарақүруһчулар она һүчум едиб минбөрдән дүшмәјә вадар едирләр. О да тәһлүкәдән јахасыны гуртармағ үчүн өз евинә јох, һәким Молла Мәһәммәд Рзанын јанына әчзаханаја кедир. Молла Мәһәммәд Рза ахшама гәдәр сахлајыб шам јемәјиндән сонра мө’тәбәр адамларын мүшајиәтилә евинә јола салыр.

Сејид Әшрәф Аға Нәчәфи-Әшрәфдә охудуғу заман башына кәлән өһвалаты јери дүшәндә нәгл едәрди: “Дәрсә кедәндә вә гајыданда јолүстү базарда бир аһыл кишинин мәчмәидә јумру һалва сатдығыны көрүрдүм. Һалванын көркәми диггәтимин чәлб едирди, ағзым суланырды. Амма Әбу Әли Синанын башына кәлән гәзијјәни хатырлајыб ваз кечирдим. Әбу Әли Сина тәһсилә кедәндә гатыр ки-

рәләжир. Мәнзил башына чатана гәдәр бир нечә јердә карвансарада кечәләжир, сәфәри давам етдирир. Бир карвансарада биширилән говурманын әтри Әбу Әлини бәрк иштаһаја кәтирир. О исә тәләбәнин кәмнәфс олмасыны нәзәрә алыб башыны гарышдырмаг үчүн бир чубуг кәтүрүб кедир гатырлар бағланан јерә, башлајыр чубугла гатырлары бизләјиб ојнамаға.

Кәнарда отуруб чубугу түстүләндирән гоча чарвадар дејир ки, "Бала, үрәјиндән говурма јемәк кечир, кет је. Нејванлары чинләндирмә, онлар гатырдыр, чох нахәләф олурлар, гәфил тәпиклә гарну-ву јыртарлар. Кет говурма је!"

Әбу Әли фикирләшир ки, бунларын гатырчы чарвадарлары бу гәдәр биләндә, кәр алимләри нә гәдәр биләр.

Мән дә нәфсими һа боғдум, олмады. Ахырда ики дәнә һалва алыб кәтирдим мәнзилә. О гәдәр дадсыз идиләр ки, јејә билмәдим. Тулладым. Сабаһы һалвасатана јахынлашыб дедим ки, бу һалванын һеч дады јохдур. Алан бир даһа алмаз, мүфлис оларсан. О күлүмсәјиб деди: "Бала, нараһат олма! Исфаһанда о гәдәр әһали вар ки, һәрәси бир дәфә алса мәним өмрүм үч дәфә баша чатар".

Аға Сејид Әшрәфин гоншулуғунда бәззәз һачы Бәхши јашајырды. Гарабел дағын арха тәрәфиндә бичәнәчәк зөмиси варды.

Гочу Кәрбәләји Аға Кәрим зорбалығына салыб кишинин мүлкүнү јәј ајларында тәрәкәмәләрә ичарәјә вериб пулуну алыр, јијәсинә бир гәпик дә вермир. Өзбашыналыг нечә ил давам едир.

Гочу—Һачы Гурбанлылардан иди. Губа вә Дағыстанла тичарәт едир, мис габ, кән-дәри мә'мулаты кәндәрир, хам мал-дәри, кән, кәһнә мис, буғда вә саир кәтириб сатырды. О ај олмазды ки, дәвә карваны кәлмәсин. Бәдаван мәһәлләсиндә үчмәртәбәли имарәтләри варды.

Һачы Бәхшинин кәһнә танышы тәрәкәмә кәлир ки, һачы, башым гарышыг олуб, вахтында јәјлаг кирајәјә кәтүрмәмишәм. Јәјлагларын һамысы тутулуб. Ичазә вер, кәчүм сәнин јәјлағына. Һачы Бәхши разылашыр. Тәрәкәмә кәчүр јәјлаға. Гочу Кәрбәләји Аға Кәрим дәстә дүзәлдиб кедир, түфәнк һәдәси илә тәрәкәмәни мал-гара, гојун-гузу, ат илхысыјла јәјлагдан говуб салыр Кирдманчаја.

Киши башыловлу кәлир Һачы Бәхшинин үстүнә. О чох мә'јус олур вә бәрк гәзәбләнир. Сәһәрәчән јата билмир. Јухудан дуруб дәстәмаз алыр,

чајсыз-чәрәксиз евдән чыхыр вә оғлуна дејир ки, мәсчидә кедирәм. Гонаг јухудан дуранда чај-чәрәк верин. Әбаны чијнинә салыб кедир. Намазыны гылыб јолланыр дүкана. Гоншулуғда, базарда алверчиләр, сәнәткарлар дүканларыны ачыб һәрә өз пешәсилә мәшгул иди.

Күнортаја јахын Кәблә Аға Кәрим кејиниб-кечинмиш, башында һүндүр бухара папаг, архалығын үстүндән күмүш тогга, белиндә хәнчәр, ајағында Ширази чарыг, дамағында чубуг тәшәххүслә база-ра кәлир.

Һачы Бәхши чијиндән әбаны атыр, белиндәки гылынчы сијириб гочуја һүчүм едир. Мүт'и, әдәб-әрканлы, ағыр дуруб-отуран, ачиз һесаб етдији Һачы Бәхшинин сијирмә гылынчла үстүнә кәлдијини кәрән гочу чашыр, горхуја дүшүб гачыр. Бирдән ајағы даша илишиб үзүгујулу јыхылыр. Јахында чијиндә Хорасан күркү олан адам күркүнү атыр гочунун үстүнә. Һачы Бәхшинин ендирдији гылынч зәрбәси күркү кәсир, гочунун палтарындан кечиб арха тәрәфдән белини јаралајыр. Јан-јерәдән јүјүрүб Һачы Бәхшини кәнара чәкир, гылынчы әлиндән алырлар, гочуну да евинә апарырлар.

Гочунун јараланыб биабыр олмасы бомба тәки партлајыр. Аләм гарышыр бир-биринә, еһтираслар чошур, гәбилә-мәһәллә даваасы тәһлүкәси ағсагаллары горхудур.

Сәһбәт Аға Сејид Әшрәфә чатыр. Һадисә иштиракчылары—бири гапы гоншусу Һачы Бәхши, о бириси гочу Кәрбәләји Аға Кәримин јахын гоһуму. Диванхана ишә гарышмамыш гочуну чағыртдырыр евинә, гојмур бајыра чыхсын. Ахшама плов биширмәји тапшырыр. Мә'тәбәр адамлардан беш-алты нәфәр дә'вәт едир. Ахшам оғлуну кәндәрир гоншусу Һачы Бәхшинин далынча. О да кәлир. Гочуну мәчлисә гојмур, јандакы отагда отуздуруп, гапыны ачыг гојур ки, сәһбәти, дејиләләри ешитсин.

Чај кәтирилир. Аға Сејид Әшрәф әсл мөвзуја кечир, иш диван-дәрәјә дүшмәмиш барышмағы тәклиф едир.

Һачы Бәхши дејир: "Аға, бу саат башымы о кандарында кәсдир, онунла барышмаға үз вурма. Нечә илдир..."

Аға Сејид Әшрәф онун сөзүнү кәсир: "Һамысыны билирәм. Һачы, сән һаглысан".

"Аға, мәним һөрмәтли гонағымы јәјлағымдан говуб Кирдманчаја тәксүн? Мән дә..."

“Һаглысан, һачы. Амма ону да бил ки, бу дүнјанын да, о дүнјанын да кечинәчәјинин әсасы достлара мүрүввәт, дүшмәнләрлә јола кетмәкдир. Фарслар бош јерә демир:

Асајиши дү гити ки, тәфсири ин дү һәрф әст,
Ба дустан мүрүввәт, ба дүшмәнән мәдара.

Һачы Бәхши тәһәммүлүнү итириб дизләри үстә галхыб додаглары әсә-әсә бәркдән дејир:

Асајиши дү гити ки, кирәм ки, ин дү һәрф әст,
Ба дүшмәни чәкәндәр мүшкүл бүвәд мәдара.

(Ҷаддинә, адына, елминә гурбан олум, ај Аға, дејәк ки, о дүнјанын да, бу дүнјанын да доланачағы ики сөзүн әсасындадыр. Ахы өчәшкән, давакар дүшмәнлә мәдара мүшкүлдүр, мүмкүн дејил).

Аға Сејид Әшрәф вә отуранлар астадан јүнкүлчә күлүшүрләр. Ахырда һачы Бәхши мөһтәрәм гоншусунун сөзүнү јерә салмајыб әдавәт сахламајачағына анд ичир, бу шәртлә ки, о шәхслә салам-кәлам кәсмәјәчәк.

Аға Сејид Әшрәф дә сөһбәти узатмыр. Беләликлә, көзәриб алова, јанғына дөнәчәк гәбилә давасындан ики нәсли хилас едир.

Сејид Әшрәф Ағанын вәфаты нәинки тәк Лаһыч гәсәбәсинин, бүтүн әтраф кәндләрин матәминә чеврилди. Гырх күн һәр једди мәсчиддә әза мәчлиси кечирилди, еһсан вә хејрат верилди. Чәназәсини Зәвәрә мәсчидинин һәјәтиндә басдырдылар.

Гардашы Сејид Нур Бәхшин чәназәсини Бәдәван мәсчидиндә хүсу-си һүчрәдә басдырдылар. Узун илләр бу мәсчиддә моизә етмишди.

Күнләрин бир күнүндә Сәрхан бәј Нәсрулла бәј оғлу Ашағы дөрд күчәнин ортасында гочу Аға Кәримин башына беш күллә чахыб өлдүрдү.

Сәрхан бәјин мүһакимәси вә онун өзүнү нечә чәсур, мәрданә апармасы узун мүддәт ағызларда кәзиб зәрбүл-мәсәлә дөнмүшдү. Мараглы әһвалат данышылырды. Мүддәји-үмуми (прокурор) атәшли чыхышында Сәрхан бәјә 8 ил каторга чәзасы тәләб едир. Сәрхан бәј јериндән галхыб голларыны кениш ачараг күлә-күлә дејир: “Прокурор сағ олсун, мәним үчүн нә аз чәза тәләб етдиниз?”

Түрк әскәрләрини 1918-чи илдә Лаһыча Сәрхан бәј кәтирмишди.

ҺӘЧЧ ЈОЛЛАРЫНДА. Ахунд Әми оғлу Аға Мәһди кәзәл әзанчы вә миначат чәкән иди. Тојларда да охумагда ад чыхармышды. Һәм дә чох хошхасијәт олуб, һәмишә ејһам вә јуморла данышарды.

Ахунд Әми әсрин әввәлләриндә Мәккәјә јола дүшүр. Истанбулда Османлы императорлуғунун һөкмдары Султан Әбдүлһәмидин тапшырығы илә сарај чамеләриндән биринин минарәсиндә әзан верир.

Дејиләнләрә кәрә, дүнјанын ән мәшһур чамеләри Истанбулдадыр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, Султан Әбдүл Һәмиди о дөврүн ән бөјүк сијаси хадими вә дипломаты һесаб едирдиләр. Белә бир әһвалат данышырдылар. 19-чу әсрин ән мәшһур дәвләт хадими Бисмарк-ла сөһбәт әснасында дејибләр ки, он доғгузунчу әсрин ән бөјүк дипломаты сизсиз. Бисмарк күлүмсәјиб е’тираз едиб: “Хејр, сәһв едирсиз. Әсрин ән бөјүк дипломаты Османлы султаны Әбдүл Һәмид-дир. Онун саггалынын һәр түкүндән јүз Бисмарк салланыб”.

Султан Әбдүл Һәмид 33 ил һөкмранлыг етди. 1908-чи илдә “Кәнч түркләр”, “Иттиһади-тәрәғғи” фирғәси тәрәфиндән деврилди. Солтанлыг сахланылмагла мәмлөкәти триумвират – Әнвәр паша, Тәл’өт паша, Чамал паша идарә едирди.

Нә исә мөтләбдән узаг дүшдүк. Ахунд Әми нәгл едирди ки, һәчч зијарәтинә кедәндә сәфәр вахты башыма белә бир гәза-гәдәр кәлди. Истанбулда пулларымы итирдим. Чашыб галдым. Борч аласы адам, күман кедәси јер јох иди. Зәвварларын пулу анчаг өзләринә чата биләрди. Олса да ким нағд пулуну вериб көзләјәчәкди. Һөвл-хәјалат мәни кәтүрдү. Аз галырды бағрым чатласын. Тәскинлик тапмаг үчүн башладым Истанбулун күчәләриндә һәрләнмәјә. Күнортачағы кәлдим чыхдым бөјүк бир мәсчидин габағына. Онлар мәсчидә чаме дејирләр. Кирдим һәјәтә, көрдүјүм мәнзәрәјә һејран галдым. Һәр тәрәф күл-чичәк... Ири һовузда су фәвварә вурур, елә бил мин бир әһәнклә нәғмә охунурду... Ири ағачларда гушлар сәс-сәсә вериб өтүшүрдү. Чәннәтин бир кушәси.

Бир нечә нәфәр һовуз кәнарында дәстәмаз алырды. Орта јашлы бир киши јахынлашыб сорушду: “Гуллуғ? Гәрибә охшајырсыз?”

Разылыг етдим вә “Гафгазданам, – дедим. Мәккәјә һәчч зијарәтинә кедирәм”. Киши: “Танры зијарәтинизи гәбул етсин” – деди.

“Әфәндим, – дедим, – ичазә верин бу күн әзаны мән чағырым”. Разылашдыг.

Галхдым минарәјә. Ганым гара. Пул итиб. Гүрбәт јер. Агламаг, бар-бар бағырмаг, дәрди азалтмаг истәјирдим. Башладым әзан чәкмәјә... О ки вар үрәјими бошалдыб, хүтбә охудум, Аллаһ дәржа-

һына әл ачыб дуа едә-едә Аллаһдан дәрдимә чарә истәдим.

Минарәдән дүшдүм. Әзанчы ики нәфәр забитлә җахынлашыб әв-вәл әзан вермәјими вә сәсими тә'рифләди, сонра әлавә етди: "Әфәндим, шу җавәрләр Султан сарајындан ардынызча кәлибләр".

Гычларым тутулду, дөһшәтә кәлдим, үрәјимдә дедим: "Аллаһ, өзүн дада җетиш! Дејәсән гарачуха җатыб, мәнимки далбадал кәтир-мир". Данышмаға дилим сөз тутмады. Җавәрләрден бири: "Әфәндим, әфв едәрсиниз, Султан һәзрәтләри бизи ардынызча көндәриб. Кедәлим Җылдыз сараја".

Дүшдүм габаға. Демәјнән Җылдыз сарај лап җахында имиш. һәр-ләдә-һәрләдә бир нечә һәјәт-бачадан кечирдәрәк мәни кәтирдиләр султанын гәсринә. Галхдыг икинчи мәртәбәҗә. Халы дөшәнмиш дөрдкүнч отаға кирдик. Ики тахт, үч-дөрд сандал, ортада миз вар-ды. Тахтын үстүнә дөшәкчә, мүттәккәләр атмышдылар. Тавандан гәндил салланырды. Пәнчәрәләрдә ипәк-түл пәрдәләр... Бир сөзлә, падшаһ отагы.

Җавәр тахты кәстәрди. Әјләшдим. Деди ки, Султан һәзрәтләри инди кәләчәк. Чох кечмәди Султан Әбдүлһәмид отаға кирди, салам верди. Дик галхыб тә'зим етдим, дизләрим үстә чөкдүм. Әлиндә га-ра тәсбей варды, ишарә етди ки, галх.

Ајаға дурдум, голларымы чарпазладым. Ортабодан азча уча арыг адам иди. Узунсов сифәти варды. Назик гара саггал гојмушду, хырда көзләри бир-биринә җахын вә чох түнд бахышлы иди. Узунсов бурну да назик иди. Башдан-ајаға гара кејинмишди. Тәсбей тутдуғу әлилә мәнә отурмаға јер кәстәрди. Әјләшмәдим, тә'зим едиб де-дим: "Ә'лаһәзрәт, хәлифеји-ислам, султан чәнабларынын һүзурунда ајаг үстә дурмаг өмрү узуну мәнимчүн өн бөјүк сәадәтдир".

Султан отурду, сандалда мәнә јер кәстәрди. Мән халы үстә ики дизим үстә әјләшдим. Султан астадан деди: "Рамазан мүбарәкин он күнү галыб. Совтунузу, сәсинизин аһәнжини анам чох хошлады. Он күн мүддәтинә сәһәр, күнорта вә ахшам әзаны бизим чаме минарә-синдә чағырыныз".

"Султан һәзрәтләринин ирадәси һәр бир мүсәлман үчүн мүгәддәс олдуғу кими мәним үчүн дә мүгәддәсдир" — дејиб баш әјдим.

Султан деди: "Билирәм, Мәккәји-мүкәррәмәҗә зијарәтә кедирси-низ. Аркадашларыныздан ајрылсаныз, төвәфа чатмазсыныз. Бән

сизи кәнди вапорумда јола саларам. Дикәр зәвварлардан даһа тез мәнзилә кирәрсиз... Бурадакы мүддәт әрзиндә биздә галачагсыз. Шәкәр бајрамындан ики күн сонра јола дүшәрсиз".

Әлләрими дөшүмә гојуб баш әјиб тә'зим етдим.

Беләликлә, оручлуг бајрамы сүфрәсиндә Султан Әбдүл һәмидлә бәрәбәр олдум. Нечә дәнә гызыл түрк лирәси бағышлады вә өз шәх-си кәмисиндә мәни Чиддәҗә јола салды.

Јол јолдашым зәвварлардан нечә күн тез Чиддиҗә чатдым... Гал-дым карвансарада. Зәввар јолдашларым кәлиб чыхдылар.

Дүшдүк Әрәбистан сәһраларына. Кечәләр сојуг, күндүзләр чәһән-нәм. Јоллар кечилмәз гум... Дәвәләр о ки вар адамы неһрә кими чалхалајыр. Сусузлуг... Кечәләр хусуси адамлар тутуруг, дәвәләрин вә јүкләрин әмәлә кәтирдикләри даирәдә бизи онларын тә'биринчә "хырсызлардан" горујурлар.

Лаһычдан Мәккә зијарәтинә кедиб кәләнләр дејирдиләр ки, чох ағыр сәфәрди. Адатән карванлар кечә кедәрди. Күндүз истидә ада-мын аз галырды нәфәси дајансын. Бә'зән гулдур, јол кәсәнләрин өһ-дәсиндән кәлмәк үчүн бир нечә карван бир-биринә гошулурду.

Сарванлар јолу көјдәки улдузларла мүәјјән едирдиләр. Сәмти "Саман јолу" (шималдан чәнуба узанан улдузлар јығымы-кәһкәша-ны) илә мүәјјән едирдиләр. Бу улдузлар јолуна Мәккә, җахуд "һәчч" јолу да дејирдиләр. Рәвајәтләрә көрә Хызыр пејғәмбәр "Дирилик су-ју"ну зүлмәтдән кәтирмәҗә кедәндә мәлаикәләр истигамәт кәстөрмәк үчүн сәмт боју саман сәпибләр. Белә бир әфсанәви тапмача да вар:

Һачылар һәччә кедәр,

Чәһд едиб кечә кедәр,

Бир јумурта ичиндә

Нечә јүз чүчә кедәр?

(Нар нәзәрдә тутулур).

Һачылар нәгл едирдиләр ки, дајаначагларда даирәви "чәмбәр-ләр" вар, зәвварлар орда динчәлир, јејир-ичир, җатырдылар. Хыр-сызлар чох иди. Елә ач-јалавач да. Бөјүк шәһәрләрдә дүшәндә рус консулу кәлиб зәвварлары јохлајырды. Рус пулу бүтүн дәвләтләрин пулундан күчлү иди, баһа гијмәтә дәјишдирилирди. Зәввар елә бу-нун һесабына хејли газаныр, јалан олмасын, бәлкә хәрчләринин ја-рысыны чыхарырды. Јерли диван-дәрә рус рәијјәтләриндән чох

чәкинирди. Рус императорлуғунун ваһимәсиндән һамы горхурду.

Бир башгасы белә бир әһвалат нәгл едирди. “Хорасана, Имам Рза зијарәтинә кедәндә, гулдурлар бир рус тәбәәсини сојуб хејли күмүш “гран” пулуну апармышдылар. Рус консулу бүтүн вилајәт мә’мурларыны ајаға галдырмышды. Хорасан валиси әл-ајаға дүш-мүшдү. Бир нечә адам тутмушдулар. Мејданда мұһакимә башланды. Рус консулу атлы казакларла кәлмишди, Вали дәмичијә узунлуғу јарым аршын, ени баш бармаг јоғунлуғунда бир нечә мых кәсдирди, чәллада һөкм еләди ки, гулдур дәстәсинин башчысына чәза версин. Чаниләр сојғундан хәбәрләри олмадығыны дејиб инкар едирдиләр. Башчыны голу бағлы, ајағларында бухов кәтирдиләр чәза көтүјүнүн габағына. Чәллад ал либасда, башында дәмилгә, јарым аршын узунлуғунда, баш бармаг јоғунлуғунда мыхы чанинин башына гојуб вар гүввәси илә чәкичлә вурду. Чанинин бағыртысындан бүтүн мејдан вә ордакы минләрлә тамашачы ләрзәјә кәлди. Чани бир анда башдан ајаға гырмызы гана бојанды.

Нөвбә көзләјән о бири чаниләр о саат әлләрини јерә гојуб үзү үс-тә дүшдүләр. Вә бојунларына алдылар ки, күмүш “гран” пул биздә-дир, биз сојмушуг, аман верин кәтиздирәк. Рус падшаһынын һөкмү белә рәван иди.

ӨЗБАШЫНАЛЫГ. ЗОРАКЫЛЫГ. Чылгала ушағларындан ики нә-фәр бинәдар һачы Әбдүлхалыгын јанына кәлиб нисјә, сәккиз ај мүддәтә әлли пуд төзә мис алыр, апарыб ашағыларда сатыб хејли газанча чатырлар. Демә онлары һачы Сејмур, һачы Чохмахлы тов-лајыб көндәриб ки, мис алын, сонра пул вермәјин. Лазым олса, ар-ханызда дајанарыг. Беш гардаш идиләр.

Борчу өдәмәјә бир һәфтә галмыш һачы Әбдүлхалыг раст кәлир Чылгала оғлуна, һал-әһвал сорушандан сонра хәбәрдар едир ки, борчу гәјтармаг вахты чатыб. Пулу кәтирин.

Чылгала ушағлары налајиг сөзләрлә ону сөјүб һөрмәтсиз едир-ләр. Бу вахт һачы Сејмур чыхыр күчәјә вә гардашларыны сәсләјир: “Адә, дәјәнәкләри кәтирин”. Бирдән бир гучаг дәјәнәји төкүрләр ор-таја (Бу нәслин адәти иди: һаггыны истәјәнләри дәјәнәклә дејмәк. 500-600 дәјәнәк һазырлајыб дүканын далында сахлајырдылар).

Беш гардаш, он беш-ијирми чаван оғлан һәрәси бир дәјәнәк га-пыб һачы Әбдүлхалыға һүчум едирләр. Онун да гоһумлары балта,

дәһрә, чапачаг, чомагла башлајырлар мүдафиәјә. Елә бил мәһшәр гопмушду. Сүлһ јаратмаг үчүн арачылыг етмәк истәјәнләрдән бир нәфәр башындан алдыгы зәрбәдән елә орда өлүр. Бир нечә нәфәр дә јараланыр.

Диван-дәрә ишә гарышыр. Јүзбашы зәнчир мөһүрү бојнуна та-хыб һөкм еләјир ки, даваны сахласынлар. Һәрә бир тәрәфә гачыр.

Бу барәдә китабын мұхтәлиф јерләриндә данышылса, мисаллар кәтирилсә дә, јенә бир нечә һадисәни хатырлатмаг истәјирәм.

Кечмишдә өн кәркин вә ганлы даваларда Јүзбашы зәнчирдән асылмыш мөһүрү бојнуна таханда мұнагишә о дөгигә кәсиләрди. “Зәнчир-мөһүрүн” тахылмасы падшаһын – рус чарынын өз шәхси һөкмү һесаб едилирди. Гулаг асмајанлары әл-ајағы гандаллы 12 ил каторга чәзасы вә бир дә бу јерләрә гәјытмамаг көзләјирди.

Бу дава илә өлағадар Шамахыдан пристав Ваһаб бөј урјадник-ләрлә Лаһыча кәлир. Һачы Әбдүл Халыгын пулуну Чылгала ушағла-рындан алыб јијәсинә верирләр.

Дәјәнәк давасы Һачы Сејмурлуларын адәти иди. Һәрәси бир дәјә-нәји гапыб гышгырырдылар: “Мисгалы үч гәпијә адам өти алырыг”. Онларла алыш-вериш едөн шәхс башгаларындан шеј аланда вә ја сатанда дејүрдүләр, һәтта өлдүрүрдүләр.

Мүамиләчи Һачы Нәчәфәли борчлуја дејирди: “Чүчәләри вер (јә’ни мүамиләни вер), гырт тојуг һәлә галсын. 100 маната ајда 12 манат мүамилә алырды. Ахырда да борчлунун вар-јохуну, евини, бағыны тәрәкә едирди.

Гапан дибиндә Һачы Сејмурлуларын јанында һеч кәс бәркдән да-ныша билмирди. Бә’зән кишини дејә-дејә бојнуна гојардылар ки, борчлудур. Һәтта төмөссүк јаздырыб гол гојдурардылар. “Шаһидлә-рә” дә имзалатдырардылар. Мәһкәмәјә мұрачиәт едиб пулу аларды-лар. Күчәдән кечәни дејәрдиләр ки, евимизин габағындан кечәндә дарвазамыздан һәјәтә бахмысан.

Һачы Чомахлыларын чаванларынын бир пешәси дә оғурлуг иди. Бир дәфә Аранда бөззәз дүканынын дамыны јарыб, јүкү алты атла кәтирилләр. Бөлкү вахты гәбилә башчысы көрүр ки, чаванлар шеј үстүндә савашырлар, дејир: “Балаларым, һөвсәлә един, дүз пајла-јын, һалал-һарам көзләјин. О дүнја вар, мизан-тәрәзи вар. . .” Гәри-бә мәнтиг дејилми?!

...Әбәс јерә демәјибләр ки, Аллаһ адамы достундан горусун, дүшмәнлә өзү бачарар. Онлар — Мир Халыг вә Кәрбәләји Бағыр, һаддиндән артыг јахын дост идиләр, бир чанлары ајры иди.

Лакин ади бир мәсәлә үстүндә арада елә бир әдавәт баш верди ки, үстүндән јүз илдән чох кечмәјинә, бир нечә нәсил дәјишмәјинә бахмајараг, јери дүшәндә һагвердиләрлә сејидләр арасындакы әда-вәти хатырлајырлар.

Фачиә Мәһәррәм ајынын једдисиндә баш вермишди. Ирандан Имам Һүсејн тә'зијәси илә әлагәдар бир рөвзәхан кәлир. Бинәдар, тачир һачы Аббасын оғлу она Зијалы мөһәлләсиндәки мәсчиддә моизә охумағы тапшырыр. Бундан Мир Халыг бәрк инчијир, башла-јыр һөччәтә вә гәти дејир ки, моизәни мән едәчәјәм. Кәрбәләји Ба-ғыр разылашмыр. Бунун үстүндә Мир Халыг ону бычаглајыр. Кәрбәләји Бағыр өлүр. Диван адамлары ишә гарышыр. Мир Халыг-дан башга Сејид Чәнаб һачы Мир Әјјуб оғлуну да тутурлар ки, чина-јәти икиликдә ичра едибләр.

Ишә мөһкәмә бахыр, Мир Халыгы 12 ил, Сејид Чәнабы исә 5 ил күрәк чәзасына мөһкум едирләр. 9 нәфәр адам шәһадәт верир. Ша-һидләрин һамысы өзләрини мө'тәбәр кәстәрмәк үчүн саггал гојур-лар. Мүһакимә вахты һамысы да Гур'ана өл басыб гәсәм едирләр ки, ифадә етдикләрини көзләрилә көрүбләр.

Рәһмәтлик бөјүк әмим Мәшәди Әсәдулла нәгл едирди ки, күндүз мәсчиддә шәбеһ чыхардырдыг. Мүслүм балаларынын фачиәси сәһ-нәси иди. Мән дә Һүрр Дилавәрәм. Рәчәзи гуртардым. Јаман су ич-мәк истәјирдим. Мәсчиддән чыхдым, булага тәрәф јолландым. Неч кәс јох иди о арада. Бирчә Мир Халыгла Кәрбәләји бағыр булаг үс-түндә данышырдылар. Јахынлашанда Мир Халыг һирсли-һирсли сә-сини учалтды: "Јох! Моизәни мән едәчәјәм!" Кәрбәләји Бағыр астадан деди: "Јох аға, о Ирандан кәлиб, гәрибдир..."

Мир Халыг әлини архалыг чибинә салмағы илә бычағы чыхарыб мүхатибинә зәрбә ендирмәси бир олду. Кәрбәләји Бағыр сарсылды, Кәлләси үстә јерә јыхылмағы вә дөһшәтлә бағырмасы илә өлмәси бир олду... Ган фәвварә вурду. Сифәти ал гана бојанды... Бағыр-тыја мәсчиддә оланлар бајыра чыхыб булаг үстә кәлдиләр.

Иш-ишдән кечмишди. Говға галхды. Мир Халыг Кәрбәләји Бағы-рын гејри-инсани бағыртысындан сарсылды, бычаг әлиндән дүшдү.

Чәлд күчә илә үзүјухары бачысыкилә, һачы Мир Әјјубун евинә тәрәф гачды...

Һәрә бир суал верир, һамы сорушурду, чаваб верән јох иди. Јүз-башы Кәрбәләји Нәчәфгулу, онун мирзәси вә јасовул һадисә јеринә кәлдиләр. Истинтаг башлады...

Чох кечмәди голлу-будаглы, әсасән ән дөвләтли гәбиләнин адам-ларыны силаһлы нөкәрләр һадисә јеринә кәтирдиләр. Хүсусилә өз-ләрини дөвләтли балаларынын көзүнә сохмаг, мүәјјән мадди мәнфәәт өлдә етмәк үчүн ортаја чыхыб, һәдә-һәрбәјә, сејидләри тәһдидә башладылар.

Бирдән мә'лум олду ки, Мир Халыг бачысыкилдә либасыны дәји-шиб, бағ-бостанларын арасы илә Зәвәроја өз евләринә гачыб. Зә-вәрода исә јүз нәфәрә гәдәр гоһум-өгрәба сејид хәнчәр, балта, јаба көтүрүб дүшмәнини көзләјир.

Истинтаг вахты бөјүк әмим Мәшәди Әсәдулланы шаһид кими диндирирлар. О да көрдүјүнү нәгл едир.

Шәхси мәнәфедән долајы онун ифадәси јүзбашы Кәрбәләји Нәчәф-гулуну тә'мин етмир, бәрк гәзәбләнир вә әмимә бир шиллә вурур.

Әмими һачы Аббас шам јемәјинә дә'вәт едир. Нәдәнсә һагверди-јевләр бизи халаоғлу адландырырдылар. Әмим кедир. О нәгл едир-ди ки, һачы тәк иди. Оғлу Мөһәммәд сәрпајылыг едирди. Чај ичдик. Ордан-бурдаң данышдыг. һачы Аббас сөзә башлады: "Әсәдулла, халаоғлу, башымыза кәлән мүсибәти көрдүн дә. Аллаһ!"

Сөзүн далы кәлмәди, гочанын көзләриндән саггалы боју јаш дам-чылары јуварланды.

Мән тәәссүфүмү билдирдим. Шејтана лә'нәт дедим. Сәбирдән башга чарә олмадығыны сөјләдим.

Һачы Аббас өзүнү әлә алыб титрәк сәслә деди: "Сәбир етмәк чә-тиндир... Дөзә билмирәм... Халаоғлу, — дејә чибиндән үстүндә Је-катерина падшаһын шәкли олан бир дәнә јүз манатлыг әскинас чыхартды, габағыма гојду вә астадан пычылдады, бу пулу көтүр, ха-лаоғлу, о бири шаһидләрин сөзүнү тәсдиг елә... Касыб адамсан. Сејид Чәнаб Сибирә көндәрилди сәнә нә вар... Касыб..."

Онун бу сөзү мәни бәрк тутду:

— һачы, — дејә сөзүнү тамамламаға гојмадым вә архалығымын чибиндән бир күмүш ағ манат чыхардыб гојдум сүфрә үстә, — һачы,

бир пай плов жемишәм, гиѣмәти ашханада ики аббасыдыр. Бу сәнин бир манатын, ики пай жарым плов гиѣмәти. Касыбам, доғрудур, амма имансыз деѣиләм...

— Ај оғул, ушағ олма... Бу дүнјада...

— Бәс о дүнјада, — дејә женә сөзүнү кәсдим, — орда әдаләт диванында? Бәс иманым? — Ајаға дуруб отагдан чыхдым.

Жарым ај сонра Сејид Чәнабын бөјүк гардашы һачы Мир Әјјуб бизә кәлди. Јери кәлмишкән демәк лазымдыр ки, о јазығ нечә вахт иди ки, әлдән дүшмүшдү. һәфтә једди о сәккиз һафтарана чағырылырды...

Мәни көрәндә ајаға дурмағ истәди, гојмадым. О, сөзә башлады: “Әсәдулла, оғул, сәни Тифлисә чағырыблар, нә гәдәр хәрчин вар едәмәјә һазырам”. Әлини чибинә салыб пул кисәсини чыхартды, өзүн де — нә гәдәр лазымдыр...

Ону гојмадым сөзүнү тамамласын: — “Һачы Мир Әјјуб аға, мәнә сизин пулунуз лазым дејил. Онсуз да Күрдәмирә кедәчәјәм...”

Бәс јол кирәси, хәрч-хурачаты?

— Кәсб-карыма кетмәкдән өтрү сиз мәнә кирә, хәрч-хурачат нијә верәсиз? Сиз мәним Күрдәмирдән Тифлисә гәдәр вагон хәрчими вә орадан дала гајытмағ, бир дә карвансара хәрчими вермәлисиз. Бир гуруш артығ истәмирәм”.

Кетдим Тифлисә, дөрд күн јубандым, ифадә вериб дөндүм.

Тифлиسدән дөрд нәфәр адам көндәрдиләр Лаһыча. Башда һәким олмагла шаһидләри апардылар гәбиристана вә башладылар бир-бир диндирмәјә. Гәсдән саггал узатмыш шаһидләр һәрә ејни ифадәни тәсдигә чалышыр, Сејид Чәнабын да мәрһума бејбут зәрбәси ендирдијини, Кәрбәләји Бағырын әлини тутдуғуну вә с. сөјләјирдиләр...

Мәни сорғу-суала тутдулар:

— Булаг башында нечә адам варды?

— Ики нәфәр. Мир Халығ, бир дә Кәрбәләји Бағыр. Ајры инсчинс јох иди. Мән јахынлашырдым ки, су ичим...

— Мир Халығ нечә зәрбә ендирди мәрһума?

— Бирчә дәнә...

— Зәрбәни мәрһумун бәдәнинин һарасына вурду?

— Дөшүнә. Кәрбәләји Бағыр јана верди өзүнү, зәрбә голуна дүш-

дү... Ајағы сүрүшдү. Кәлләси үстә кәлди јерә. Кичкаһы дик бир даша дәјди... Бирчә дәфә бәркдән бағырды... Ган фышгырды. Бағырты сәсинә мәсчиддә оланлар бајыра гачдылар...

Гәбри газдырмаға башладылар. Чәназәни чыхардылар. һәким јохлады. Тәсдиг етдиләр ки, мәрһумун сағ кичкаһы дик даша дәјиб, һәтта зәрбәдән сүмүк дә зәдәләниб.

Јаланчы шаһидләрин ифадәләри сүбута кечмәјиб пуча чыхды. Сејид Чәнабы дустагдан азад етдиләр”.

Јерлимиз мәшәди Камил сонралар бу әһвалатла әлагәдар бир сөһбәт етди. Јүзбашы Кәрбәләји Нәчәфгулу истинтағын илк мәрһәләсиндә Мәшәди Әсәдулланы чох сыхма-боғмаја салыр ки, ифадәсини Сејид Чәнабын әлејһинә версин, һәдә-горху кәлир, тәһдид едир вә һәтта бир силлә дә вурур. Заман кечир, Кәрбәләји Нәчәфгулу јүзбашылыгдан чыхарылып, касыб дүшүр. Бизим аилә дөвләтләнир. Сүләјманов гардашлары “Исламијјә” адына тичарәт ширкәти тә’сис едирләр. 1913-чү илдә нәнәм Мәшәди Күлсүм вәфат едәндә гырх күн хејрат верирләр. Кәрбәләји Нәчәфгулу хејрата кәлмәк истәјир, амма әмимә вурдуғу наһағ шилләјә көрә утаныр, өзәб чәкир. Нә исә, јахын достлары кәтирирләр. Әсәдулла әмим ону көрән кими өзүнү көрмәмәзлијә вуруб о араларда һәрләнмир ки, гоча киши сыхылмасын.

... Мәһәррәмлик мәрасими мүнәсибәтилә бир һәшијә чыхмағ охчулар үчүн марағлы оларды. Оручәли адлы бир рөвзәханы Лаһыч мәсчидләриндә моизә еләмәјә 40 күнә чағырырлар. Рөвзәхан Гулам адында он ики јашлы оғлуну да өзү илә кәтирир.

Гулам гырх күн әрзиндә әһалини әлдән салыр. Дүканлардан хошуна кәлән шәјләри көтүрүр, надинчлик едир, үстәлик, атасы она гол-ганад верир. Минбәрдә моизә етдији вахт Имам һүсејн, Зејнәб мүсибәтләрини, һәзрәт Аббасын голларыны дүшмәнинин нечә вәһшиликлә кәсдијини, әсирләрин ағлаја-ағлаја кетдијини, јанығлы авазла, өзүнә хас рөвнәглә сөјләјәндә вә мәсчидә јығышмыш адамлар көз јашлары ахытдыгда, рөвзәхан үзүнү гоша самовар олан сәмтә тутуб бәркдән дејәрди: “Орада Гулама бир стәкан ширин чај верин”. Ја да рөвзәнин ширин мәгамында: “Гулама ики шоргоғал, бир стәкан чај!”

Бир сөзлә, чамаат Гуламын әлиндән зара кәлир. Гаршыдакы ил

Оручәли рөвзәхан телеграм вуруб хәбәр алыр ки, кәлим, ја јох? Вә нә гәдәр пул верәчәксиз?

Онда телеграм мұхабираты тәбии ки, русча иди. Рөвзәхана белә бир чаваб кәндәрилир: “Пријежај! Без Гулама 150 рублеј, с Гуламом 100 рублеј”.

Гәсәбәдә бу әһвалат узун мүддәт күлүш сөһбәти олду.

Тачир Молла Аббас Мәликовун гардашы гызы Күбра ханым әмиси Әмиралынын гыз севмәсиндән, тој едиб евләнмәсиндән вә евләринин оғурланмасындан ики мараглы әһвалат нәгл етди: “Әмиралы әмим тај-тушларындан мүәллим Рәсул Рәһимлинин јанына кедир вә пәнчәрәдән бағчада бир кәзәл ханым кәрүб, ким олдуғуну сорушур. Рәсул исә диқәр пәнчәрәдән тамамила башга гызы кәрүр вә дејир ки, әмим гызыдыр”.

Елчи кәлир, тој тәдарүкүнә башлајырлар... Чох адам чағырылмышды тоја. Әтраф кәндләрдән дә. Пирәгонум кәнди унутулмушду. Бу јаддашсызлыг бизә чох баһа тамам олду. Бу барәдә сонра...

Һәр ики һәјәтдә гулплу ири хејир-шәр газанлары асылмышды. Нечә пуд дүјүнүн плову биширилирди. Ашпазлар вә әлалтылары бәрк мәшгул идиләр. Ешшәк вә гатырларла нөкәрләр булагдан су дашыјырдылар.

Бир нечә ашыг-чалгычы чағырылмышды. Фанарлар вә шамлар, үстәлик мәш'әлләр јандырмышдылар. Белә шәнлик гәсәбәдә чохдан кәрүнмәмишди.

... Амма кәтирилән тәзә кәлин бәјин кәрдүјү гарахал, чатмагаш, ағбәниз, лаләјанаг, күләндам ханымын һеч кәлкәси дә ола билмәзди. Демә, Әмиралынын кәрдүјү гыз кәлин имиш – Рәсулун бачысы, бир аз әввәл тоју олмуш Көјчәк ханым. Дүнја кәзәли.

Әмиралы әмим елә биринчи кечәдән азарлајыб јорған-дөшәјә дүшмүшду. Јанына һеч кәси бурахмырдылар. Кәлин гоншу отагда отурурду. Јаса батмышды.

Кәлини ај жарымдан сонра атасыкилә јола салдылар. Бу тој бизә баһа баша кәлди. Пирәгонумлулар тоја чағырылмадыглары үчүн дә әдавәт едиб евимизи оғурладылар”.

...“Пајыз тәзә кирмишди. Сојуглар јаваш-јаваш башлајырды. Аббас әминин орта арвады Әминәни атасыкил гонаг чағырмышды. Әмим өзү дүканын далындакы ири отагда, бизим отагын алтында јатырды. Ордан дүкана бирбаша гапы варды. О кечә әминин биринчи арвады Үлфәт үчүнчү мәртәбәдәки отагында јатмышды.

Гачаглар гаранлыг дүшәндә гоншуларын алчаг дамына, ондан да нәрдиванла үчмәртәбәли евимизин дамына дырманыб пусгуда оту-рарлар. Әмим арвады Әминәнин гонумларындан бири бәләдчилик едир. Чүнки о, Әминәни алмаг истәјирди. Касыб олдуғуна кәрә гызы она јох, дөвләтли әмимә верирләр. Араја әдавәт дүшүр.

Аббас әми јатмамышдан һәјәт-бачаны јохлајыр, һәр јери бәркидир. Бачысына тапшырыр ки, мән бу ахшам јухарыда јатачағам, кәдин ашағы отагда јатын, дүканда сәс-филян ешитсәниз мәни чағырарсыз. Елә о саат кедирләр, гапыны да архадан бәркидирләр.

Һамы јатандан сонра гачаглар ведрәјә ичалат гојуб кәндирлә саллајырлар һәјәтә. Ит сохулур ведрәјә. Гачаглар ведрәни итлә бәрәбәр галдырыб, ордан да ендириләр күчәјә вә кәтүрүб апарырлар чаја. Сонра гоншу илә арамыздакы һүндүр һасарын јанындакы чинарла енирләр һәјәтә. Ики нәфәр һасар үстүндә вә дамда галыр.

Һәјәтдә нә гәдәр әлләшиб-вурнухур, дүкана ачылан гапыны ача билмирләр. Әлләри боша чыханда жириләр ашханаја, газан вә габ-гачаглары долдурурлар чувал вә торбалара.

Атам өскүрүр, мәтбәхдән чинкилти ешидир, елә билир ки, пишик јем ахтарыр, ачыглары: “Пиштә, зәһримар јемиш!”

Гачаглар истәјир “Мио...” — дејә моллаја саташсынлар. Онлардан бири гојмур, дејир ки, јазыг адамдыр, һәкимдир, горхар, бағры чатдајар.

Гачаглар јағ, бал долу сәрничләри, ики хејрат газаныны, һәтта тахчадакы чәрәкләри дә апармышдылар.

Чәј дәсткаһына анам бахырды. Сәһәр дурур ки, самовара су төксүн, кәрүр мәтбәхин гапысы ачыг, сәһәнк, күјүм, самовар, газанлар јохдур... Мәтбәхдә һәмишә чыраг јандырырдылар ки, узагдан бахан елә билсин ки, адам вар ичәридә.

Анам гышгырыр: “Кечә дарваза ачыг галыб, оғрулар кәлиб вар-јоху апарыблар”.

Тез үчүнчү гата галхыр. Орда олан мұхәлләфат – варидаг һеч јердә јох иди. Хошбәхтликдән кәрүр ки, салонун гапысы гыфыллыдыр. Чәлд дүшүр һәјәтә, кәрүр ки, орадакы гапылар да гыфыллыдыр. Балдызыны сәсләјир: “Бадам бачы, Бадам бачы, гапыны ач! Еви оғрулар апарыб!”

Ичәридән гышгырырлар: “Бахсеј, оғлун Ағамәшәди дарвазаны

ачыг гојуб, оғрулар еви апарыблар...”

– Јох а. Мәтбәхи апарыблар. Габ-гачаг галмајыб.

– Өзүн жеңиб дарвазаны далдан тәзәдән гыфылламысан ки, оғ-лун Ағамәшәдини тәмизә чыхардасан.

Аббас әмим ајылып, дејир ки, јатанда мән јохладым, дарваза бағлы иди. Гыфыллар килидләнмишди. Сәс-күј салмајын. Чох тәм-кинли вә сәбирли иди. Һәләм-һәләм ону өзүндән чыхармаг олмаз-ды. Ән чидди мүбәһисәни зарафата салыб јумшаглыгла һәлл етмәји бачарырды.

Кеңиб Әкбәр јүзбашыны кәтирир. Дама чыханда көрүрләр ки, чохлу гоз-фындыг габығы вар.

Әкбәр јүзбашы тә’кидлә тәләб едир ки, кимдән шүбһәләнирсән, де. Әмим ад чәкмир.

Мәһәррәм ајынын биринчи кечәси иди. Мәсчидин мејданында синч-тәбил чалырдылар. Әкбәр јүзбашы кәлди бизә. Бирдән дарва-замызы бәрк-бәрк дөјдүләр. Нөкәр Әбу Талыб* чыхыб һај верди: “Кимдир? Нә олуб? Нә истәјирсән?” Чәваб вердиләр: “Мәшәди Абба-са де ки, шејләринизи кәтириб Қирдман чајынын о тајына гојублар. Шор дәрәдә. Ат кәтирин апарын...”

Әмим Шор дәрәјә бир нечә атлы јоллады. Сабаһы күн бир нәфәр кәлир атамьн әззаханасына, отуруп, сөһбәтарасы хәбәр алып: нә олду, шејләри тапдыныз?

– Бәли, тапдылар...

– Адамы сајмајыб, тоја чағырмајанда белә олар...

...Молла Зејналабдини апарырлар хырман үстүнә, ики чувал буғда ата јүкләјиб јола салырлар. Гаранһурда гачаглар габағыны кәсиб дејирләр ки, јүкү сал јерә.

– Әкәр чувалларымы сонра өзүңүз јүкләјәчәксиниз, онда сала-рам, јохса мән гоча кишијәм, тәк бачармарам.

– Јох е, башыны кәсәчәјик.

Тәјлары салыр атдан, дејир:

– Еј бәндеји худа, инди ки, башымы кәсәчәксиниз, ичәзә верин ики рүкәт намаз гылым, гибләјә узадын, башымы кәсин, јохса мур-дар оларам.

* Һәмин нөкәр Әбу Талыб ки, Совет һөкүмәти кәләндән сонра Мәшәди Аббасын ахур-да кизләтдији гызыллары чыхардыб јијәләнмишди. Амма шәлә дашыјырды.

Дәстәмаз алып, башлајыр намаз гылмаға. Авазла сәсини учал-дыр. Аллаһа шүкүр едир.

Гачагларын арасына вәлвәлә дүшүр, чуваллары ата јүкләјир вә дејирләр: “Көр нечә мүгәддәс адамдыр ки, разылыгла башыны кәс-дирир. Јалвармыр. Ағламыр”.

Бармағындан үзүјү чыхаранда Молла Зејналабдин дејир: “Сиз ки, мәним Пәнч Ал Әба” һәкк олмуш үзүјүмү чыхартдыныз, Пәнч Ал Әба үзүңүзә шиллә вурсун!..

Үч күндән сонра гачагларын һәр үчү дағдан учуб һәлак олур, үзүк кәлиб чатыр јијәсинә.

...Молла Зејналабдини вәфаты башгалары үчүн тәәччүблү олса да, өз аиләси үчүн ади һал иди. Ахшам намаз гылып, шам јемәјин-дән сонра јасин охујур вә дејир: “Бу күн чүмә ахшамыдыр, сабаһ чү-мә. Сизинлә ахырынчы күнүмдүр”. Сөһәр галхыр, намазыны гылып, оғлуна дејир: “Бала, јасини сән оху!” Јасин тамамланан кими киши дә кечинир.

Оғлу Молла Ибад да ејнилә чүмә күнү вәфат едир. Атасы кими ејни гајдада. Јасини охујур. Бу адамла өләгәдар мараглы бир өһвалаты гејд етмәк истәјирәм. Молла Ибад Зәвәро мәһәлләсиндә јашајырды. Бабадангалма икимәртәбәли көһнә бинада. Папагчы иди. 1929-чу ил-дә аллаһсызлыг һәрәкаты түғјан едәндә ијирмидән чох молланы чағы-рыб соргу-суала башлајырлар. Чоху саггалыны гырхыр, Аллаһы инкар едир, чамәааты алдатдыгларыны сөјләјир. Нөвбә Молла Ибада чатанда сорушурлар: “Аллаһ вар, ја јох?” Молла Ибад чәваб верир: “Аллаһ да вар, јүз ијирми дөрд мин пејғәмбәр дә...”

– Нәјнән сүбүт едәрсән?

– Кечә-күндүз бәс јаландыр? Аллаһа, пејғәмбәри Мәһәммәд Мус-тафаја да, он ики имама да, чаһар дәһ мә’сума да инанырам... Атам инаныб, бабам инаныб...

– А киши сәни өлдүрәрләр...

– Онсуз да бир күн өләчәјәм. Ганым мәкәр ағам Имам Һүсејнин ганындан артыгдыр? Гаранлығы ишыг, ишығы гаранлыг едән вар. Фәсилләр Аллаһын һөкмү илә олур...

Сөһбәти апаран сијаси комиссар әзәзил олса да, савадлы иди.

* Пәнч Ал Әба дедикдә Мәһәммәд пејғәмбар, Һәзрәт Әли, Имам Һүсејн, Имам Һәсән вә Фәтимеји-Зәһра нәзәрда тутулур.

Русча, фарсча вә түркчә билирди. Ислам вә үмуми тарихдән мә'луматлы иди. Бу касыб адамын горхмазлыгы, өзүнү сәрбәст апармасы хошуна кәлир. Даһа доғрусу, белә төһлүкәли бир заманда сәмими е'тирафына һејран галыр. Бир гәдәр дә гулаг асмағы гәрара алыр.

Молла Ибад сөзүнә давам едир: "Аллаһын ики јолу вар, бири илә рузу кәндәрир, бири илә күнаһ; саваба көрә – рәһмәт, күнаһа көрә – чәза. Аллаһын көјдә гар анбарлары, күләк анбарлары, су но-һурлары вар..."

Елә бил о тамамилә башга аләмдән, узаг планетдән кәлмишди. Әтрафда олуб кечәнләрдән һеч хәбәри јох иди. Нәтичәдә сијаси комиссар бүтүн моллалары сәсдән мәһрум едир, бирчә Молла Ибад-дан башга.

Бу һадисә бөјүк сәс-күјә сәбәб олур. Әзазил, амансыз сијаси космиссара гаршы гәсәбәдә хош бир нијјәт, һүсн-рәғбәт јараныр.

МӘҺӘРРӘМЛИК МӘРАСИМИ. Гырх күн узанарды, лакин бир ај габагдан һазырлыға башланарды. Үч-дөрд оғлан әлләриндә ведрә евбәев кәзәр, мәсчид һејәтләриндә шәбәһ вахты алышдырылачаг мәш'әлләр үчүн нөјүт вә чындыр топлајардылар. Нә чындыр, нә дә нефт вермәјән евдән узаглашанда ушаглар хорла бағырардылар: "Бу хала нөјүт вермәди. Аллаһ бәрәкәт вермәсин".

Һәр мәсчиддә мәрасим үчүн бүтүн ләвазимат варды.

Имам һүсејн матәми башланандан – мәһәррәм ајынын бириндән онуна, гәтл күнүнә гәдәр һәр ахшам мәсчидләрдә мәчлис гурулар, әввәл чај вериләр, сонра ноһә охунар, моизә сөјләнәр, сонра дә мәш'әлләр ишығында јас ноһәси охуја-охуја мәсчид һәјәтиндә тәбил-синч чалынар, шәбәһ чыхарыларды.

Јығылан чындыр вә нефти ушаглар кәтириб Алы дајыја тәһвил верәрди. Синч вә тәбил чаланлар ахшамлар мәсчид мејданында мәрасим кечирәндә чындыры дәмирдән дүзәлдилмиш ири мәш'әлләрә, үстүнә дә нефт төкүб алышдырардылар; мәш'әлләрә метр јарымлыг пајалар кечирдиб мејданда беш-алты јерә санчардылар. Мәрасими бә'зән күчәләри кәзиб давам етдирәрдилар. Тәбил вә синч чаланлар габагда, әһали дә далча матәм ноһәләри охујарды. Алы дајы бир әлиндә нефтлә долу ведрә, о бири әлиндә тајгулп сәкијә галхыб алову сөнмәкдә олан мәш'әлә нөјүт төкәрди. Гоншу мәсчидә чатанда бағырардылар:

– Тә'зијә дара саламүн әлејк!

Мејданда оланлар да синч-тәбил чала-чала ејни аһәнклә чаваб верирдиләр.

– һүсејн әзадар, әлејкәс, салам.

Сәс-күј бирә-ики артар, елә бил мәһшәр гопарды.

Јерә санчылмыш мәш'әлләрин ишығында дәстәләр әл-әлә вериб ноһә охуја-охуја јаллысајаг кедәрдиләр.

Синч-тәбилчиләр нөвбә илә дәстәләрә јахынлашыб чалар, дәстә-дәкиләр чушә кәләрдиләр. Бә'зән чаланлар кеч јахынлашанда дава дүшәрди. Матәмин һүсуси кејими варды: баша бағланан јайлыг, бир дә көјнәк, һәр икиси дә гара. Габаг тәрәфдә вә дөшдә ири һәрфләрлә јазылырды: "Ја мәзлум һүсејн!"

Бу кејими чох вахт нәзир кәтирәрдиләр. Бакыдан кәләнләр баш јармаға хәнчәр, зәнчирчаланлара зәнчир кәтирәрдиләр. Бир дөфә тачир Мәшәди Новруз Гәнтәр јүз зәнчир, бир дә о заманлар ме'чүзә һесаб едилән газ чырағы кәтирмишди. Бу чырағы мәсчидин таванындан асмышдылар. Аға Шәриф Рәһимли насослајыб алышдырарды. Гәнтәр чаванлары чәлб етмәк үчүн һәр ахшам конфет пајларды.

Мејдан вә күчә мәрасиминдән сонра мәсчидә дахил олуб өјләшәрдиләр. Минбәр габағында ноһә охујанлар дөврәләмә отулар, бир-ики нәфәр ноһә охујар, пај-минбәр дејиләр, рөвзәхан галхарды моизә еләмәјә. Арвадлар гапалы балконда отулардылар.

Моизә вахты бир дә ноһә охуја-охуја бир дәстә зәнчир чала-чала кирәрди ичәри. Әјинләриндә күрәкләри ачыг узун гара либас Имам һүсејн шәрәфинә ноһәни бәркдән матәм авазы илә охуја-охуја, вар гүввәләри илә күрәкләринә зәнчир вурурдулар. Куппултудан, сәс-күјдән елә бил мәсчидин таваны вә диварлары учачаг. Зәнчирвуранларын күрәкләриндән ган ахарды...

Арвадларын, назик дәмир тор вурулмуш бағлы балкондан агламаг сәдалары ешидиләрди. Елә мәсчидин өзүндә дә һөнкүртү илә ағлајардылар. Адам дәһшәтә кәлирди. Онлар кәлдикләри кими зәнчир чала-чала, ноһә охуја-охуја чыхыб кедирдиләр.

Ән дәһшәтлиси баш јармаг иди. Инсан ағлыны итирә биләрди. Бир дәстә ағ кәфәндә әлләриндә хәнчәр сыра илә кәләр, габагда бир нәфәр Кәрбәлә мүсибәтини тәсвир едән ноһәни вар сәсилә охујар, архадан кәләнләр гырхылмыш башларыны јара-јара јүјүрәрди-

ләр. Јан төрөфдөн адамлар аглаја-аглаја онлары мүшајиет едәрди-ләр. Бир нечә адам әлләриндәки узун ағачы, ја да дөјәнәји узадыб хәнчәрин баша дәмәсинә мане олардылар.

Башјаранлары ағ кәфәнләри ган ичиндә оларды, башларындан ахан ган үзләриндә, бојун вә пејсәрләриндә из бурахарды, әлләри ган ичиндә оларды. Чохларынын үрәји кедәрди.

Башјаранлары һамама апарыб јараларыны јујардылар; јаралы башларына дөјүлмүш чиј гујруг гојардылар. Гујруг һава вә сују, рүтү-бәти јараја дахил олмаға гојмур.

Хејмәкаһы күчәләрдә кәздирәндә габагдан бир нәфәр хош авазла миначат чәкәрди.

Мәһәррәмлијин доггузунчу кечәси мәсчиддә шәбәһ (охшатма) – Кәрбәлә мүсибәти сәһнәләри оларды. Гасимин вуруш мејданына кет-мәси, һурр дилаварин монологу, Имам һүсејнин аиләси илә видалаш-масы. Онунчу күн гәтл мәрасими мәсчид һәјәтиндә ваге оларды.

Шүмүр хүсуси бәзәклә кејинәрди: әјниндә зәрхара ипәк архалыг, башында тавус ләләји тахылмыш ал-әлван өммамәвари чалма, бе-линдә күмүш тәкбәндә тахылмыш гыны нахышлы хәнчәр. Ајагларында узунбоғаз забит чәкмәси, ја да күрчү мәсти ат үстүндә мејдана кирәр, учадан тәһдид едә-едә рәчәз охујарды: “Әја еј әһлијүл тәб-бал, чалын тәбли һичаз үстә, чалын тәбли мәчаз үстә!” Бирбаша кә-ләрди тахтда отурмуш Ибн Зијадын габағына.

Тәбилләр чалынарды. Шүмүр рәчәзи давам едә-едә дөврә вурарды.

Шүмүр имамә мүрачиәт едәрди:

– Әс сәлам, еј бабасы көјләрә ме'рач елијән!

Сонра кечәрди тәһдидә. Мејдана биринчи Һәзрәт Аббас кәләр, Шүмүрә чаваб верә-верә, тәһдид едә-едә вуруша башлајарды.

Имам Әли өвладлары бир-бир ахырда Имам һүсејн олмагла гәтл едиләрди. Мәһшәр гопарды, һамы аглајар, башларына, синәләринә дөјәрдиләр...

Дәвә сахланан кәндләрдән бир нечә дәвә кәтиздирәр, әсирләри миндириб күчәләрдә кәздирәрдиләр. Адәтән бу мәрасими – мәнзә-рәни даһа мүсибәтли көстәрмәк үчүн ахшам гаранлығы дүшәндә ке-чирәрдиләр. Синч-тәбил вура-вура матәм мәрасиминә ујғун гәмли ноһәләр охујардылар. Адамлар әлләриндә мәш'әлләр: “Шаһ һү-сејн!”, “Вај һүсејн!” (шахсеј-вахсеј) бағырар вә охујардылар: “Еј

ваһ, о замандан ки, Шама үсәра кәлди. Һәм Зејнәб, Һәм Күлсүм, үммү үсәра кәлди”.

...Имамын гырхына гәдәр һәр ахшам мәсчидә јығылардылар.

Дөвләтлиләр адамлары өз мәһәллә мәсчидинә чәлб етмәк үчүн имам еһсаны верәр, ширнијат вә хүшкәбәр, гоз, фындыг, мејвә пајлардылар.

Мүсәлманын кәдәр вә шәнлик мәрасимләриндән сөз кедәндә рәһмәтлик Мирзә Чәлилин һәлә әсрин әввәлләриндә “Молла Нәсрәд-дин”дә вердији бир сәһифәдәки дөрд лөвһә јада дүшүр. Бәрәбәр өл-чүдә дөрд мәнзәрә тәсвир едилир. Үстдә вә ортада јазылыб: “Мүсәлманын мәшғәләләри”: бир лөвһәдә Новруз бајрамы, диқә-риндә “Оручлуг бајрамы”, үчүнчүдә “Гурбан бајрамы”, сонунчуда “Мәһәррәм дәскаһы”. Алтда да үмуми нәтичә верилир: “Бу бәдбәхт оғлу мүсәлман ишлә мәшул олмаға, кәсбкар далынча кетмөјә һар-дан вахт тапсын?”

ЗИЈАРӘТ МӘРАСИМЛӘРИ. Сәрвәтли адамларын дөвләти мүәјјән сәвијәдән артыг олдугда мүгәддәс Мәккәјә кетмәлидир. Мәккәни зи-јарәт етмәк вәчибатдандыр. Әкс тәғдирдә о вар-дөвләт һарамдыр.

Лаһычда чохла һачы варды. Мәккә, Мәдинә, Нәчәф-Әшрәфи, Ка-зимејни вә диқәр мүгәддәс мөканлары зијарәтдән сонра һачы рүтбә-си адын өввәлине өлава едиләрди. һәтта 7 дәфә зијарәт едәнләр варды. Гардашлар нөвбә илә Мәккәјә кедәрдиләр. Бизим гоншуда беш гардашын һамысы һачы иди. Үмумијәтлә, Лаһычда беләләри чох иди.

Имам һүсејн вә төрөфдарларынын гәтл едилдији Кәрбәлә вә Хо-расанда зәһәр ичирдилмиш Имам Рзанын мәгбәрәләри дә мүгәддәс зијарәткәһлардыр. Лакин бу ики зијарәткәһа өһд едәнләр, ағыр хәс-тә оланлар, иши дара дүшәнләр өһд едиб нәзир кәтиридиләр ки, мүшкүлдән гуртарандан сонра Кәрбәләја вә ја Хорасана кедәрәм. Бә'зән өвладларыны лап балача јашларындан өлүмдән хилас етмәк үчүн нәзир көтүрәрдиләр ки, бу ики јердән биринә апаралар. Гәсә-бәдә јүзләрлә Кәрбәләјы вә Мәшәди јашајырды.

Кәрбәләја кедәнләрин хүсуси ритуалы варды: јола дүшәндән бир ај өввәл Кәрбәләји чавуш јәһәрли ат үстүндә әлиндә өләм күчәләри һәр-ләнәр, зәвварлары хәбәрдар вә тәшвиғ едәрди: “Кедәнләрә дүбарә, кетмөјәнләрә нәсиб гисмәт!”. Зәвварлар хүсуси тәнтәнә илә јола са-

лынарды. Бәзиләри зијарәтә пијада кедәрди. Кәрбәләји Гәдир адлы бир касыб киши үч дәфә Имам Һүсејн түрбәсинә кетмишди.

Вәтәнә гајытмаг мәрасими даһа тәмтәрағлы оларды. Чохлу һә-
дијә, алыш-вериш үчүн нөвбәнөв маллар кәтириләрди.

Гәрибә бир чәһәти гејд етмәк истәјирәм. Зәвварлары жола салан жүнү вә үмумијјәтлә, аиләдән сәфәрә кедән оlanda һәјәт-бачаны вә күчәни сүпүрмәздиләр, әксинә, хәбәр чатанда ки, зијарәтә кедәнләр гајыдыр, тәмизлијә башлар, һәр јери сүпүрүб сулајардылар.

Үмумијјәтлә, һәр ахшам әл-ајаг јығышандан сонра һәр кәс евинин габағында күчәни сүпүрәрди. Һәр чүмә ахшамлары шам јемәјиндән сонра дөрд нәфәр мәһәллә арвады нөвбә илә мәсчид һәјәтини сүпүрәр, су сәпәрдиләр ки, сәһәр чамаат чүмә намазына јығышанда тәмизлик олсун. Вахташыры мәсчидин һәсир, палаз вә халчаларыны чырпар, дөшәмәни ширәләјәр, дивар вә пәнчәрәләрин тозуну тәмизләјәрдиләр. Мәсчид ләвазиматы хүсуси һүчрәдә сахланарды.

Лаһыч әтрафында бир нечә зијарәткаһ вә пир варды. Ән мәшһуру Баба дағындакы мүгәддәс һәзрәт Баба вә онун ата-анасынын мәг-бәрәсидир. Дағын өзү онун адыны дашыјыр. Шаһ дағ вә Шаһбуз дағдан сонра (һүндүрлүкләри 4000 метрдән чохдур) үчүнчү уча зир-вәдир (3553).

Зирвәләри даим гарла өртүлү Баба дағ зијарәткаһыны илдә он минләрлә адам зијарәт едир, минләрлә гурбан кәсилир, нәзирләр кәтирилир.

Гәсәбәнин өзүндә бир нечә Пир варды: "Сејдан" (Сејидләр) Аракирд мәһәлләсинин гәбиристанында дик јамачын дөшүндә, "Јекдар" (Тәк ағач) Мурадан (Мурадлар) мәһәлләсиндә, Нијал дағын әтәјиндә кениш отлагда јеканә ағач иди. Чохлу адам зијарәтә кәләрди. Будаглара бағланан арзу чындырларынын сајы әзәмәтли, кениш кәлкәли ағачын јарпағларындан чох иди. Бу ағачы ијирминчи илләр-ин ахырында кәсдирдиләр.

НОВРУЗ БАЈРАМЫ астрономија ганунуна табе олдуғундан јаз фәслинин кәлмәси илә бир вахтда ичра едилир. Дикәр мәрасимләр исә бүтүн фәсилләрдә мүхтәлиф вахтларда јеринә јетирилир. Онлардан бәзиләрини гејд едәк: "Мөвлуд-Наби" (Мәһәммәд пејғәмбарин анадан олмасы бајрамы). Бу мүнәсибәтлә шәнлик оларды. Касыб-лара, дул арвадлара, јетим ушаглара, кимсәсиз гочалара мадди

јардым кәстәриләрди. Мәктәбдә хорла хүсуси нәғмә охујардылар. Сәһв етмирәмсә белә башлајырды:

Мөвлуд олду, бајрамдыр бу күн
Күнәш доғду, өз шәфәғини
Һәр төрәфә сачды бу күн.

Мискәр һәзрәтгулу атамын әмиси оғлу иди. Чох бамәзә, зара-фатчыл вә чох да күчлү киши иди. Пәһләван гүввәти варды. Дәфә-ләрлә ов вахты ајыны тутуб, зәнчирләјиб кәтирмишди. Атдығы күллә һәдәр кетмәзди, һәдәфә дәјәрди.

Биринчи чәршәнбәдән тутмуш бајрам ахшамына гәдәр һәр һәфтә тонгал галајарды. Өзү дә чәршәнбә күнү сәһәр тездән.

Кечә јарыдан чаты вә дәһрәни, бир дә түфәнки кәтүрүб кедәрди мешәјә, сәһәр тездән таја бојда шамағачы шәләси илә гајыдарды. Вә һәјәтин ортасында үст-үстә галајарды. Сонра мәһәлләдә ев-ев кәзиб ахшам вә сәһәр сағылан сүдү јығарды, ири бир хејрат газанына төкәрди. Газаны очаг үстә гојуб дүју, кишмиш, гајсы, хурма вә шабалыд әләвә едәр, сүдлүплов биширәрди.

Чәршәнбә сүбһ тездән јенә ев-ев кәзиб бүтүн ушағлары ојадарды: "Һач Тураб, дур ајаға, бајрам кәлиб! Адә, чүвәллағы, галх тонгалдан һоппан. Сүдлүплов сојујур. Пајыны јејәрләр".

Шам ағачы тонгалы әтрафына јығышанлары чох вахт гар үстүндә халча-палаз вә дөшәкләрдә отурдар, тонгала од вуруб алышдырарды. Алов һәр јердән көрүнәрди. Шадјаналыг башлар, һамы сүдлүплов јејиб, бәхти ачылсын дејә тонгал үстүндән һоппанарды. Аллаһдан хошбәхтлик нијаз едәрдиләр.

Һәзрәтгулу әми мешәдән тутуб кәтирдији ајы баласына көрүк басмаг өјрәтмишди.

Чохлары новрузгабағы чәршәнбә ахшамы шам ағачы тонгалыны дамада јандырар, "Бәхтим ачылсын" дејә үстүндән һоппанардылар.

Мәнзәрә сон дәрәчә әфсанәви вә тәсвирәкәлмәз иди. 700 евин, јалан олмасын, јарысынын дамында хырда тонгаллар инсаны вәләһ едир, севиндирир, һәм дә горхудар, улу бабаларын бир заманлар Фит дағы, Нијалдағ вә Талыстан галаларында алышдырылан хәбәр-дарлыг тонгалларыны хатырладырды. Узаг кечмишләрдә дүшмәнин өлкәјә һучумуну өјаләт әһалисинә бу галаларда јандырылан белә тонгалларла билдирир вә онлары сәфәрбәр едирдиләр.

Чаршанба тонгалларындан галхан шам ағачы әтри навада дујулурду. Тој оlanda бир кечини апарыб гојардылар чајын о тајында, дағ јамачында. Бир нәфәр дә јахында кизләнәрди, папағы илә ишәрә едәрди ки, атәш ача биләрсиз. Бу тајдан “Бешатылан” вә ја “Берданка” түфәнклә кечини нишан алыб атардылар. Кечини вурана ән’ам верәр вә тә’рифләјәрдиләр.

Чаванлар атлары бәзәјиб күчәләрдә һәрләнәрдиләр. Лүло дәрәсинә чатанда башлардылар атлары бәһсә-бәһс чапмаға. Кәлини көчүрдәндә муштулуға тәләсәрдиләр. Атларын наллары даш дөшәмәјә зәрблә дәјдикчә гығылчым сычрајарды әтрафа.

Муштулуг да дәјерли оларды...

ОРУЧЛУГ. Гурбан бајрамы Новруздан һеч дә аз тәнтәли кечирилмәзди. Бир ај оручлугда бөјүклү-кичикли һамы оруч тутарды. Обашдан да хорузлар банлајанда мөһкәм јејиб ичәрдиләр. Једди мин аиләнин һамысындан бирдән әзан сәси учаларды. Бу андан ифтар (ахшам) әзанына гәдәр нә јемәк, нә дә ичмәк оларды. Һәтта папирос, чубуг вә гәлјан дә чәкмәк олмазды.

Һәјат исә өз гәјдасы илә давам едәрди. Һәр кәс өз кәсбкарлығы илә мәшгул оларды. Күнорта вахты јенә әзан вериләрди. Чамаат адәтән намазы мәсчиддә гыларды. Ифтара үч саат галмыш адамлар голтуғунда Гур’ан өз мөһәллә мәсчидинә мугабиләјә (Гур’ан охумаға — күндә бир сүрә — отуз сүрәни отуз күнә охујардылар) јығышарды. Ән мө’тәбәр шәхс (молла, ахунд ја да сејид) мугабиләјә рәһбәрлик едәрди.

Диварлар боју вә минбәр әтрафында отурмуш адамлар нөвбә илә Гур’андан мүәјјән һиссә, өзү дә әксәри гираәтлә охујарды. Шәхсијәтинә, мөвгејинә бахмадан сәһв едәнин гәләтини дејәрдиләр, о да дүзәлдәрди.

Мугабилә гуртаранда евләрдә самовара од атар, әзанчынын Аллаһу Әкбәр сөзүнү ешидәндән сонра “оручачды” башланарды. Јахын адамлары ифтара дө’вәт едәрдиләр.

Оручлуг ајы гуртара-гуртарда чамаатын көзү галарды көјләрдә, тәзә һилалы ахтарардылар. “Ај кәлиб баша чатыб, рәнки һилал ахтарырам, вар үрәкдә һәсрәтим бир гара хал ахтарырам” охујардылар.

Оручлуг бајрамы чох тәнтәнәли, тәмтәраглы кечириләрди. Бир-биринин евинә кедәнләр Новруз бајрамындан фәргли оlara, бај-

рамын мүбарәк әвәзинә, “оруч-намазын гәбул олсун” дејәрдиләр.

ГУРБАН БАЈРАМЫНА һазырлыг бир-ики ај әввәл башланарды. Адәтән гурбанлыг гојуну тәрәкәмәләр јайлагда оlanda даһа мүнәсиб гијмәтә алар, бәсләјәрдиләр. Гузулар бөјүјүб гоча дөнәрди. Тоғлулар ушаглара алышыб күчә-базарда далларынча кәзәрди. Бајрам јахынлашдыгча күчәләрдә гојунларын сајы чохалар, һәјәтләрдә гојун мөләшмәси артарды. Дөвләтлиләрин әтраф кәндләрдә мал-гарасы, гојун-гузусу варды. Бајрам әрәфәсиндә кәндләрдән сатмаға гоч, тоғлу кәтирәрдиләр.

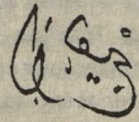
Гурбана бир нечә күн галмыш гурбанлығын алнына, белинә, гујругунун үстүнә һәна јахардылар. Бир күн әввәл гәнд једирдәр, көзләринә сүрмә чәкәрдиләр. Бајрам ахшамы күнорта гурбанлығы гәбиристанын дөшүндәки “Сејдан” пиринә апарыб һәрләдәрдиләр. Узун нөвбә әмәлә кәләрди.

“Сејдан” пиринин үстүндә, башга бајрам ахшамларында олдуғу кими, гурбанда да бир нечә мәш’әл јандырыларды. Азындан үч-дөрд јүз гурбан кәсиләрди. Чох аиләләр вә дөвләтлиләрдән бә’зиләри ики, һәтта үч гурбан кәсәр, бирини фүгәраја пајлајардылар.

Бајрам күнү гәсәбәни кабаб түстүсү, кабаб ији бүрүјәрди. Шәнлик ики-үч күн давам едәрди. Адамлар растлашанда: “Гурбанын гәбул олсун” дејә көрүшәрдиләр.

Чох јахшы бир адәт дә варды: јаз, јәј, пајызда, үмумијјәтлә, јахшы һаваларда һәр аиләдән бир нәфәр, чүмә ахшамлары, һава гараланда Гур’аны көтүрүб, өлүләринин гәбри үстдә јәсин охујарды.

”خبر“ تالشتان پالچ مسسوفہ

ЛӘГӘБЛӘР. Лаһычда истиснасыз бүтүн аиләләрин ләгәби вардыр. Ләгәбләрин һәр бири мұәјјән һадисә вә сәнәт-пешә илә бағлыдыр. Өзү дә әввәл ев дејилир, сонра ләгәб. Мәсәлән, Хунә Сәггәт, Хунә Сәкфируш, Хунә Дана вә с. (Сәггәткил, итсатанкил, данакил вә с. Хунә – фарсча “хананин” јерли тәләффүз формасыдыр).

Рәнчбәр Гурбан кишидән бир дәфә хәбәр алдым ки, нијә сизин нәслә “данакил” дејирләр. Чаваб верди ки, бабам гардашлары илә Күрдәмирә мал-гара апарыб сатыблар. Өлдә етдикләри пулу јолкә-сәнләр (онда аддымбашы гулдур-гачаг иди) әлләриндән алмамаг үчүн бир дана кәсиб әтини сатыблар, пуллары дана дәрисиндә кизләдибләр. О әһвалатдан сонра бизә “данакил” ләгәбини верибләр.

Гурбан киши савадсызды, Амма чанлы шифаһи енциклопедија иди. Минләрлә әһвалат, һекајә, ше’р билир, өзү дә чох чанлы ифа едирди. Она гулаг асмагдан дојмаг олмурду. Бу марағлы адамын нәгл етдији әһвалатлардан бә’зиләрини охучулара чатдырырам:

Өлмәмишдим, јатмышдым. Мәшәди Мәһәrrәм хәстәләнир. Түфәнксаз Мәшәди Јусиф јанында олур. Бирдән көрүр ки, нәфәси кетди гајытмады. Өлдү. Су исидирләр. Мејит тахтасы кәтирирләр. Чәназәни јумаг истәјәндә көрүрләр ки Мәшәди Мәһәrrәм дәриндән нәфәс алыр.

Мәшәди Јусиф чамәата дејир ки, дағылын. Сују тијандан бошалдырлар. Мејит тахтасыны көтүрүрләр. Мәшәди Мәһәrrәми кәтириб узадырлар јорған-дөшәјә. Кечә јары су истәјир. Мәшәди Јусиф дејир: “Ај Мәшәди Мәһәrrәм нә чох јатдын?”

Мәшәди Мәһәrrәм чаваб верир: “Јатмамышдым. Мәни кәлиб апардылар. Көрдүм бир нечә нәфәр отуруб. Онлардан бири хәбәр алды: “Кәтирдиниз? Чаваб вердиләр ки, бәли кәтирдик Мәшәди Мәһәrrәм Лаһычлыны”. Отуранлардан бири сәсини учалтды: “Наһаг јерә, Лаһычлы Мәшәди Мәһәrrәммин һәлә отуз ил дә өмрү вар. Гајтарын дала. Једин Мәшәди Мәһәrrәм Ордубадини кәтирин!”

Мәшәди Јусиф бу әһвалаты тарихи – Гур’анын далына јазыр. Бир нәфәрлә бәрабәр јолланыр Ордубада. Чатанда көрүрләр ки, мәсчид һәјәтиндә ағсагаллар отурублар. Кәләнләрдән хәбәр алырлар ки, кими ахтарырсыныз, сизә нә лазымдыр?

Дејирләр ки, гонағымыз Мәшәди Мәһәrrәми. Бир ағсагал билди-

рир ки, Мәшәди Мәһәrrәм вәфат едиб, бу күн једдисини веририк.

Мухтар вә газан. Күр гырағында Мухтар Хәшиллә габ-гачаг сатардыг. Бир арвад бир күн әввәл алдыгы газаны кәтирди ки, бунун ағзы чох иридик, бир аз кичилдин. Әлбәттә, бу мүшкүл иш иди. Мухтар газаны јохлады вә чатыны сарыды газанын ағыз тәрәфдән дөврәсинә, бир учундан өзү јапышды, о бири учуну верди мәнә, де-ди: Гурбан, бәрк сых! Бир гырх дәгигә о ки вар газанын ағзыны сыхдыг. Мухтар чатыны јерә туллајыб газанын ағзыны јохлады вә арвада гајтарыб деди: бачы, будур, газанын ағзы даралды.

Арвад газаны алыб бахды вә: һә! Доғрудан да балачалашды. Дуа едә-едә, севиңә-севиңә узаглашды.

Һалал-һарам. Бир алимин оғлу мәгама салыб онун-бунун су тулугуну бизлә деширди. Атасына шикајәт едирләр. Алим дә арвадын-дан хәбәр алыр:

– Нә бәд әмәл ишләтмисән һамилә оlanda ки, бу оғлан белә зи-жанкар чыхыб?

– Неч нә.

– Јадына сал!

– Бир күн бир кечә мөһләт вер.

– Јахшы.

Бир күн кечир, арвад дејир:

– Киши, гулаг ас. Јадыма дүшүб. Һамилә идим. Гоншунун ба-ғындан нар ағачынын бир будагы чәпәрин үстүндән ашыб бағымыза салланмышды. Нара тамаһым дүшдү. Дәрмәдим. Ијнә илә дешдим, ики гуртум нар сују ичдим.

Алим о бағ јијәсинә ики гуртум нар ширәсинин һаггыны верир (о адам алмаг истәмир. Алим тә’кидлә тәләб едир ки, һаггыны алсын).

Сабаһы күн су тулугларыны дешән оғлан гоча бир арвадын долу тулугуну алыб евинә апарыр.

Һарам-һалал беләдир.

Саггалы тәрпәнирди. Алты гардаш олур. Бунлара дејирләр ки, чүмә күнү бајрамдыр. Һазырлыг көрүрләр. Ахшам бајрама нечә күн галдыгыны һесаблајанда бөјүк гардаш чашыр. О бириләрини көмәјә чағырыр: “Һа сајырам чүмәни тапа билмирәм. Чүмә күнү итиб. Өзү-нүз дә бахын”.

Башлајыр сајмаға: “Шәнбә, јек шәнбә, дүшәнбә, сә шәнбә, ча-

һар шәнбә, чүмә ахшамы, шәнбә... Бәс чүмә һаны?..

Гардашлар чашыр. Башлаҗырлар сажмаға. Ахырда һамы тәсдиг едир ки, чүмә итиб, һараса гачыб. Бөҗүк гардаш – Кәлә ә'мүлә де-јир: “Сәһәр тездән јухудан галхын, кедәк чүмәни ахтармаға. Јохса бајрама кечикәрик, биабыр оларыг”.

Елә дә еләјирләр. Күнортаја гәдәр ахтарыш нәтичә вермир. Гә-филдән ири бир бошлуға – порсуг јувасына раст кәлирләр. Кәлә ә'мүлә ајаг сахлајыб фикрә кедир. Гардашлар да дајаныб сусурлар ки, көрсүнләр бөҗүк гардаш нә дејәчәк.

Кәлә ә'мүлә порсуг јувасыны кәстәриб дејир: “Јәгин чүмә гачыб бу дешикдә кизләниб, биримиз сохулуб ону орадан чыхармалыјыг”.

Гардашлар өzlәрини верир габаға. Кәлә ә'мүлә разылашмыр: “Сиз бачармазсыз. Өзүм кирәчәјәм. Елә ки, ајагларымы тәрпәтдим, билин ки, чүмәни тутмушам. Ајагларымдан дартыб чыхарын”.

Кәлә ә'мүлә ајагларыны тәрпәдиб чырпыныр.

Кишини чыхардырлар. Көүрүрләр башы јохдур. Порсуг башыны гопардыб.

Гардашлар арасында мүбәһисә башлајыр. “Бунун башы варды, ја јох”. Неч кәс тәсдиг едә билмир. Гәрәра кәлирләр ки, кедәк ар-вадындан сорушаг, өмрү узуну бир јердә олублар. Онун јадында галмыш олар, башы варды, ја јох”.

Кәлирләр. Көрүрләр ки, арвад аглајыр. Әввәл сорушурлар ки, де көрәк бу кишинин башы варды ја јох? Арвад бир аз фикрә кедир, астадан дејир: “Башынын олуб-олмадыгы јадымда дејил, амма мә-нә белә кәлир ки, хәмир хәрәји јејәндә саггалы тәрпәнирди”.

Гардашлар бир сәслә: “Еләдир, башы јох иди, елә саггалы тәр-пәнирди...”

Арваддан хәбәр алырлар: “Бәс сән нијә аглајырдын?”

“Нечә агламајым?! Дүнән бир шаһыја (5 гәпија) киши баш-ајаг ал-мышды. Кәллә јоха чыхыб. Итиб. Үч шаһы пул, бир имам һалвасы би-ширмәк, он күн дә оруч тутмаг нәзир еләмишәм кәллә тапылсын...”

Бу вахт гоншу арвады гышгырыр: “Ај Кәлә ә'мүләнин арвады, пи-шик сизин кәлләни сүрүтдәјиб кәтириб. Кәл ону апар”.

Шаһ вә дәлләк. Шаһ Аббасын арыг, учабој, бојну узун бир дәл-ләји вармыш. Шаһа чани-дилдән гуллуғ едирди.

Бир күн бир рәссам Шаһ Аббаса раст кәләндә тә'зим едиб, бала-

ча чәрчивәдәки шәкли она узадараг тәмәнна едир ки, гиблеји-аләм сағ олсун, буну алын, мәнә бир чәрәк пулу ә'та един.

Шаһ Аббасын овгатынын јахшы вахтына дүшүр, шәкил дә, алтың-дакы јазы да хошуна кәлир, күлүмсәјир, бир нечә түмән вериб, шәкли алыр. Таблода көвшәјән тәнһа бир дәвә тәсвир едилир. Алтында да јазылыб: “Еј узун, бојну әјри, үрәјиндән кечәнләри билирәм”.

Шаһ Аббас сач-саггалыны дүзәлтдирмәк үчүн кирир дәлләк олан отаға, шәкли дә асыр күзкүнүн үстүнә. Һәр дәфә дәвәнин шәклинә бахыб күлүмсәјирмиш.

Бир дәфә дә Шаһ Аббас кәлир вә дәлләк һәмишә етдији кими әл-ајаға дүшүб һазырлыға башлајыр. Үлкүчү било дашына чәкәндә Шаһ Аббас шәклә бахыб орадакы јазыны охујур: “Еј узун, бојну әјри, үрәјиндән кечәнләри билирәм”.

Үлкүч дәлләјин титрәјән әлиндән јерә дүшүр, өзү дә тиртап јыхы-лыр шаһын ајагына, ајагларыны өпә-өпә, аглаја-аглаја башлајыр јалвармаға: “Гиблеји-аләм сағ олсун, мәндә күнаһ јохдур... Зорла бојнума гојублар. Нечә күндүр, һа чәһд едирәм, сизи көрүм өһвала-ты хәбәр верим, олмур. Мәни көздән гојмурлар. Горхурдум мәни өлдүрәрләр...”

Шаһ Аббас әмр едир: “Һамысыны ач, де!”

Дәлләк аглаја-аглаја дизләри үстә сөзүнә давам едир: “Баш вә-зирлә әминиз оғлу Гурбан, мәнә дедиләр ки, үзүнү гырханда, әла-һәзрәтимизин бојнуну үлкүчлә үзүм... Рәдд еләдим тәклифләрини. Дедиләр ки, мәни өлдүрәчәкләр, ја да сизә чуғуллајачаглар. Сонра вә'д етдиләр ки, мәни вәзир тә'јин едәчәкләр... Мәндә тахсыр јох-дур. Чевир балаларынын башына... Ја ки, елә өзүн чагыр чәллады, бојнуму вурдур.

Шаһ Аббас сорушур: Бәс нијә разылашмадын? Вәзир олардын! Гурбан: Онлар неч мәни гојачагдылар ки, бурадан сағ чыхым? Елә өzlәри гәтлә јетирәчәкдиләр ки, гиблеји-аләми өлдүрүб.

Шаһ Аббас дәлләји бу отагда гојуб, гапыны гыфыллајыр вә башга гапы илә чыхыб кедир. Суи-гәсдчиләрин һамысыны тутдуруб, зин-дана салдырыр, сонра да е'дам етдирир, дәвә шәклини рәсм едән нәггаша јахшы ән'ам верир.

Долан, кәфкирим, долан. Говурмачы дүканы ачыб очағы гала-јыр, әти вә соғаны доғрајыб төкүр таваја, гојур сачајағын үстүнә вә

башлајыр гарышдыра-гарышдыра тәкрар етмәјә: “Долан, кәфкирим, долан, бу дүнјаны доландыран вар...”

Мүштәриләр кәлир, јејиб, пулуну вериб кедирләр.

Шаһ тәғјир-либас күчәдән кечәндә говурмачынын “долан, кәфкирим, долан, бу дүнјаны доландыран вар!” – дедијини ешидәндә ачығы тутур вә фикирләшир ки, јә’ни бу дүнјаны мәнән башга да бир доландыран вар? Галхыр дүкана, отурур, бир пәј говурма истајир.

Говурмачы хәрәк чәкиб гојур онун габағына. Тавада хәрәји гарышдыра-гарышдыра јенә тәкрар едир: “Долан, кәфкирим, долан, бу дүнјаны доландыран вар!”

Шаһ хәрәји јејиб гуртарыр, о чибинә-бу чибинә әл атыр, јахынлашыб дејир: пул јадымдан чыхыб галыб евдә, – бармағындакы брилјант үзүјү чыхарыб узадыр говурмачыја: – бу галсын киров, сабаһ пулу кәтириб веррәм, әманәтими гајтарарсан.

Говурмачы јан тәрәфә ишарә еләјир: “Ордакы дахылы ач, гој ора, сабаһ пулу кәтирәрсән, үзүјү кәтүрүб апарарсан” – дејир.

Шаһ сағ әли илә үзүјү гојур дахыла, сол әли илә дә кәтүрүб кедир. Көрпүдән кечәндә үзүјү туллајыр чаја вә истәһза илә дүшүнүр: “Говурмачы сабаһ баша дүшәр ки, дүнјаны мән доландырырам. Анасыны елә ағладыб, вајына отуртдуарам ки, дады дамағындан кетмәсин”.

Говурмачы чыраглар јананда дүканы гыфыллајыб јолланыр евә, кәрүр ки, бир оғлан гышгыра-гышгыра балыг сатыр: “Ај балыг алан! Ај балыг алан!” Балығы алыб кәтирир евә. Арвад балығы тәмизләјәндә гарнындан бир үзүк чыхыр. Тәәччүблә гышгырыр: “А киши, балығын гарнындан бир үзүк чыхды”.

Говурмачы “ју, вер бәри” – дејир. Арвад үзүјү кәтириб верир әринә. О да тахыр бармағына. Сәһәр дүкана кәләндә атыр дахыла. Адәти үзрә ишләјә-ишләјә тәкрар едир: – “Долан, кәфкирим, долан, бу дүнјаны доландыран вар!...”

Бир аздан шаһ тәғјир-либасда дүкана кирир, говурмачынын сөзүнү ағзында гојур: “Ал пулу, үзүјүмү вер!”

Говурмачы пулу алыб дејир: “Үзүјү дүнән һара гојмусан, елә ордан да кәтүр”.

Шаһ бығалты күлүмсәјир, дахылы ачыб үзүјү јериндә кәрәндә мәәттәл галыр, кәзләринә инанмыр.

Говурмачы бәркдән дејир:

Долан, кәфкирим, долан,

Бу дүнјаны доландыран вар!

Өзүндән бөјүјүн кәзлә јолун,

Әманәт истәсә, вер дүнјанын малын.

Һәзрәт Сүлејманлары јола салмыш дүнја. Бу ифадәни рәһмәтлик һәким Молла Мәһәммәд Рза тәкрар едәрди. Дејәрди ки, Һәзрәт Сүлејман һәм пејғәмбәр иди, һәм дә падшаһ. Бүтүн һејванат вә нәбататын дилини билирди. Дәрјалардакы балыглардан, кәјдәки гушлардан бач-хәрәч алырды. Бир дәфә Һәзрәт Сүлејман мұһарибә-јә кедәндә дүнја кәзәли бир гыза раст кәлир вә она вурулур, брилјант үзүк вериб нишанлајыр, вә’дәләширләр ки, гәләбә чалыб гајыданда тој едәрик...

Нечә вахт сонра Һәзрәт Сүлејман зәфәрлә гајыдыр. Дүнја кәзәли о дилбәр әвәзинә гоча бир арвад кәрүр. Тәәччүблә сорушур ки, бәс мәним нишанлым һаны? Гары күлүмсәјиб дејир ки, мәни танымадын? Нишанлын мәнәм дә...

“Јох, јох, – дејә Һәзрәт Сүлејман е’тираз едир, – гајтар мәним нишан үзүјүмү!... О дүнја кәзәли иди, сән гоча кафтарсан.

Арвад тахчаны кәстәрир, – кет ордакы сандыгчадан кәтүр нишан үзүјүнү...

Һәзрәт Сүлејман сандыгчанын гапағыны ачанда мәәттәл галыр вә бәркдән дејир: “Бура үзүклә долудур, һамысы да бир-биринә охшајыр...”

“Өзүнүкүнү тап кәтүр. Мән гоча дүнјајам, о гәдәр Һәзрәт Сүлејманлар јола салмышам ки, нә сајы вар, нә һесабы, һамысы да мәни нишанлајыб кедиб. Мән галмышам”.

Һәзрәт Сүлејман вә сәрчә. Бир дәфә Сүлејман пејғәмбәр бүтүн гушлары чүмә күнү јанына чағырыр. Сәрчәдән башга гушларын һамысы вахт – мұәјјәндә һүзура һазыр олурлар. Сүлејман кәз кәздириб дејир: “Бәс сәрчә һаны? Нијә кәлмәјиб?” Гарға сөз атыр: “Кәрәсән, һараларда башы гызышыб кәфә. Неч кәси сајмыр. Филин өзүнү дә, белиндә отуруб һоппаныр-дүшүр”.

Сүлејман гушлара тапшырыг вериб, ахырда дејир ки, сәрчәни хәбәрдар един, ону чәзаландырачағам.

Гарға сәрчәнин кефини позмаг мәгсәдилә хәбәри она чатдырыр.

Сәрчә onu чинләндирмәк үчүн дејир: “Сүлејман кимдир, нә карәдир ки, мәни чәзаландыра билсин?” Башлајыр һәдәләмәјә: “Валлаһи, онун башына бир ојун ачарам ки, тәхт-тачы алт-үст олар. Онун, көрүнүр, һәлә мәнән хәбәри јохдур”.

Гарға әһвалаты чәлд Сүлејман пејғәмбәрә чатдырыр ки, сәни һә-дәләјир.

Сәрчәни чағырырлар сараја. Һәзрәт Сүлејман сорушур: “Јығын-чаға нијә кәлмәмишдин?”

– Гиблеји-аләм сағ олсун, башым гарышмышды, вачиб мәсәлә варды. Јығынчағы тамамилә унутмушдум.

– Јә’ни мәним әмримән дә вачиб иш вар?

– Гиблеји-аләм сағ олсун, мәһәббәт мәчәрасы иди. Һәр шеј уну-дулур.

– Бәс мәни нијә тәһдид етмисән?

– Гарғаны чинләндирмәк үчүн, бир дә мә’шугәм јахындакы буда-ға гонмушду. Һүнәрими она кәстәрирдим. – Бирдән сәсини учалт-ды, – амма истәсәм дедијими еләјә биләрәм.

– Нечә? Нә еләјә биләрсән?

– Тәхт-тачыны виран едәрәм. Кедиб өзүмү саларам бир јетимин очағына, онун күлүнә булашдырарам өзүмү. Кәлиб силкәләјәрәм тахтун үстүнә, күлү төкәрәм. Јетим очағынын күлү сәпәләнән ев гырх жүн мүддәтиндә виран олар!

Һәзрәт Сүлејманы дахили бир горху чулғајыр вә дејир:

“Кет ағлыны јығ башына, бир дә јығынчағы унутма!”

Ону мәним итим бағышлајыб. Девләтли тачир Чәһанкир ифлас олмушду. Јеканә чыхыш јолуну баш кәтүрүб гүрбәтә кетмәкдә кө-рүрдү. Елә дә еләди. Һазырлыг жөрүб, бир ахшам аиләсини башына топлады, чох кәтүр-гојдан сонра әлиндәки пулу вә евдә олан вари-даты, бир дә ушағлары арвада тапшырыб, һеч кәс көрмәсин дејә, сәһәрә јахын јола дүшдү.

Кәлиб бир јад шәһәрә чыхды. Бир һәфтә һәр јерә баш вурду, о ки вар вурнухду, иш тапа билмәди. Олан-галан пулу гуртарды. Наәлач галыб дәрдини бир нәфәрә деди: О адам гоншулулдакы шаһ сарајына охшајан әзәмәтли бинаны кәстәриб деди: “Һәләлик кет о мүлкә. Сә-хавәт ағанын евидир. Һәјәтин бир тәрәфиндә ашпазхана вар, ачлара орда һавајы һаһар верирләр. Одур, о далан тәрәфдән јол гысадыр”.

Чәһанкир далана чатыб һәјәтә кечәндә габаг тәрәфдән бир нәфә-рин кәлдијини көрүб, өзүнү верди кәнара.

Габагдан кәләнин әлиндә синни-сәрпуш варды. Балача бир гапы-ны ачыб кирди ичәри. Бура ит дамы иди. Чәмбәлмиш ири бир көпәк сычрајыб галхды. Адам кәтирдији габы итин габағына гојуб, сәрпу-шу кәтүрдү, чыхды бајыра.

Ләззәтли хәрәјин әтри Чәһанкири вурду. Кирди ичәријә. Көпәк чә-килди дала. Чәһанкир үстүндә хуруш олан пловла долу габы чәлд кө-түрүб чыхды бајыра. Өзүнү верди јахынлыгдакы адамсыз јерә. Плову јејиб гуртарандан сонра көрдү ки, габ гызылдандыр. Дәһшәтә кәлди. Горхду ки, ону тутуб саларлар оғурлуг үстүндә зиндана. Узаглашды вә кетди башга шәһәрә. Гызыл габы сатыб башлады тичарәтә. Кет-кедә дөвләтләнди. Ики илдән сонра гәрара кәлди ки, гајытсын вәтәнә. Бө-јүк бир карван дүзәлдиб дүшдү јола вә кәлиб чыхды Сәхавәт Аға олан шәһәрә. Ики күн динчәләндән сонра кедир Сәхавәт Ағанын евинә. Ла-кин хәбәр верирләр ки, о бурда јашамыр, өтән ил вар-јоху әлиндән чыхыб, мүфлис олуб. Көчүб “касыблар мәһәлләсинә”.

Чәһанкир үнваны өјрәниб кедир вә Сәхавәт Ағаны тапыр.

О инди бирмәртәбәли балача бир бинада јашајырды. Киши гона-ғы хош үзлә габул едир. Мәгсәдини сорушур. Чәһанкир ики ил әввәл башына кәлән әһвалаты нәгл едир вә көпәјин габағындан аш вә ху-рушла долу габы кәтүрүб апардығыны дејир вә чибиндән балача бир кисә чыхарыб ев јијәсинә узадыр.

Сәхавәт Аға кисәни алыб һисс едир ки, кисәдә гызыл сиккә вар. Хәбәр алыр: “Нәдир бу?”

Чәһанкир тутулур, е’фал бир төврдә чаваб верир: “Үзр истәјирәм. Кәрәк бағышлајасыңыз... Бир гәдәр мәбләғдир... Лазым олар...”

“Һым!.. – дејә Сәхавәт Аға мә’налы бир әда илә әләвә едир: – О габы сизә мәним итим бағышлајыб. Мән, мәнә чатасы борчлары ал-мамышам. О ки көпәјимин бағышладығы шеј олсун” – Кисәни дала гајтарыр.

Фе’лә дүшән бу күнә галар. Шәһәрдә чинајәт, хүсусилә дә оғурлуг чох артмышды. Нәзмијјә ачиз иди. Шаһ Аббас гәрара кәлир ки, өзү ишә гарышсын. Тәҗири-либас едиб кечәләр шәһәри кәзмәјә башлајыр. Торанлыг дүшәндә бир кәнар мәһәлләдә сездиди ки, чајын о тајында, јамачда түстү галхыр. Амма о арада нә бина варды, нә

дә дахма. Јери нишанлады. Ахшамдан хејли кечмиш јолланды ора. Дәрәдәки от тајасы архасында дик гајалыгда бир чухур жөрдү. Ичә-риден түстү сүзүлүрдү. Баша дүшдү ки, бура јералты каһадыр. Ја-хынлашыб хәбәрдар етмәдән, ичазә истәмәдән ичәри кирди. Вә жөрдү ки, дөрд нәфәр дәрвиш ортада галанмыш балача очағын дөв-расиндә отурублар. Онлардан бири деди: "Рәфиг, лап вахтында кәлмисән, сәфа кәтирмисән. Сүфрәјә јахын отур".

Шаһ Аббас салам вериб әјләшди. Чох кечмәди ки, сөһбәт гы-зышды. Һәрә өз игтидар вә габилијјәтиндән данышмаға башлады. Бири ејүндү ки, мән һејванларын, гушларын дилини билирәм, икин-чи иддиа етди ки, нә чүр мөһкәм гыфыл олса әлими вуран кими ачылыр. Үчүнчү деди ки, бир адамы бир дәфә жөрсәм вә сәсини ешитсәм он ил кечсә дә таныјарам. Дөрдүнчү иддиа етди ки, нә чүр сајыг адам олса јатырда биләрәм.

Шаһ Аббасдан хәбәр алдылар ки, бәс сән нәјә гадирсән? Чәваб верди ки, чәтинә дүшән адамы бир анда хилас едәрәм.

Биринчи сорушду: Өлүмдән дә?

— Һә, өлүмдән дә? — дејә Шаһ Аббас сағ әлини галдырыб әләвә етди: — Мәним бу әлим чох һикмәтлидир. Бармагларымы сағ бығыма чәкән кими адам өлүмдән хилас олар. Сол бығыма чәксәм, адам һәлак олар.

Биринчи лоту деди: онда даһа нијә отурмушуг. Бу гәдәр сөһркар габилијјәти оланлар белә бекар отурмамалыдыр. Дурун кедәк, чәва-һират дүканыны јараг...

Үчүнчү лоту онун сөзүнү кәсди: Әһ, чәваһиратчыдан һеч нә чых-маз. Һарамзаданын биридир. Елә јерләрдә кизләдир ки, лазым оlanda өзү дә зорла тапыр.

Дөрдүнчү лоту тәклиф етди ки, кедәк вәзирләрдән биринин евини чапаг. Шаһ Аббас ејһамла жүлүмсүндү: газ вуруб газан долдурмаг лазымдыр. Кедәк падшаһын хәзинәсини јараг ки, бир шеј чыхсын.

Хејли кәтүр-гојдан сонра ахырынчы тәклифи бәјәндиләр. Сарајын бағдакы кирәчәјинин габағына кәлдиләр. Адамјатырдан кәзәтчини јатыртды. Жирдиләр ичәри. Гоншу һәјәтдәки ит һүрдү. Шаһ ити дә һүрдү. Һамы һејван дилини билән лотуја бахды. О деди: әввәл һүрән ит шаһ итини данлады ки, нијә һүрмүрсән? О да ачыгланды ки, ев саһиби олан јердә мәним нә ихтијарым вар ки, һүрүм? Бу изаһата һамы күлдү. Жирдиләр ичәри. Гыфылачан лоту бир-бир гыфыллары

ача-ача кәлиб кирдиләр хәзинәјә. Һәр кәс бачардыгы гәдәр чәваһи-рат, гызыл кәтүрүб кетдиләр.

Шаһ Аббас лотуларнан ахшама гәдәр галды каһада. Сараја гајы-дандан сонра изи итирмәсинләр дејә лотуларын далынча адам сал-ды. Һәр дөрдүнү кечә јарысында каһада һағладылар.

Үч күн кечәндән сонра мејданда хәзинә оғурлајанларын мұһаки-мәси тәјин едилди. Баш тәрәфә тахт гојулуб. Һөкүмәт әрканы бир тәрәфдә, әјан-әшрәфләр диқәр тәрәфдә отурублар, хејли аралыда гара чәмаат кишили-арвадлы сәф чәкиб. Бир јанда дар ағачы уча-лыр, јахында чәллад вә инзибати мә'мурлар әмрә мүнтәзирдирләр.

Шаһ Аббас тәҗир-либас, арвад палтарында, башында чадра кә-либ чаниләрин кечәчәји јол гырағында арвадларын арасында дајан-ды. Мәһбуслар кечәндә астадан деди: — Жөрсән бу јазыглар нә еләјибләр ки, белә зәнчирләјиб-буховлајыб өлдүрмәк истәјирләр. Нијә белә күнә дүшүбләр?"

Сәсдән адамы таныјан лоту чеврилиб деди: "Сәнин кими гәһбә-нин фе'лине ујанда адам белә күнә дүшәр..."

Шаһ Аббас арвадлардан узаглашды, тез кедиб либасыны дәјиш-дирәрәк мејдана гајытды. Тахтда отурду. Мұһакимә башланды.

Сорғу-суал узун чәкмәди. Ортада әшјаји-дәлил варды. Чаниләр һәр шеји бојунларына алдылар, дар ағачындан асмагла е'дам етмәк һөкмү верилди.

Лотулардан сәсдән адамлары таныјан сон сөзүндә деди: "Гибле-ји-аләм сағ олсун, хәзинәни јаранда бешинчи бир һәмрә'јимиз вар-ды. Һәрәмиз өз гүдрәтимизи нұмајиш етдирдик. Биримиз ит һүрәндә онун нә дедијини баша салды. Диқәримиз кәзәтчини ја-тыртды, сараја кирдик. Бир башгасы әлини вуран кими бүтүн гы-фыллар ачарсыз ачылды. Бизи бура мұһакимәјә кәтирәндә бизи бу әмәлә тәшвиғ едән арвад палтарында, тутулмағымыза тәәссүф ет-дијини сөјләди. Таныдым. Һаггымызда чыхарылан е'дам чәзасы та-мамилә дүздүр. Амма арзу едәрдик ки, сағ әл бармагларынын сағ быға чәкиләндә өлүнү дирилтмәк кәрамәтинә дә шаһид олағ".

Шаһ Аббас жүлүмсүндү, сағ әлини сағ бығына чәкди.

Ј асовул Ханкишинин арвады дәфчалан Сона... О, тәк гәсә-бәдә јох, әтраф кәндләрдә дә танынырды. Варлы, ад-санлы адам-ларын тојуна чағырылырды, бә'зән һәтта киши тојларына да

апарардылар, дөф чала-чала рәгс едәрди. Көзәл дә кејиниб бөзә-нәрди. Бир сөзлә, рәггасә вә ханәндә кими танынмышды. Өзү дә чаван вахтындан папирос чәкәрди.

Сона ханым гоча вахтында папиросу түстүләдә-түстүләдә кечмиш күнләрә гајыдар, хәјала далараг көрүб-көтүрдүкләриндән, етдикләриндән фәрәһлә нәгл едәрди:

“Дөвләтли бир һачынын оғлуна тој едирдиләр. Мәни чағырыб бир гызыл үч манатлыг, бир ипәк парча, гәнд-чај, гәннады да кәтирдиләр, сөз вердиләр ки, шабаш да јығачаглар. Үч манат, билирсән нә иди? һым!.. Рәһмәтлик, јери чәннәтдә олсун, Ханкишилә үч маната бир ај јејиб-ичәрдик. Чөрәјин кирвәнкәси бир гәпик, әт бир шаһы... Шәрт гојдулар ки, Тифлисдә зәрзәри кағыздан дон тикдирмишик, ојнајыб-охујанда ону кејәчәксән. Разы олмадым... Үч манат да артырдылар. Чаванлар дилә тутдулар, сөзләрини јерә салмадым. Мән кејиб ики маната үч аршын гановуз алдым, әндам көјнәји тикдим... Гановуз чәһрајы иди, ағ ипәк гумашдан һашијә гојдум, јашыл мәхмәрдән әл енлијиндә белбагы дүзәлтдим. Журначы һејдәри чағырмышдылар.

Мәчлис нә мәчлис, кәл тамаша елә, бәјләр өз либасларында чәркәзи чуха, күмүш вәзнләрлә, чал папаг, узунбоғаз чәкмәдә, белләриндә күмүш хәнчәр. Гылынч бағлајанлар да варды. Тачирләр мәхмәр, атлас жилетдә, дөшләриндә гызыл-сапушкә, маһуд либасда, бухара папагда, јеријәндә штиблетләри шыг-шыг едирди. Сејидләр әммамәдә, архалыгын үстүндән енли јашыл гуршагда... Мејдан бојда һәјәтә халы-халча дөшәниб, јалан олмасын, ијирмијә гәдәр отузлуг чыраг мәчлиси нура гәрг едирди.

Ханәндә башмагчы Алыбәј охујуб гуртаранда журначы һејдәр зурнаја күч кәлди. Ики нәфәр дүмбәкчи она гошулду.

Бақыдан, Сабунчу бәјләриндән биринин мүтрүбүнү кәтирмишдиләр. һәмшәри чибкир Мәдәтин оғлу Гәзәнфәр, кәрәк ки, Сарабдан, ја ки Әрдәбилдән иди, мүтрүблүкдә ад чыхармышды. Онун үстүндә дејирдиләр гочулар бир-бирилә нечә дөфә атышмышдылар. Елә Лаһычда да бир нечә дөвләтли, тојдан сонра һәмшәри баласыны он күн сахлады. Узунбој, арыг, гарајаныз, гыврым сачлары варды; һәрзә-һәрзә чох ириширди. Гызсајагы кејиниб, белинә гырмызы ипәк парча бағламышды, шәһәр арвадларысајагы дикдабан кејмишди. Јахшы ојнајырды. Јан-јерәсини елә бурчудурду ки, дәли-гудур-

мушлар: “Ај чан, ај чан!” гышгырырдылар. Шабаш верирдиләр. Дөрд бөјүк гочунун нөвбә илә кејиб гуҗагында отурду.

Мүтрүб һәмшәри Гәзәнфәрдән сонра тәлхәк Ваһаб Кәрәмәли кирди мејдана. Кечәләр базарда кешик чәкәрди, өзү дә оғруларла әл-бир олуб дүкан јарарды. Ваһаб ојнаја-ојнаја охујурду:

Галајладым газанчаны
Базардан алдым алчаны,
Бағышладым бү мүтрүбә
Боз дајчаны, боз дајчаны.

Чамаат күлмәкдән гәшш етди. Ваһабын үстүнә шабаш јағдырдылар. һәмшәри кедәси өзү дә күлүрдү. Һәја јох, абыр јох...

Зәрзәри кағыз либасы кејдим, үз-көзүмү дә бөзәмишдим, көзләримә сүрмә чәкмишдим, гашларыма вәсмә, үзүмә киршан, јанагларыма әнник, әтирләнмишдим. Ханәндә Алыбәј охујуб гуртармышды ки, мәни чағырдылар мәһшәр ајагына. Чаланлар астадан чалыр, мән дә дөфи бармагларымла динкилдәдә-динкилдәдә пәнчәм үстә назлана-назлана чыхдым ортаја, нә чыхдым. Бығыбурма хәнчәрли кишиләрин, ағсаггал гочаларын, ган-ган дејән тапанчалы чаванларын көзләри кәлләсинә чыхмышды.

Сүзүрәм нә сүзүрәм. Чамаат елә бил сеһирләниб. Шабаш нә шабаш. Дамлардан, јан-јерәдән хәлвәти мәнә бахан арвадлар горхма-сајдылар, пахыллыгдан кәлиб мәни тикә-тикә едәрдиләр.

Көпәкоғлу һәмшәри күчүју мүтрүб Гәзәнфәр, Мәдәдин гођуғу раһатхана сичовулу пахыллыгдан өзүнү ортаја атыб зәрзәри кағыз либасымы чырды. Мәчлисдә һарај гопду... Өзүм зәрзибалы кағызын һамысыны чырыб атдым, чәһрајы, ағ-јашыл золаглы гановуз палтарда соналар гушу кими сүздүм.

Бирдән тапанча ачылды. Раһатхана сичовулу күчүк Гәзәнфәр, чибкир Мәдәтин кедәси јерә сәрилди... Һај-күј гопду. Аға Мәшәди бәј ортаја кирди, әлиндә тапанча гышгырды. “Һәзәрәт, хамуш!” һамы өзүнү јығышдырды Аға Мәшәди бәј һәмшәри гођуғунун бојунлугундан јапышыб сүрүтдәди вә мәчлисә тәрәф дөндү – “Һејдәр, журнаны пилә!” һөкм етди.

Демәјинән Сәрханбәј тапанчаны чыхарды ки, һәмшәри туласы Гәзәнфәри кәбәртсин. Аға Мәшәди бәј алтдан әлини вуруб күллә һавада ачылыб... Онда кишиләр варды, хәнчәриндән ган ахырды, бы-

гы гулагына чатырды. Инди һамысы, мәнсәб саһибләри быгыны гырхдырыб өзләрини мөтрүбә охшадырлар. Һаны о кишиләр? Јахшы дејирләр, јахшы атлара јахшы кишиләр миниб жетдиләр... Аллаһ онлара рәһмәт еләсин...

"Казбек" папирос гутусуну кибритлә она узатдым. Севинди, мәналы бир әда илә мәнә бахды, мызылдады: "Ај хатакар..." Дамагына гојдугу папиросу алышдырдым.

Гуллаб вурду, дәриндән аһ чәкди, елә бил хош күнләрини хатырлаыб, хәјалат әләминә сәјәһәтә чыхды, бир аздан дилләнди: "Әрим Ханкиши диванханада жүзбашынын әли алтында казаг иди. Әлиндә татары, белиндә гәмә. Адамлар зағ-зағ әсәрди ону көрәндә. Диванханада дөрд адам варды. Јүзбашы, казаг, мирзә, бир дә жүзбашынын әлалтысы.

Әрим Ханкиши һарамзада иди. Көрүрдүн бири кәлирди жүзбашынын јанына шикајәтә ки, гоншум мәни дејүб, ја ки саташыб. Әкбәр көндәрәрди Ханкишини о адамын далынча. Ханкиши күнаһкары тапарды. О да үч шаһы (15 гәпик) верәрди Ханкишијә, јалварарды ки, жет дејнән тапа билмәдим. Чаны јанмыш Ханкиши диванханаја күнүн ахырында гајыдыб хәбәр верәрди ки, Әкбәр Аға ахтармадан јорулдум, тапа билмәдим; дејирләр Зарнаваја кедиб. О адам ки, үч шаһы вермәзди, сүрүјәрди Әкбәр Ағанын һүзуруна. Кетмәк истәмәјәни татары күчүнә апарарды. Үч шаһы бөјүк пул иди. Әкбәр Аға бир манат чәримә аларды. Вермәјәни көндәрәрди Көһнә шәһәрә (Шамаһыја). Орда да адамын иши дүшүрдү жүз аршын гујуја. Алты аббасы о баша ат кирәси, бир о гәдәр дә жери гајытмаға, ја да пијада кет-кәл... Үч дөрд күн карвансара хәрчи, ашханада јемәк. Өзү дә иши бирдән һәлл етмәздиләр. Дәфәләрлә адамы апарыб гајтарардылар. Одур ки, зәрбүл-мәсәл олмушду. "Үч шаһыны вер, иши Ханкишидә гуртар. Диванханаја кетдин, бир манаты вер Әкбәр Ағаја чаныны гуртар, иши Көһнә шәһәрә салма. Бир әтәк хәрчин чыхачағ".

Бу мәсәлә илә бағлы бир әһвалат данышан һачы Рүстәм чох мәруф, мүдрик вә хејирхаһ мәсләһәт верән киши иди. О заманлар гышлыг әрзағы јајда һазырлајардылар. Ун, көмүр, одун, нөјүт, дуз... Гышлыг бугданы чајда јујар, палаз-халча үстүнә сәриб гурудардылар ки, хырманын тоз-торпағы тәмизләнсин. Бугданы арвадлар јујар, кишиләрдән бир нәфәр отуруб көз-гулаг оларды.

Бир дә көрәрдин чај боју бир-бириндән аралы он, он беш, даһа

чох аилә гышлыг бугда јујур. Гоча, аһыл кишиләр, арвадлар, чаван оғланлар, кәлинләр, нөврәстә гызлар ири чанагларда дән јујар, табакларда дашыыб палаз-халча үстүнә сәрәрдиләр.

Ал-әлван халча-палаз, пал-палтар көрүнәр, гарышыг сәс-күј, маһны сәдалары әләми башына аларды.

Һачы Рүстәм дән јудуртдуғу јерин гоншулуғунда ики нәфәр һөччәт едир, сөһбәт кечир сөјүшә-саваша, гол күчү ишләтмәјә; зәиф тәрәф даша әл атыр, күчлү гоншунун башы јарылып. Гачыр диванханаја шикајәтә. Әкбәр Аға Ханкишини көндәрир һачы Рүстәмдин далынча. Һачы Рүстәм кәлир жүзбашынын һүзуруна. О да һачыны һөрмәтлә гаршылаыб һадисәнин нечә баш вердијини хәбәр алып. Һачы Рүстәм һеч нә көрмәдијини сөјләјир. Јүзбашы тәәччүблә сорушур: "гоншулуғунузда савашырлар, говға гопур, баш јарылып, адамлар јараланыр, нечә ола биләр ки, көрмәјәсиз?"

"Валлаһ, Әкбәр Аға, нечә күндүр бугда јујуландан "Надир тарих" китабыны кәтирирәм өзүмлә. Надир шаһ Дағыстана јүрүшү заманы Лаһычда олуб. Сач-саггалыны дәлләјә дүзәлтдириб. Кирдман чајына узун-узады бахыб. Елә китабы охуја-охуја көзүм кедиб јухуја. Казаг Ханкиши кәлиб мәни ојатды ки, Әкбәр Аға сәни чағырыр. Мән һеч нә көрмәмишәм, һеч нә ешитмәмишәм".

"Һачы Рүстәм диванханадан чыханда башы јарылмыш зәрәрчәкән јахынлашыб гөзәблә гышгырыр ки, "адыны һачы гојмусан, нијә дүзүнү демирсән?" Һачы Рүстәм дејир: "о дүзү демәкдән, шәһадәтдән өтрү Көһнә шәһәрә кедиб-гајытмаға, карвансараларда галмаға кәрәк мән үч гышлыглыг, бир әтәк пул хәрчләјим. Олмазды ки, адам кими рәфтар едәјдиз, савашмајајдыз?"

Бир дөфә дә Сона ханыма папирос, кибрит, бир аз да конфетлә чај апардым. Кефи көкәлди. **Лејлачан барәдә сөһбәт ачдым.** Кибрити алышдырыб папиросу одладым. Папиросуну нәдәнсә башгасынын алышдырмасындан јаман хошланырды.

Түстүнү дөшүнә чәкиб нәш'ә илә үфүрдү. "О Лејлачан једди күпә-кирән гарыны чаја сусуз апарыб, сусуз кәтирәрди. Мин атлыны пијада едәрди, пијаданы ата миндирәрди. Көјчәк, бәстәбөј, назлы-гәмзәли иди, көпәк гоча һачылар дәрдиндән өләрдиләр. Залым гызы елә чаларды ки, гармон аз галырды әл-ајаг ачыб ојнасын. Маһны гошарды. Чала-чала да ојнајар, охујарды. Амма ојнамагда

мәнә чатмазды. Гармону дөшүнә басыб синәсини габаға верәндә, марал көзләрини елә сүзәр, чатма гашларыны елә галдырыб саларды ки, нәинки кишиләрин, арвадларын да тамаһы дүшәрди. Зәнәхданы чанлар јахарды. Аз вахтда үч әрә кетди, икисиндән өзү бошанды; кишиләр олду дәли-диванә, бири Кәнчәјә көчдү, бири Мәрвә, бирини Кирдман чајы дашанда сел апарды.

Сел апараны чох истәјирди. Ады Күлү иди, ше'р дејирди. Ариф Аллаһын нәслиндән иди; кефләри кәләндә дејиширдиләр. Јаман зарафат едирдиләр. Киши сәфәрә кедәндә јазышырдылар. Күлү кедир Араз ғырағына кәсбкара. Лејлачан дарыхыр. Мәктуб јазыр кәндә-рир. Ше'р јазмышды:

Ат арыг, мәнзил узаг,
Ај Күлү, сәнсән?
Сән орда бәјсән?
Мән бурда кәзсәм
Сән нә едәрсән?

Күлү башына дөндүјүм сөз алтда галмыр, чаваб гајтарыр:

Араз ғырағы,
Сөндүр чырағы.
Нә гәдәр кәзсән,
Галар ғырағы.

Киши гајыдыр. Көрүшә гоһум-әгрәба кәлир. Ахшам Лејлачан чамахатандан галын дөшәји, назбалышы, ипәк јорғаны көтүрүб јер саланда Күлү охујур:

Арандан кәлмишәм, јохдур тагәтим,
Милчәкләр јејибдир галмајыб ганым,
Сәнинлә јатмаға јохдур һеч һалым,
Јеримизи ајры сал, ајры сал, арвад!

Лејлачана буну демәк олар? Ным, чыхыр өзүндән:

А киши, сәнә дедим кетмә арана,
Зәһримара галсын кәтирдијин барама.
Гурд дүшүбдүр ағзы ачыг јарама
Гурд ағачын һарда гојуб кәлмисән?

Бир гәссаб Лејлачана бир дәфә пис әт верир. Башына дөндүјүм Лејлачан көр она нә ше'р гошур:

А гурумсаг!

Күчәләри ејләмисән сән базар.

Әт кәсирсән халга сатырсан азар.

Једди күн дә гәнарәдә әт галар?

Баггал варды, чәкидә һәмишә вурурду, әскик верирди. Чамаата кәф кәлирди. Лејлачан бир чәтвәр (24 мисгал 100 грам) чај алыр, көзүнә аз кәлир. Әлилә көтүр-гој едир, шүбһәси даһа да артыр, кирир башга дүканда тәрәзијә гојуб јохлатдыыр, көрүр ки, он алты мисгалдыр (67 грам). Гајыдыр гоча баггалын үстүнә, күчәдән кечән-ләрә әлилә ону кәстәриб охујур:

Бир сиз бахын бу дүканчы Сәфтәрә

Он алты мисгалы верир чәтвәрә.

Бир һачы варды, шоркөз көпәкоғлу, ики арвадлы... Күнүләр Лејлачаны тојда көрүб кәлиб евдә тә'рифләјирләр. Пуллу-дөвләтли һачыја да елә бу лазым имиш. Хәрч гојур, адам салыр. Лејлачаны сиғә едир. О да күнүләрин күнүнү салыр гара дүјүнә, евдә олур саһибихтијар. Һәр шеј о дејән олурду. Һачы бир дәфә Тифлисдә оlanda Лејлачана мәктубда белә бајаты јазыр:

Тифлис јолу мирвары
Јухуда көрдүм јары,
Чағыррам бәри бахмаз
Ағларам зары-зары.

Лејлачан она бајатылы чаваб верир:

Тифлис јолу мешәдир,
Архы долу шишәдир
Тифлисдә олан јарын
Бығлары бәнәфшәдир.
Ашыг кечәдән кедәр,
Карван кечәдән кечәр.
Кечәләр узун, һәмдәм јох,
Зәһләм кечәдән кедәр.

Гоча һачы бу кағызы алан кими ишләрини гојар алт-алт, үст-үст, кәләр Лаһыча Лејлачанын јанына. Лејлачан белә Лејлачан иди. Ермәни-мүсәлман даваасында шоркөз гоча жорбакор олду. Онда ки Николај падшаһы тахтдан салдылар, һүрријәт дүзәлтдиләр, Лејлачан

даһа да гол-ганад ачды, тојларда һүрријјәти тө'рифләмәјә башлады, хошуна кәлән кишијә сөз атды:

Кәл ај кәдәк Мамадалы,

Олду Николај далој.

Хәбәр верәк милләтә,

Јашасын һүрријјәтә.

Дәфчалан арвадын папиросу кәтүјә гәдәр јанмыш кәсәјә охшайрды. Нисс олунурду ки, јорулуб. Амма мән она гулаг асмаг истәјирдим. Боғазыны арытдады. Мән астадан дедим:

– Сонабачы ханым... (һүнәрин варды, она ханымсыз мүрачиәт елә, арвад дејәндә исә мәһшәр гопардыр, дишинин дибиндән кәләни дејирди. "Арвад анандыр, нәнәндир, чәдди абандыр"). Ахы сөз вермишдин ки, тојда, мәчлисдә он ики тахта рәнкбәрәнк парчалардан тиклимиш алты туман кәјән дөвләтли ханымдан данышачагсан...

"– Һә... – дејә фикрә кетди, елә бил јенә чаванлыг, кәлинлик аләминә гајытмышды. Мән дә гәсдән, һәм дә горхудан, еһтијатдан сусурдум. Бирдән дилләнди: "Јорғунам... һәр бири рәнкбәрәнк парчалардан алты туман кәјәни пәрт етдим, лап бөјүк тој мәчлисиндә... һамы јалтагланыр, пәјәндәз олурду онун габағында, өзүндән башга, туманларыны да садалайырдылар. Папирос чәкирди кәппәл. Мәнә бир манат, Лејлачана үч манат верди. Мән дә дөзмүјүб о бири үзүмү кәстәрдим. Дедим ки, адә, он ики тахта нәдүр, лап он алты олсун. һамы билир ки, о туманларын алтында нә вар". Тојда оланлар ај һырылдајыб күлдүләр һә... Сөзләрим олду дилләр өзбәри бүтүн гәсәбәдә".

Сона бачынын бири о бириндән азча бөјүк ики отағы варды. Һәрәсиндән балкона бир гапы вә бир пәнчәрә ачылырды. Узун төјлә вә саманлыг алт гатда иди. Дашла дөшәнмиш һәјәт һасарла үч тәрәфдән араја алынмышды. Һәр шејдә өтмүш дөврүн мөһүрү, изи варды, балкон габаг тәрәфдән бир гәдәр өјилмишди, евин өзү елә бил күсүб ачыглы-ачыглы јанакы бахырды, тахта пилләләр гаралмышды, ајаг басанда лахлајырды. Диварларда ширә кетдијиндән јер-јер саман гарышмыш кил үзә чыхмышды. Јеридикчә балконун тахталары чырылдајырды. Гаршымыздакы стол да әл дәјәндә елә бил әсирди. Балача, јумру самоварын да бир заманлар бәрг вуруб диггәти чәлб едән шәфәги гачмышды. Гәндгабы, стәкан-нәлбәкидә кечмишин изи варды.

Бир сөзлә, бүтүн бина, һәјәт-бача, һәтта һәјәтин ортасындакы ики шахәси гурумуш тут ағачы да саһибинә охшайырды, дөврләри кечмишди. Отагларда мүхәлләфәт аз иди. Һәм дә вәчә кәләси дејилди. Бир нечә мис пијалә, бошгаб, сахсы касалар истисна едилсә рәфләр бош иди. Һәтта јерә сәрилмиш кәһнә палаз, чумахатандакы тахта сандығын үстүнә јыгылмыш јорған-дөшәк, балышлар јарым-јыртыг иди. Бүтүн мүхәлләфәт, белә ифадә етмәк чәјиз олса, император үчүнчү Александры тахтда, икинчи Николајы гундагда көрмүшдү. Тојлар көрмүш, гызлары кәлин көчүрмүш, кәлинләр јола салмыш, нишанлы бәјләрдән хәләт алмыш, дәфәләрлә сәјсыз шабаш јыгмыш мәһшүр дәф-гавал тахчалардан бириндә мисмардан асылмышды, көркәми, рәнки тутгун иди, елә бил кимдәнсә күсмүшдү, о да саһибә тәки кардан дүшмүшдү; пәнчәрәдә әсрин әввәлләриндән шәрафәтә минән, евләрдә, ашхана вә чајханаларда һәвәслә чалынан сыныг граммафон дурурду.

Дәрһәсәнлә Дулуз мәһәлләсинин ајырычындакы бу икимәртәбәли бинанын балконунда отурмушдуг. Габагда Нијал дағынын көјләри дөлән зирвәләри учалырды. Даг дөшүнү өртән галын мешәликдән битки аләминин өтри кәлирди. Јахындакы Кишләручара чајынын һәзин шырылтысы хош аһәнкли мусигини андырырды.

Нијалдаг әтәјиндә бир нечә нәфәр от чалырды. Бир вахтлар орада өзәмәтли "Тәкағач" учалырды. Адамы мәфтун едирди, илк дәфә көрәнләр көзләрини ајырмаг истәмирди, көвдәси јоғун, шахәләри әтрафа жениш көлкә салырды, будагларда јува салмыш гушларын тәрәнәләри ешидилирди. Јарпаглары елә сых иди ки, күнәш шүалары јерә дүшмәјә јол тапмырды. Һәр бири әл бојда олан јарпаглар ағачын сағлам көвдәси тәки күн әрзиндә рәнкдән-рәнкә чалырды.

Һәлә ушаглыгдан ешитмишдим ки, "Тәкағач" пири гочалы, чаванлы, ушаглы бир чох хәстәләрә шәфа вермишди. Мин дәрәдә мүбтәла оланлары, кеч дил ачан ушаглары, јеријә билмәјәнләри вә әзјашлы диқәр хәстәләри, аналары, нәнәләри бура кәтириб будаглардан јелләнчәк – нәнниләр асыб јелләјә-јелләјә пирә јалварыб шәфа умардылар. Әрә кетмәк истәјән ја да севдији гызын мәһәббәтини газанмағы арзулајан кәнчләр, гызгарылар "Тәкағача" пәнаһ кәтирәдиләр. Вә һамысы олмаса да, бир чохлары мәрәмына чатарды. Бу мәгсәдә чатмаға башга сәбәбләр олса да, һамы "Тәкағач" пири-

нин кәрәмәти һесап едәрди.

Сона бачы исланыб сөнмүш папирос көтүүнү ғырағы чатдамыш күл-габына атыб жилејл астадан донгулдады. “Бунлар да папиросдур?! Тү-түндүр?! Саман дады верир. Онда һәмишә “Солидни” чәкәрдим... күлаб әтри верәрди. Баһа иди, еј, һәләм-һәләм адам ала билмирди. Беш шаһыја... О пула ики кирвәнкә еркәк әти верирдиләр”.

Өзүнә дә, мәнә дә чај сүздү: бир гуртум ичиб јенә кечмиш күнлә-рә гајытды: “Бу да гәнддир? Ағыза гојмамыш әријир. Онда гәнд дад верирди. Елә чај да. “Папо чајы”, “Настојаши”, елә дүјүнү де, “Акү-лә”, “Әнбәрбу”, “Сәдри”, “Сүрмәли”, учлары гара оларды. Пловун әтри једди мәһәлләјә кедәрди”.

— Ахы онлары һамы јејә билмирди. — мән сөһбәтә гарышдым. — Чох баһа иди. Касыба мүјәссәр дејилди.

— Чох адам јејирди, дүз демирсән, чүмә ахшамы, дүшәнбә һа-мынын газаны гајнајырды. — Сона бачы е’тираз етди, — инди һеч кәс јемир, рүшвәтхорлардан башга. Базарда јохдур һеч нә. Рузини Аллаһ чәкиб әршә. Бу једди јүз еви олан Лаһында әлли-алтмыш гәс-саб варды, күндә јүзә гәдәр гојун кәсилирди, инди һеч он дәнә дә кәсмирлар. Демократија, истигналијәт дејиб бағырдылар, һаны?.. Әһ, чәһәннәм олсун һамысы”.

Мән сөһбәтин мөвзусуну гәсдән дәјишдирдим: “Сона ханым, бу “Тәкағача” нә олду, пири сорушурам еј? Гурудуму?”

“Аллаһ ону кәсдирәнин голларыны гурудајды... Чәзасыны алды, о тута-тутда бағры јарылды. О тајда, Аракирд мәһәлләсиндә јаша-јырды. Ады галмышды чәмаат арасында “Аздыр”. Жәрәнләр дејирди ки, балтаны һәр дөфә вуранда ағачын көвдәсиндән ган чыхырды. Пир ган ағлајырмыш... Чәмаат үч күн “Тәкағач” үчүн јас сахлады... Еһ... зәһримара галсын белә рузикар. — Гары сусду, әлләри әсә-әсә папирос ешиб дамағына гојду. Мән тез кибрити алышдырдым. Дәриндән бир нечә гуллаб вуруб түстүнү дөшүнә отуртду; елә бил чохдан суја һәсрәт адам су тапыб ичирди.

Нә мән, нә дә Сона бачы данышырдыг. Мән горхудан сусурдум ки, бирдән ачыгы тутар, дејәр ки, дур кет, сонра кәләрсән, о исә дахилән мәшғул иди. Начандан-начана елә бил она әзаб верән ағыр јүкдән хилас олмаға, үрәјини бошалтмаға фүрсәт тапды, дилләнди: “Чијәри јанмышлар дүшдүләр мәсчидләрин үстүнә, минарәләри да-

гыдыб сөкдүләр. Моллалары, һачылары, мәшәди вә кәрбәләјылары вадар етдиләр мәсчид дамланынын алтында нә гәдәр Гур’ан-китаб варды мејдана дашытдырдылар. Ахы һамы күнаһа батмамаг үчүн евләриндә артыг олан Гур’ан-китабы апарыб мәсчид минарәләринин алтында гојурду. Пак, тәмиз јердир. Һәр мејданда фиргәчиләр ки-таб-Гур’андан таја дүзәлтдиләр. Сонра да алышдырдылар. Тонгалын алову адамы узагдан вурурду. Диндарлар ағлашырды.

Диндарларын папагларыны башларындан чыхарыб чырдылар. “Далож папах! Далож папах!” гышгырдылар. Шапкалары зорла, күчлә гочаларын башына тахдылар...”

“Кулак, кулак” дејиб бир ешшәји, бир инәји олан касыб-күсубун сәсини кәсдиләр, Сибирә кәндәрдиләр. Бир ме’мин, пак чәрәкчини шоргоғал биширдији үстүндә тутдулар. Тротскист ады гојдулар. Беш ил душтаг кәсдиләр. О да газаматда нә чәрәк једи, нә су ичди, ачыннан-сусуздан өлдү”.

Чох мә’јус идим, кәдәрдән үрәјим ағрыјырды; бу чанлы чәназә өскүрә-өскүрә бир-бириндән дәһшәтли чәһәннәм сәһнәләри тәсвир едирди.

Сона бачы гымышды, дәриндән гуллаб вуруб давам етди: “О, он ики тахта туман кејән зәнән хејлағы бөјүк дөвләтлинин гыз нәвәси иди. Атлыны јәһәрдән салан, пијадәни јәһәрә миндирән һачынын гы-зы. Онда арвадлардан тәкчә папирос чәкән о иди, елә гыз вахтындан. Ана бабасы ону чох шылтаг бөјүтмүшдү. Наз-не’мәт ичиндә.

Гыз вахты јатагда папирос чәкәндә көзү кедир јухуја, од дүшүр бүтүн отағы тутан халчаја. Ајылыр, јангыны сөндүрмүр ки, гараваш-лары кәлиб сөндүрсүнләр. Гаравашлар кәләнәчән халынын јарысы јаныб зај олур. Сәккиз ил кәбинли, нишанлы галмышды. Ана баба-сы илә гызын әмиси арасында пул-мал үстүндә һөчәт дүшмүшдү. Әмиси кәләк кәлмиш, гызын анасыны алдадыб гызын кәбинини өз оғлуна кәсдирмишди. Амма вә’д етдији пулу гардашы арвадына вер-мәмишди. Гызын ана бабасы нәвәсинин тојуну тә’хирә салыр. Огла-нын атасы да Зәвәролу һачы Нәчәфалынын гызыны алыр оғлуна. Тој нә тој, кәл тамаша елә. О бири гыз галыр кәбин алтында, әрә кедә билмир. Бу дава сәккиз ил сүрдү. Сонра тәнтәнәли тој етдиләр.

Он ики тахта чүрбәчүр гумашдан үст-үстдән алты туман кејән гы-зын әһвалаты белә олуб. Үст туманын әтәјинә 50 дәнә гызыл онлуг

дүзәрди. Башга либас вә гызыл-чәваһират да о һесабдан. Ики нә-
фәр мәшшатә она бәзәк-дүзәк вурурду. Тојханаја мәхмәр чәкилмиш
сәндәли әввәлдән кәндәрәрдиләр, башда отурарды.

Еһ! — гары тәәссүфлә әлавә етди — маһнылар варды, охујана да,
гулаг асана да кеф верәрди.

Һарај, мәмәли кәлин,

Мәмәси јемәли кәлин.

Ханәндә әзанчы Аға Мәһди Ахунд оғлу илә бәһсә-бәһс охујардыг.
Лејләчан о маһныны биздән јахшы охујарды, чүшә кәләндә бүтүн
әндамы әсәрди. Бир маһны да варды, дилләр әзбәри:

Гој доланым башына пәрванә тәк,

Салма мәни чөлләрә диванә тәк...

Дәфчалан Сона ханым сөзүнә белә давам етди: "Сәнин үчүн бир
аз алты туманлы ханымын ана бабасынын чаһ-чәлалындан, вар-
дөвләтиндән данышым. Көзләримлә көрдүјүмдән. Күдәбој, көјкөз,
көк бир киши иди. Папаг әвәзинә јайда арагчын, гышда шаһхус го-
јарды башына. Имарәтинин бир тәрәфи Шаһ күчәјә, Ағалы мәһәллә-
синә чыхарды, о бири тәрәфи Бәдәван мәһәлләсинә, мәсчидин
далына, ики һәјәти варды. Имарәтләр икимәртәбә. Отагларын сајы
јох. Мис, аршын малы, гәнд-шәкәр, чај, дүјү, буғда-арпа, ун ан-
барлары. Дүнјада нә десән ағзыначан анбарлар долу оларды. Төв-
ләләрдә атлары, ән азы отуз јердә дүканы... Демәклә баша кәлән
дејил. Ағалыда гоша чешмә вар һа! Ону о чәкдирмишди. Чүмә күн-
ләри газанларла плов биширтдириб, сатыллар долусу говурма, чы-
ғыртма, һазырладыб, кәнд чаванларыны чағырыб дејәрди: "Кәлин
кедәк булагчәкәнләрин јанына сејрә, һәм дә ишләјин, су тез кәлсин
мәһәлләмизә". Фәрасәтли адамлара пул верәрди ки, әлиниздә маја
тутун, алыш-вериш един. Кәнддә нә гәдәр тох адам чох олса, фира-
ванлыг олар. Дејирмиш һәјәтин о башына сүпүржә апарырсанмы,
ордан бу тәрәфә лазым олачаг башга шеј кәтир.

Урусийәт тачирләри илә алыш-вериши варды. Пудларла гәнд кә-
тиздирәрди. Ики дәфә гәнд зирзәмиләрдә хараб олмушду; бириндә
Шаһкүчә боју о тај-бу тај, адам бели һүндүрлүјүндә ахан сел гәнд
анбарына сызыр, икинчи дәфә гарышга сүрүсү гәнд анбарына дара-
шыр.

Нәвәсинә нишан кәләндә һачы Дадаша демишди ки, гырх кәллә

пудлуг гәнд, һәрәсинин дөврәсинә бир дәнә күллү ал-әлван, нахыш-
лы јун парча сарынмалыдыр. Кәтирдиләр. Ијирми кәлләни доғрат-
дырыб фәгир-фүгәраја ширни пајлатдырды. Инди һаны белә
әлиачыглар?..."

Лаһычда инди дә һансы евә кетсән, сәнә олуб-кечмишләрдән да-
нышарлар. Хатирәләр, рәвәјәтләр бир нәсилдән башгасына кечәрәк
јашајыр. Лаһычлар зарафаты, һикмәтли сөзләри чох сеvirләр.
Бә'зән зәрбүл-мәсәлләр, мә'налы атмачалар елә сөһбәт әснасында
јараныр. Бу да һәммин әһлин чохбилмишлијиндән ирәли кәлир. Неч
дә пис әламәт дејил....

Азәрбајҹанын мис мә'мулаты истеһсалында
Лаһыч кәнди көркәмли јер тутурду.
XIX әсрдә Лаһыч тәкчә Азәрбајҹанда дејил,
бүтүн Загафгазијада мискәрлијин башлыча
мәркәзи сајылырды. Кәнди мин
нәфәрәдәк сакини мискәрлик вә онунла
бағлы пешәләрлә . мәшғул олурду. XIX
әсрин 30-чу илләриндә Лаһычда текчә
мискәрлик үзрә 52 дүкан варды.

"Азәрбајҹан етнографијасы",
I чилд, сәһ. 184.

6

Karvanım yola düşmüş...

ТƏЛАТУМЛУ ИЛЛƏР.

1917-чи илдə новрузгабагы һамы бајрама һазырлыгы кɵрүрдү. Мүһарибə узандыгча гижмəтләр галхыр, һачылар дүканларда, мангал дɵврəсиндə отуруб кечмиш кɵнлəрдəн, хɵсусəн зијарəтə кедəндə башга өлкəлəрдə онлара Николајын əзəмəтинə кɵрə едилəн һɵрмөт-дəн данышырдылар.

Бирдəн хəбər јайылды ки, Николајы тахтдан салыблар. Һеч кəс ешитдијинə инанмырды. Шəһəрдəн кəтирилəн гəзетләр дејилəнлəri тəсдиг етди. Гəсəбədə бир нечə нəфər варды ки, гəзет охумагда ад чыхармышды. Јашлы адамлар отуруб онларын гираəтлə охумагла-рына, мəгалəлərə вердиклəri шəрһлərə гулаг асырдылар. Белə гəзет охујанлардан əн адчыхараны Чаббар Чəбрајылзадə иди. О, гəзети охујуб дејилəнлəri тəсдиг етди: “Ө’лаһəзрəт икинчи Николај тахт-тачдан əл чəкиб...”

Гəсəбəјə вəлвəлə дүшдү... Чамаат бирбаша јүзбашы идарəсинин габагына, һачы Аббас мəсчидинин мејданына јолланды.

Јол боју дəстəјə јени адамлар гошулурду. Базар дарғасы Ваһаб Кəрималы оғлу ојнајыр, чамаат əл чалырды. Ара-бир чалгыны кəсир, зијалылар нитг сөјлəјир, шүарлар багырырдылар: “Далəј Нико-лај!...” “Истибада өлүм!”. “Јашасын һүрријəт!”

Үч нəфər јүзбашы идарəсинə сохулуб император II Николајын ири портретини дивардан чыхардыб пəнчərəдəн күчəјə туллады. Сүлеј-ман бəј портрети тапдаламаға башлады.

Јери кəлмишкəн гејд едим ки, 1926-чы илдə һəмин Сүлејман бəји ијирми беш нəфəрлə əксингилабчы кими һəбс едиб Сибирə кɵндəрди-ләр вə ордан кəлəн хəбəрлərə кɵрə рус солдаты вуруб өлдүрмүшдү.

Гејд едим ки, гəсəбədə “дəли” һачы Нурмəһəммəd һələ бундан хејли əввəл мəктəбə кедиб дəрс вахты Николајын ири шəклини ди-вардан чыхарыб, чəрчивəјə кəндир бағлајараг күчə илə сүрүтдүјə-сү-рүтдөјə Хорасан ше’рини охујурду:

Е’лан чəнк рус бə солтани Тус дад,

Бə’д əз дү сал шаһ Хорасан чаваб у,

Ба туп асманији чəнк Прус дад.

1907-чи илдə рус чарлығы илə инкилис императорлуғу мугавилə бағлајыб Ираны ики нүфуз даирəсинə бөлмүшдүләр. Чəнуб һиссə

инкилислərə, шимал һиссə руслара кечмишди. Иранын бөјүк шə-һəрлəриндə рус казак орду гарнизонлары сахланырды. Онлар əһа-лијə диван тутурдулар. 1912-чи илдə Хорасан əјалəтиндə əһали дөзə билмəјиб үсјан едир. Рус гошуну Мəшһəd шəһəрини топа тутур. Имам Рза түрбəsi дə зэдəлəнир. Шаир она ишəрə едир ки, Имам Рза – Тус солтаны руслара гəзəб едир, ики ил сонра – 1914-чү илдə Пруссия топлары Русија шəһəрлəрини виран едир.

Аракирдə, зијалы мəһəллəсиндə гəссаб Əлискəндər əми Нико-лајын портретини ајагјолу габагында дар ағачындан асмышды. 1920-чи илдə Гызыл Ордунун Бакыны тутмасы хəбəri кəлəндə ојна-мышды. 1929-чу илдə сəсдəн мəһрум едилдикдə башыны итириб ағ-лајырды.

Сијаси вə ичтимаи алəмдə Николајдан савајы Керенски, Родзјан-ко, Шулкин, Ленин, Тротски вə башга адлар ешидилирди. Чох кеч-мəди јени пуллар кɵрүнмəјə башлады...

Гытлыг, ачлыг артыр, хəстəликләр јайылып, асыб-кəсмəк ади һа-дисə һесаб едилирди. Һər кəс һər васитə илə өзүнү, аилəсини гору-маға чалышылды. Əкир, бичир, ишини давам етдирирди. Тојлар да өлүрдү, јаслар да, əјлəнчəләр дə.

Ушаклар күчəлөрдə сəс-сəсə вериб охујурдулар:

Ај Николај, агла сən,

Баша гара багла сən.

Кəнч түрклəрин исте’фаја вадар едиклəri Султан Əбдүл һəмидин дилиндəн тахтдан салынмыш Иран шаһы Мəммəдəлијə II Николајын тахтдан салынмасы барədə јазылан мəктубу сəс-сəсə вериб тез-тез охујурдулар:

Ај Николај, аглама,

Баша гара баглама.

Бах мən Султан һəмидə,

Дизини гучаглама.

Кəл һај кедəк, Мəмдəли,

Олду Николај далəј...

1917-чи илин тəлатүмлу јайыны јағышлы пајыз вə туфанлы, га-ны дамарда дондуран шахталы гыш əвəз етди. Дүнјаны сарсы-дан он күн бəшəр тарихиндə кɵрүнмəмиш катаклизм јаратды. Əсас шүар:

Җыкалым бу көһнә чаһаны,
Гуралым бир јени аләм.
Јох кимсәнин бизә имдады,
Султанлардан, пашалардан,
Онлар бүтүн инсанлар чәллады,
Кәндимизик өзүмүзү һүрр јашадан.
Җыкалым бу көһнә чаһаны.

Бу дағыдычы, мәһведичи далғалар бүтүн империјада олдуғу ки-ми, бизим дијара да үз тутду. Степан Шаумјан, Анастас Микојан, Стјопа Лалајанын, Андроникин гулдур дәстәләри азәриләри өз ган-лары ичиндә батырыб мәһв етмәјә мачал тапдылар, әлләринә фүр-сәт кечди.

Бу фәһиәнин сәдалары, горху вә һәјуласы Лаһыча да кәлиб чых-ды. Бақыда ишләјән лаһычлылар баба очағына пәнаһ кәтирдиләр. Күндүзләри кечәдән гаранлыг олан о вахтын чанлы шаһидләри белә дејирдиләр.

Ағалы Нәзәралы оғлу: "Мән вә бир дәстә јерлимиз Бибиһејбәтдә јүк көрпүсүндә ишләјирдик. Кәмијә памбыг јүкләјирдик. Хозејинимиз Сәрхан бәј памбыгы көндәрирди Урусиджәтә. Тачир иди, гочу иди. Гасым бәј мәсчиди јанында, мискәрбазарда дүканы варды. Адлы-санлы иди. Досту Ибад һәшәм дә гочу иди. Онун Гара шәһәрдә баг-гал дүканы варды. Атышма башлајанда Сәрхан бәј көрпүдә памбыг тајаларындан сәнкәр дүзәлтдирди. Орда оланлара түфәнк верди, патрон пәјлады. Әслиндә Нафталанда — Бибиһејбәтдә Кокоревин нефт мә'дәниндә фәһлә идик. Гоншу мә'дән Манташовунку иди. О мә'дәндәки казармаларда силаһ сахлајырдылар. Елә тикдирмишди ки, казармалардан һәр тәрәфә күллә атмаг олурду. Мүсәлманлара атәш ачырдылар, бомба атырдылар. Манташовда ишләјәнләрин чо-ху ермәни иди. Тәк-түк рус варды.

Һава гараланда Бибиһејбәт дағыны биртәһәр чығырларла гачыб өзүмүзү һејбәт стансијасына чатдырдыг. Алты нәфәр идик. Сангача-ла гәдәр пијада кетдик. Стансија рәиси күрчү чыхыб хәбәр верди ки, шаһсевәнләр басгын едиб Әләт стансијасы јахынлығында габагла-рына чыханлары тутуб сојурлар. Кәзләјин, вагон кәләчәк, аиләм дә кедәчәк. Сизи дә јола саларам. Сангачалда дәрәд вагон мејвә варды. Јијәләри дәнә илә — бир гоз, бир алма, бир армуд... од гижмәтина

сатырдылар... Бирә-он баһа... Адамлар һамысыны талан едиб је-диләр...

Гатар кәлди. Шаһсевәнләр машинисти вадар едиб јахынлыгда ермәни дәстәси олан јерә сүрдү. Ермәниләри гырыб, түфәнк вә сур-сатларыны гарәт едиб гајытдылар. Паравоз вагонлара гошулду. Кетдик Әләтә.

Күрчүстандан ики зиреһли гатар кәлди. Митинг дүзәлтдиләр. Ке-чә пијада јола дүшдүк. Зор-бәла илә кәлиб Ағчагабула јетишдик. О арада бир баггал бизи дүканында кизләтди. Сонра Гарасуја кедән торпагдашыјан јүк вагонуна миндик. Гырмачла бизи дөјүб дүшүрт-мәк истәдиләр. Јалвардыг. Кәлиб чатдыг Күрдәмирә. Кәңчәлилар кәлмишдиләр (Исмајыл бәјин дәстәси) Шамаһыја кедирдиләр. Бизә адамбашы бир чәрәк вердиләр. Кағыз да вердиләр ки, бизи јолда бурахсынлар. Пијада кетдик Ахсуја, ордан да зүмлә Басгала. Бур-да бизә пендир-чәрәк вердиләр, чај ичдик. Дајанмадыг, кечәјары Нијал дағыны ашдыг. Ајагларымызын алты чадар-чадар иди. Чатдыг Лаһыча. Һәр тәрәфдән бура гачгын ахышырды.

Апрел ајы иди. Чох јердә һәлә гар көрүнүрдү... Ачлыгдан, азар-дан ај адам өлүрдү... Елә ки, һавалар гызды, от баш галдырды, јерли ачлар вә гачгынлар дарашды зәмиләрә дадлы отлары јыгмаға. Јоллар бағлы, һеч јердән дән, әрзаг кәтирилмирди. Еһтијат јох.

Бир јандан да күндә хәбәр кәлирди ки, Арсен Әмирјанын гулдур дәстәси Лаһыча кәлир. Јолдадыр... һәм Басгал тәрәфдән, бир дәс-тә дә Дәмирчи јолу илә. Сулут јолу илә дә еһтимал олунурду... Бир нечә нәфәр часус да тутулмушду.

Лаһыч әтрафы — Нијал дағы (Басгал тәрәф), Фит дағы (Сулут јо-лу), Хартдаг (Дәмирчи јолу) — һәр јердә һамы силаһа сарылмышды. Күрдәмирдән кәсмә јолла Губа тәрәфә кедән ордудан јајынанлар Ла-һычдан кечирдиләр. Онлар түфәнк, тапанча, патрон сатырдылар. Мәһәммәд бәј адлы бир мајор өз атлы дәстәсилә једди дөвә јүкү си-лаһ кәтирмишди.

Шамаһыдан ахышан гачгынларын чәкдикләри мүсибәт әһалини дөһшәтә салырды.

Кәрәнләр ган аглаја-аглаја дејирдиләр ки, Стјопа Лалајан Шама-һыда гыз вә оғланлары арха-архаја бағлајыб күллә илә өлдүрүрдү. Балача ушаглары тәпиклә әзишдирирдиләр.

Арвадлар гәсәбәдә дамлар, балконлара даш долдурмушдулар ки, ермәниләр кәлсә даша бассынлар. Гәсәбәнин әтрафындакы баг, бостан, отлаг вә зәмиләрдә сәнкәр газылмышды. Һәр јердә нөвбәтчиләр дајанмышды. Лаһычдан көнүллүләр Исмајыллы, Мачахы вә Шамаһыја јола дүшмүшдүләр. Ағсагаллар башда олмагла.

Ермәни вәһшилијинә мә'руз галмамаг үчүн гәсәбә әһалиси әлиндән кәләни әсиркәмирди. Мәшһур дәмирчи уста Мәһәммәд Рзанын Аракирддәки е'малатханасында кечә-күндүз очаглар алов сачыр, зинданлара дәјән чәкич вә жүрзләрин сәдалары кәсилмирди.

Уста Мәһәммәд Рза топ дүзәлдирди. Бу ишдә она Алманијада техники тәһсил алмыш мұәллим Рәсул Рәһимли көмәк едирди; лајиһәни о гурмушду. Кәрбәләји Сүләјманбәј Сәфәрәлибәјов вә башга зијалылар әлләриндән кәләни әсиркәмирдиләр.

Мұәллим Һәсән Рәһимлинин тәклифи илә хусуси бомбалар дүзәлдилирди. Афтафалара барыт, дәмир, мис гырынтылары вә гырма долдуруб, ичинә фитил салыб учуну бајыра чыхардырдылар.

Топ Кәфәлә чајынын гырағында "Гадаға" дејилән бош зәмидә сынагдан көчирилди. Һамы мараг вә һәјәчан ичиндә чырпынырды.

Уста Мәһәммәд Рза мұәллим Рәсул Рәһимлијә бахды. О гәти бир сәслә: "Зан бро!" (Вур кетсин!) дејә фитили јандырмаға ичазә верди. Фитил јаныб топа чатанда гопан курулту Нијал дағында әкс-сәда јаратды. Партлајышын зәрбиндән топун лүләси көвдәдән көјдә ајрылмышды, бир-бириндән хејли аралы дүшмүшдү.

Бу хәбәр илдырым сүр'әтилә бүтүн маһала јајылды. Лаһычда топ һазырландығы барәдә һәр јердә данышылырды. Сөзсүз, бу хәбәр дүшмән ермәниләрә дә чатмышды...

Афтафа бомбаларыны илк дәфә Нијал дағында тәчрүбәдән кечирдиләр. Арсен Әмирјанын гулдур дәстәси Басгал гәсәбәсини тутандан сонра лаһычлара ультиматум көндәрди ки, тәслим олун. Тәклиф рәдд едилди.

Ермәни силаһлы гүввәләри Нијал дағынын јамачына кәлдиләр. Јеканә доламбач чығырла даға чыхмаг лазым иди. Әтраф дивар тәки дик сылдырым гајалар... Бу чығырла тәчрүбәли чарвадарлар вә бир дә илләрлә дырнаг сындырмыш атлар галхыб-енә билирдиләр. Әмрүндә һеч кәс бу доланбачда ат үстүндә кечә билмәмишди. Һамы пијада, өзү дә аддым-аддым чыхыб-дүшәрди, чох вахт атын гујругундан јапышардылар ки, јолун ики тәрәфиндәки учурума јуварлан-

масынлар. Арсенин дәстәси чығырла дырмананда Нијалын зирвәсиндә "Афтафа" бомбаларынын фитилини алышдырдылар.

Бомбалар партлады, нә партлады. Елә бил јер күрәси парча-парча олуб курулту гопара-гопара дағылыр.

Ермәни гулдурлар горхуб кери чәкилдиләр. Башчыларындан бири демишди ки, мән гәрб чәһәсиндә алманларын бүтүн јени силаһ нөвләринин партлајышыны ешитмишәм, амма беләсинә раст кәлмәмишәм. Бу нә олан шејдир? Јагин мө'чүзәдир.

Чәрәкчи Бирчә өми нәгл едирди ки, Николај падшаһ тахтдан дүшәндән сонра Керенски иш башына кечди. Јүзбашы Мәшәди Ағакиши олду комиссар. Кәтириб Гапан дибиндә дар ағачы гурду. Өз адамлары кечәләр дөвләтлиләрин дүканларыны, евләрини сојур, мал-гараны апарырдылар. Шаһ күчәнин ортасында тачир Һачы Молла Һүсәјн вәфат едәндән сонра бәззәз дүканыны оғлу Мәшәди Садыг идарә едирди. Дүканы горумаг үчүн кечәләр бинанын икинчи мәртәбәсиндәки анбар – отагда Гафур адлы чаван оғлана һагг вериб јатырдырды. Алтда исә дүкан јерләширди.

Бир сәһәр гаранлыгда базар дарғасы Ваһаб Кәрималы оғлу бәззәзын дарвазасыны дөјә-дөјә хәбәр верир ки, Мәшәди Садыг, бу кечә оғрулар дүканынызы кәсибләр.

Чох кечмәди ки, әһвалатдан бүтүн гәсәбә акаһ олду. Иш дүшдү диван-дәрәјә...

Әввәл ону дејәк ки, базар дарғасы Ваһаб Кәрималы оғлу оғурлуға тамаша едә-едә, иш-ишдән кечәндән сонра кәлиб хәбәр вермишди.

Комиссар Мәшәди Ағакиши чубуғу түстүләдә-түстүләдә зәрәрди-дә илә мұкалимәни белә апарырды:

– Дејирсән ки, дүканывы кәсиб бәззәз малларыны оғурлајыб апарыблар?

– Көз габағындадыр... Гапылар сындырылыб...

– Биз һеч нә көрмүрүк, – дејә Мәшәди Ағакиши башыны булады вә әләвә етди, – кимләрдән шүбһәләнирсән?

– Доғрусуну дејим?

– Әлбәттә, доғрусуну!

– Сәнин оғлун Мәммәд Һәсәндән.

– Паһо!

– Бәли, оғлун, – бајыра ишарә етди, – одур, орада дәстә илә

дажаныблар, — Ага Мәшәди, Насур һачы Хәлил оғлу...

Җүзбашы онун сөзүнү кәсди: “Мәшәди Садыг, дур кет евинә, бир нечә күн бајыра чыхма! Сәнин дүкануву кәсмәјибләр!”

Ага Мәшәди ичәри кирир: “Комиссар дүз дејир, — әлини атыр беліндәки тапанчаја, — дур кет евинә!”

Бунунла да ишә хитам верилир.

Агаһүсејн Гасымоғлу гоншунун евиндән бир архалыг, бир көјнәк, бир дә шалвар оғурлајыр, о бири гоншунун һәјәтиндән бир афтафа вә бир сатыл көтүрүб апарыр. Мир Зејналабдинкилдән бир јорған. Јорғаны сатыр Мәшәди Әли мискәрә, архалыгы вә шалвары Кәрбәлајы Чаббара.

Кәлиб Аракирд комиссары һүсејн Теллијә шикајәт едирләр. О да курјери көндәрир Ага һүсејнин далынча. Пајыз иди, јағыш јағырды. Оғру курјери узагдан көрәндә гачыб евдә кизләнир.

Курјер һәјәтә кирир, она дејирләр ки, Ага һүсејн евдә јохдур. “Ахы мән ону инди һәјәтә кирәндә көрдүм”. Чаваб верирләр ки, көрдүн, кир ахтар, тап.

Ахтарыр, тапа билмир: “Бәс бу залым оғлу һара кетди? һарда батды?” Чыхыр отагдан, гапы ағзында ајаггабысыны кејәндә көрүр ки, јанашы дурмуш ики арвадын алты ајагы вар. О саат кәләји баша дүшүр. Арвадлары бир-бириндән ајырыр, араларындан Ага һүсејни чыхардыр.

Бу кәләји арвадлар дүзәлдибләрмиш. Бунунла өлагәдар мәшһур бир фарс ше’ри јада дүшүр:

Адам зи беһишт јафәт нөгсан әз зән

Симург бә куһ Гаф пүнһан әз зән

Виран шүдәни тәхт Сүләјман әз зән,

Чәнк-чәдәли Әлији-Имран әз зән,

Әл гүссә һәзар фитнә-фәсад әз зән.

Тәрчүмәси беләдир: инсанын беһиштдән говулмасына арвад сәбәб олуб. Симург Гаф дагына арвад әлиндән гачмыш. Сүләјманын тахтыны арвад виранә гојду. Әли илә Өмәр арасындакы мүнагишәјә арвад сәбәб олуб. Әл гәрәз, минләрлә фитнә-фәсады арвадлар төрәдир.

Арвадлар башлајыр ағлајыб јалвармаға.

Курјер Ага һүсејни кәтирир комиссарын јанына. О да башлајыр

сорғу-суала.

Комиссарын сол тәрәфиндә ири мангалда од көзәрирди. Телли һүсејн ири машанын учларыны һәмишә мангалда од ичиндә сахлајарды.

Телли һүсејн барадә мә’лумат: атасы Мәһәммәд Чәфәр, анасы Телли ханым иди. һамы елә ушаглыгдан ону Телли ханым оғлу кими таныјырды. һәтта ханым сөзү дә ихтисара дүшәрәк садәчә Телли һүсејн кими мәшһурлашмышды. Бөјүк гардашы Әли Әкбәр икид вә чох да хејирхаһ иди. һүсејн исә өксинә. Чаванлыгда Бакыја кәлир. Тәпәрли, зирәнк олдуғундан Бинәгәдидә мә’дәндә дарғалыг едир. Бир татар гызына евләнир, ики ушагы олур. Гочу — голузорбаларла достлашыр. Өзү нәгл едирди ки, “бир дәфә шәһәрдә бир бејбут алдым. Евдә ағлыма кәлди ки, бејбуту јохлајым. Арвад отаға кирди. Бир зәрбәдә ону өлдүрдүм. Ушаглар башлады ағлајыб-гышгырмаға, онлары да өлдүрдүм. Гајынатам ичәри кирди. Өлүләри көрәндә дәһшәтә кәлиб багыра-багыра үстүмә чумду... Ону да өлдүрдүм. Мәни тутуб апардылар Бајыл газаматына. һамы дејирди ки, мәни күллә-ләјәчәкләр. Бирдән-бирә дөрд адам өлдүрмүшдүм ахы. Икиси ушаг — өз балаларым. Газаматда канализасијаја дүшдүм. Кәлиб чыхдым дәрја гырагына. Тәғјир-либас едиб кәмијә миндим. Кетдим Ирана, Әнзәлијә. ашпазлыг етдим...”

Бир нечә ил орда галыб дала гајытмышды. Пешәси сојғунчулуг, адам өлдүрмәк иди. Анархија вахты — 1917-1920-чи илләрдә күчәнин ортасында адам өлдүрмәк онун үчүн ади мәшғәлә иди. Аллаһ сахласын белә комиссардан.

Нә исә, гајыдаг әсл мәсәләјә. Телли һүсејн сағ әлилә мангалдан учлары од кими гызармыш машаны еһмалча көтүрдү (оғру көрмүр), сол әли илә шаһидләри көстәриб деди: “Бах, Ага һүсејн, бунларын һамысы тәсдиг едир ки, сән оғрусан”.

Ага һүсејн о сәмтә бахды. Комиссар гызмар машанын учларыја онун гулағындан јалышды. Гопан чызылтыдан вә кичәтин одда јанмасындан дујулан “кабаб ији”индән отагдакы адамларын түкләри үрпәшди. Ага һүсејнин бағыртысы бәлкә једди мәһәлләјә кетди. Елә һоппанды ки, башы тавана дәјди. һүсејн Телли деди: “Өзүн бојнува алмасан ағзына, бурнува, додагларына дағ басачағам”.

Ага һүсејн о дәгигә оғурлуғу бојнуна алды вә шејләри кимләрә сатдыгыны сөјләди.

Комиссар о адамлара шејләри кәтиздириб ијәләринә гәјтарды. Пулларыны тәләб едәндә Телли Һүсејн оғурлуғ мал алдыгларына көрә онларын өзүнү чәзаландырачағы илә тәһдид етди.

Чабир Атәмәлинин дедикләриндән: "Ермәни-мүсәлман давасында бизи – ијirmi адамы Шамаһынын Дәмирчи кәндиндән Лаһыча кәлән јолда пусгучу гојдулар. Алачыг гурмушдуг. Кәлиб-кәдәнләри јохлајырдыг.

Бир дәфә көрдүк ки, он беш-ијirmi адам кәлир Чухурјурд тәрәфдән. Башчымыз дәрзи Мәшәди Чәбрајыл иди. Кәндәрди бизи кәләнләрин габағына. Көрдүк налбәнд Исмајылын оғлу Гасым, гардашлары Ага вә Јагуб, атасы, анасы, бачысы вә башгалары – чәми он једди нәфәр идиләр. Гасым кағыз верди, бир нәфәр кәтирди Лаһыча, јүзбашы Мәшәди Ағакишинин үстүнә. О өмр верди ки, өзләрини кәтирин, шејләр галсын орда. Кәдиләр. Сонра шејләрини дә кәтирдиләр. Гасым гајытды Бакыја, аиләси ил јарым галды гәсәбәдә.

Бир дөстә адам да Нијал јолунда көзәтдә дајанмышды. Вахташыры дәјишдирдиләр адамлары, Нијалда да чадырлар гурмушдуг. Јолун ики кәнарында сәнкәрләр газмышдыг, булағын јахынлығында. Өмр алмышдым Лаһычдан ки, һеч кәси бурахмајым кетсин, нә дә Лаһыча гојум кәлсин.

Нијалда бир дәфә узагда, мешәнин ичиндән түстү галхдығыны көрдүм. Јаваш-јаваш кетдим о сәмтә. Лап узагда мешәнин галын јериндә көрдүм бир нечә алачыг гурублар. Ағачдан бир нечә түфәнк асылыб. Бир кәнарда очаг үстүндә газан гајнајыр, бир гәдәр аралы сачда лаваш бишириләр.

Демә мәни пусурлар. Гәфилдән мәни јахаладылар. Кәтирдиләр алачыға. Јекәпәр, чүссәли бир нәфәр тахтда узанмышды. Отур, – деди. Өјләшдим. Вәзијәти данышдым. Ики лаваш, јағ, пендир кәтиртди. Чохдан иди белә лаваш көрмәмишдим. Көзләримә тәпирдим. Ики дәнә дә лаваш кәтиртди, деди дур кет. Һеч кәсә, һеч нә демә. Ачыјанда кәләрсән. Амма кетмәдим. Шамаһы бәјләриндән имиш. Ермәниләрдән баш көтүрүб гачыб.

Сонра башгалары да очаг түстүсүнү көрүр, кәлиб Мәшәди Ағакишија, јүзбашыја хәбәр верирләр.

Мәшәди Ағакиши дөстә дүзәлдиб чәмааты инчидирди. Гејд етдијимиз кими, гәсәбәнин кәбәјиндә һачы Молла Һүсејнин оғлу Мәшәди Садығын дүканы-

ны, Кәрбәләји Зејнал Гәнтәрин мағазасыны сојмушду... Зор-бәла илә, өлүм тәһлүкәси һасабына вар-јохуну апарыб кәндләрдә арпаја, бугдаја дәјишдириб балаларына бир овуч лохма кәтирәнләри тутуб рузуну әлләриндән аларды. Мүгавимәт кәстәрәнләри шаллагла, гырманчла дөјдүрәр, ја да дар ағачындан асдырарды.

Адамлар чох вахт кечәјарысы, кизли јолларла, чығырларла өзүнү евә чатдырмаға чан атарды. Вә тез дә кәтирдијини јери газыб хәк-риз едәрдиләр ки, ахтарыш вахты Мәшәди Ағакишинин адамлары тапа билмәсинләр.

Рәнкарәнк ләһһә. Гачгынларын арды-арасы кәсилмәк билмирди. Күчәләрдә, базарда диләнчи әлиндән тәрпанмәк олмурду. Диләнчиләрин топландығы әсас јер Бөјүк базарда, Гапандиб иди. Ач, јарымчылпаг ушаглар бојунларыны буруб диварларын дибиндә даја-ныр, әлләрини габаға узадыр, пәј диләнирдиләр. Чөрәјин кирвәнкәси (400 грам) 7 манат гызыл пула сатылырды.

Вәзијәт елә кәскинләшди ки, хәстәликләр дә башлады. Хүсусән вәба азары түгјан едирди. Гәбиргазанлар маңал тапмырды. Һәтта кечәләр мәш'әл ишығында гәбир газырдылар...

Аракирд гәбирстанында бир өкүз гурбан кәсдиләр ки, вәба азырындан чәмаатын чаны гуртарсын.

Белә дәһшәтләрә бахмајараг, һәјат давам едирди. Бирдән көз-ләнилмәдән ики бачынын ешг маңаралары гәсәбәдә әсас сәһбәт, гејбәт, күлүш мөвзусуна чеврилди.

Дөвләтли тачирин һәм гәсәбәдә, һәм дә Кәнчәдә мағазасы варды. Бачылар көзәлликдә тәк гәсәбәдә јох, маһалда ад чыхармышдылар. Чох да елчи кәлирди. Аталары рәдд чәвабы верирди. Бөјүк гызы Төһрә ханымы нәһәјәт көчүртдүләр. Тој чох төнтәнәли олду. Лакин тәлә гара үзүнү кәстәрди. Оғлан алты ајдан сонра вәфат етди.

Кичик гыз Суғранын он једди јашы варды. Саһиб адлы оғланла севишмишди. Оғланын ијirmi јашы варды. Һәр икиси јахшы билирди ки, баш тутан иш дејил, она көрә дә гыз гәрәра кәлир ки, Саһибә гошулуб гачсын. Вәдәләширләр. Тачир наһар едәндә гыза дејир ки, кет соған кәтир. Елә бу вахт Саһиб шәрт әсасында фит верир. Суғра дал пилләкәндән дүшүб Саһибә гошулуб гачыр.

Аз сонра Төһрә ханым да Шөвләт адлы гәссаба гошулуб гәсәбәдән Кәнчәјә кедир.

Амма Сугра ханымын соған үчүн кедиб гајытмамасы узун мүддәт зәрбул-мәсәлә дөндү: "Соған үчүн кедән гыз һәлә дә гајытмајыб".

ТҮРКЛӘР ЛАҢЫЧДА. Нијал дагында ермәниләрлә ворушда дүш-мәнин хејли әскәри "афтафа" бомбаларындан хәсарәтләнмиш, гор-хуб кери чәкилмәјә вадар олмушду. Мәһарәтли пирәгонумлу атычылар он үч салдаты вә Арсен Әмирјанын мұавини олан мајору өлдүрмүшдүләр. Бир нәфәр дә јаралы әсир тутмушдулар.

Әсир соргу-суала белә чаваб вермишди: "Бизә һәлә Бакидан чы-ханда дејирдиләр ки, Лаһыч кәндинә кедәчәјик. Чох дөвләтли ча-маат орда јашајыр. Ораны көтүрсәк, чохлу гызыл гарәт едәчәјик. Дөвләтин гәдәри јохдур".

Бирдән хәбәр кәлди ки, түркләр Күрдәмири ермәниләрдән тәмиз-ләјиб, Агсуну кечиб Шамахија јахынлашырлар. Сонра сәс дүшдү ки, Лаһыча кәлирләр. Чамаат мәсчидләрә долушуб башладылар севинч-лә дуа етмәјә.

Күнләрин бириндә ијирми беш түрк һәрбчиси ат үстүндә Лаһыча варид олду. Габагда бајрагдар јоғун сәслә охујурду:

Арш ирәли, марш ирәли

Түрк әскәри дөнмәз кери.

Бүтүн гәсәбә пишваза чыхмышды. Минарәләрдән миначат сәдә-лары учалырды.

Бајрагдарын архасынча ағ вә көһәр ат јанашы ирәлиләјирди. Ағ атын белиндә түрк һәрбчиләринин башчысы миралај Мәһјәддин бәј, көһәр атда Лаһыч өһли тачир вә сөзү өтән Сәрхан бәј Нәсрулла бәј оғлу. О Бакида вә Күрдәмирдә ермәниләрә гаршы мұбаризәдә ад чыхармышды.

Агсаггаллар, руһаниләр вә зијалылар түрк һәрбчиләрини дуз-чө-рәклә, Гур'анла гаршыладылар. Гурбанлар кәсдиләр. Шадјаналыг олду. Зијалылардан бир нечә нәфәр чыхыш едиб бу тәнтәнәли кәли-шин тарихи әһәмијјәтини гејд етди. Исте'дадлы кәнч Рза Рзазадә Намиг Камалын бир нечә ше'рини охуду:

Мәркәзи-хакә атсалар да бизи,

Күрреји-әрзи партладыб чыхарыз.

Мәһјәддин бәј дә лаһычлылары ермәни гулдурларына, Арсен Әмирјанын алчаг дөстәсинә көстәрдикләри мұғавимәтә көрә тә'риф-ләди. О, Сәрханбәјлә гәсәбәнин мәһәлләләрини кәзиб бахды. Белә

гәрара кәлдиләр ки, кәнчләрин һәрби тә'лим кечмәси үчүн ән мұна-сиб јер Аракирд мәһәлләси гәбиристанынын дүзәнлик һиссәсидир (инди мәктәб јерләшән саһә).

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, түркләр кәлән күндән гәсәбәдә елә ганун-гајда јаранды ки, аталар демишкән гызылы долдур таба-га, башында кәздир. Нәр шејә нырх гојулду. Бир һәфтә әрзиндә ба-зар вә күчәләрдән фәнәрләр асылды. Мәһјәддин бәјин чавушлары күндә саатларла Лаһыч вә әтраф кәндләрин 100-дән чох кәнчи илә сәккиз, бә'зән он саата гәдәр мәшг кечирдиләр. Адамлар кәнчләрин чәлдлик вә мәһарәтина фәрәһлә бахырдылар.

Әһвалат дөвләтли бир һачы миралај Мәһјәддин бәјә һәдијјә кәтириб хахиш едир ки, балача оғлуму мән вә анасы чох истәјирик, ону мәшг-дән азад един, бәрк јорулур. Мәһјәддин бәј һәдијјәни рәдд едир, гочаја дејир ки, ијирми-отуз ил сонра нә биз, нә дә сәнинлә арвадын олмајан-да балача оғлувун балача јавруларыны кавур ермәни гәтл-аминдән ким горујачаг? Әдавәт једди нәсл давам едир. Ағ саггалына әфв едирәм, јохса дар ағачындан асдырардым. Нәјды бакалым, рәдд ол!

Түркләрин кәнчләрлә һәрби мәшг кечирмәји нәинки Лаһыч үчүн, бүтүн әтраф кәндләр үчүн мө'чүзә һесаб едилирди. Нәвәскарлар да чох иди. Чаванлары бу һәрби мәшг мәрдлијә, воруша сөвг едирди. Сыра илә јүрүш заманы милли нәғмәләр охунурду:

Сөјләјиниз еј булудлар, түрк ордусу кечдими?

Арслан орду Гәрбә тәрәф кетдими?

Јахуд:

Фејз зәфәрдән кәлијор бизләрә,

Арш, икидләр, вәтән имдадына!

Алты да бир, үстү дә бирдир јерин,

Арш, икидләр, вәтән имдадына!

"Хәјјат" тәхәллүслү һәбиб Өвлијанын ермәниләрин Нијалдағда мәғлуб едилдији барәдә јаздығы шәрги дә һәр јердә охунурду:

Кирдмандыр чајлары,

Сәлим Солтан јәјлаглары,

Нијалдыр сәнкәрләри.

Икид Лаһыч, ај Лаһыч,

Марағлы бир әһвалат: Лаһыч гәсәбәсинин әһалиси шиәмәзһәб иди, бир нечә сүнни аиләси дә варды. Бу фәрги чохлары һисс етмир

вә әһәмијјәт дә вермирди. Чохлары гыз вериб гоһумлашмышдылар.

Бир нәфәр сүнни арвад Мәһјәддин бәјин идарәсинә кәлиб дејир ки, оглума бир гуллуг вер, јанында ишләсин. Сән дә сүннисән, биз дә...

Арвадын сөзү ағзында јарымчыг галыр. Мәһјәддин бәј һирсиндән елә гәзәблә гышгырыр ки, арвад горхусундан пилләкәндән тир-тап јыхылыр. Мәһјәддин бәј: “Чох һајыф ки, гадынсан! Киши олсајдын бу сөз үчүн сәни дар ағачындан асдырардым, — дејир. — Ислам вәһид вә јеканәдир. Бөлүнмәз!”

Түркләр гәсәбәдә оlanda дәвләтлиләр онларын шәрәфинә зијәфәт дүзәлдирдиләр.

ҺАДИСӘ. Нечә ил әввәл, һәлә чар һөкмранлығы заманы Сәрхан бәј зоракылығын үстүндә һачы Гурбанлылардан гочу Кәрбәләји Аға Кәрими күнүн-күнорта чагы Ашағы дөрд күчәнин тининдә тапанча атәши илә кәбәртмишди. О заманкы мұһакимә, Сәрхан бәјин өзүнү прокурор вә һаким гаршысында мәрд-мәрдәнә апармасы барәдә гәсәбәдә чох данышырдылар.

...Нечә ил әввәл атылан һәмин күллә он сәккизинчи илин пәјызында әкс-сәда верди.

Танынмыш тачир Мәшәди Аббас һәм Сәрхан бәј, һәм дә Мәһјәддин бәј башда олмагла түрк һәрбчиләринин шәрәфинә чох дөбдәбәли зијәфәт дүзәлтмишди. О, түркләрә вә гәсәбәдәки рәғибләринә зәнкинлијини, һәм дә Лаһыч сүфрәсини, гонагпәрвәрлијини нүмајиш етдирмәк истәјирди. Мәгсәдинә наил олмаг үчүн нә пул, нә дә сәј әсиркәмишди. Гәсәбәнин јүксәк тәбәгәсинин сечилмишләрини мәчлисә дә'вәт етмишди.

Ләзиз хәрәк биширмәкдә танынмыш ашпаз вә чајчылар ики күн иди онун евиндә һазырлыгла мәшгул идиләр. Чүрбәчүр ләззәтли хәрәкләрин әтри мәһәлләни бүрүјүб та узаглара кедирди. Он нәфәр сүфрәјә хидмәт едирди. Бу тәнтәнәли зијәфәт Истанбулда, Теһранда, Багдадда, Москва вә Петербургда али мәчлисләр көрмүш бөјүк тачирләри дә һејран етмишди.

Мәһјәддин бәјлә Сәрхан бәј ән шәрәфли һесаб едилән јердә отурмушдулар. Мәчлисин ширин вахтында даландан Сәрхан бәјин әмиси оғлу Әли бәјин сәси ешидилди: “Сәрхан әми, Сәрхан әми, сәни евдән чағырырлар. Дејирләр вачиб иш вар, кәл”.

Сәрхан бәј јериндән галхыр. Мәһјәддин бәј дејир ки, кетмә,

отур. Сәрхан бәј дејир: “Тез гајыдарам, јәгин чох вачиб нә исә вар ки, чағырырлар”.

Беш дәгигә кечмәди ки, күчәдән бешачылан түфәнкин сәдасы ешидилди.

Бу сәда мәчлисдә бөјүк шашгынлығы вә гарышыглығы сәбәб олду. Чохлары күчәјә гачды. Мәһјәддин бәј һадисә јеринә өзүнү биринчи јетирди. Сәрхан бәјин чәназәсинин даш дөшәмәјә сәрилдијини көрдү.

Бу ашағы дөрд күчәнин һәмин јери иди ки, нечә ил әввәл Сәрхан бәј тапанча күлләси илә гочу Кәрбәләји Аға Кәрими күнүн күнорта чагы јерә сәрмишди. Мәрһумун әмиси Не'мәт бәјин оғлу Әли бәј мүддәи һачы Гурбан ушагларындан пул алыб әмиси оғлуну зијәфәтдән сәсләмишди.

Аталар дејир ки, көдәрли, ағыр күнләрин өмрү аз олур. Әслиндә исә, мәнә көрә, хош, фәрәһли күнләрин өмрү гыса олур. Јери кәләндә анам да е'тираз едиб дејирди ки, пис күн өмрү азалдыр...

...Нә исә Сәрхан бәјин гырхыны верәндән бир һәфтә сонра Мәһјәддин бәј өз һәрбчиләри илә Лаһычы төрк етди.

Һамысы јаса батмышды. Ушагдан тутмуш гочалара гәдәр һамы аглајырды. Мәшг едән кәнчләрин мәғрур ајаг сәсләри, үрәкдән кәлән нәғмә сәдалары сусду, нечә дејәрләр, санки о да бир јуху иди, тез кечди кетди...

Дөбдәбәли, тәнтәнәли һачы Хан Әһмәд сарајынын да тәлеји гара олду. 1941-1945-чи илләр мұһарибәси дөврүндә бахымсызлыгдан дағылмаға башлады... Гырхынчы илләрин ахырларында, пешәси кечи сахламаг олан Мә'буд адлы бир нәфәр (Гәрчә кәндиндән) бу әфсанәви сәнәт инчисини бир нечә мотала алыб дағытды, о зәриф сирмәләри, дирәк, пәрди, сүтунлары апарыб төвлә тикди, чохуну да очагда јандырды.

Мұһарибәдән сонра, гырх сәккизинчи илдә Ленинграддан рәссам вә сәнәткарлардан ибарәт хусуси експедиција бу сарајы дәриндән өјрәниб тәдгиг етмәк үчүн Лаһыча кәлмишди. Сарај хәрәбәлијини көрәндә гәзәблә демишдиләр: “Алман фашистләри сиздән инсафлы идиләр”. Ағыр кәдәр, дәрин һүзнлә кор-пешиман чыхыб кетмишдиләр.

...Мадам Гәрчә әһлиндән сөз дүшдү, бу балача кәнд вә чамааты барәдә гыса мә'лумат вермәк јеринә дүшәр. Гарабел дағында он-он беш ев оларды. Ашағыдакы евләрин дамы үстүндәкиләрин һәјәти иди. Әсасән биротаглы. Пешәләри кечи сахламагды. Арвадлар иш-ләјәр, кишиләр дамда отуруб өzlәрини күнә верә-верә сөһбәт едәр-диләр. Сөһбәт дә кечәрди мүбаһисәјә, ахырда далашыб әлбәјаха олардылар...

ГАРАБАҒ САВАШЫНДА. Түркләр Версал мүаһидәсинә әсасән Азәрбајҗаны, о чүмләдән лаһычы тәрк етдиләр. Јени дөвр башлады. Ордуја чағырыш кечирилди. Лаһычдан јүзә гәдәр кәнч сәфәрбәр едилди. Онлардан бә'зиләри Гарабағда ермәниләрин һүчүмларына гаршы кәндәрилди.

Сонралар бир нечә нәфәрлә сөһбәт етдим.

Кәнчә Әли нәгл едирди: ермәниләрлә мүһарибә вахты, он доггу-зунчу илдә бизи сәфәрбәр едиб кәндәрдиләр Шамахија. Ордан Көј-чаја, сонра бир һиссәни Бакыја, Кәнчәјә, бизи Әскәрәна.

Мән, Әли Әндәлә, Нилал Нәзәрәли оғлу, һачы бәј, Шејда бәј оғ-лу, Вәли Мәммәд Тағы оғлу, Рәчәб Алыдајы оғлу (ләгәби Шалон) бә-рабәр кетдик. Чох адам варды. Инкилисләрдән өскәр либасы кәтирдиләр: ференч, галифе шалвер, чәкмә. Далымызда 30 кило ағырлығында шәлә, әлдә силаһ ики саат сырада өмрә мүнтәзир ду-рурдуг. Тәрпәнмәјә ихтијарымыз јох иди. 30-40 километр пијада ке-дирдик. Су ичмәјә белә мачал, изн вермәздиләр. Шалон вә Нилал (баш чавуш) топчу, һачы бәј пулемјотчу иди. Командиримиз Аслан адлы чәсур бир шәхс иди. Әскәрән ворушунда голларыны чырмајыб тапанчаны чыхардараг габаға дүшдү вә гышгырды: "Әкәр көрсәниз ки, балача кәнара чыхырам, күлләни кәлләмдән вурарсыз. Хәбәр-дар едирәм, тәрәддүд едәнләри өзүм күлләләјәчәјәм".

Бир дәфә ермәниләр гаранлыг кечәдә кәләк ишләтдиләр. Бизи алдатмаг үчүн гышгырырдылар: "Аллаһ, Мәһәммәд, ја Әли". Бизим-киләр елә һесаб етдиләр ки, өз өскәрләримиз кәлир. Сонра баша дүшдүләр. Забитләр кәлд һәјәчан ишарәси вердиләр. Топчулар чох чәтинликлә өzlәрини топларына чатдырдылар. Думанлы, гаранлыг иди. Гарышыглыг дүшдү. Өлән, јаралананлар олду. Ермәниләр мәғ-луб олуб гачдылар. Әсир кәтүрдүк.

Бөјүк командиримиз осетин иди. Русча данышырды. Вәли Мәм-

мәд Тағы оғлу сөһәр, күнорта, ахшам әзан верирди. Кенерал Сәмәд бәј Мехмандаров Әскәрәна кәлмишди. Әскәрләр ону гаршылады:

Хош кәлдиниз, шөвкәт мәаб

Милләт сәнә ејләр сәлам.

Сиз милләтин көз нурусуз

Әскәрләрин атасысыз.

Минләр јаша Сәмәд паша.

Нилал Нәзәрәли оғлу рапорт верди, ахырда деди:

Команданым изн верин

Габағ сәфә кечәлим

Габағ тәрәфдә

Санчагдарлыг едәлим.

Сабаһы күн сөһәр тездән бизи чәһәјә јола салды, ағ ат үстүндә әли илә бизә хејир-дуа верди: "Оғланларым, Аллаһ сизә јар олсун! Балаларым, мәрд олун! Дүшмәнләримизә аман вермәјин!" Көзлә-риндән јаш дамчылары саггалына ахырды.

ГАЧАҒ ГУЛДУРЛАР. Биринчи дүнја мүһарибәси узандыгча өлкә дахилиндә игтисади вә сијаси кәржинлик артыр, зәһмәткеш адамла-рын вәзијјәти даһа да ағырлашыр, өзбашыналыглар, зоракылыглар баш алыб кедирди. Гулдурлуг, сојгунчулуг, ачлыг, хәстәлик кениш јайылмышды. Өләч да јох иди. һамы Аллаһын өтәјиндән јапышырды.

Чохлары вар-јохдан чыхыб ермәни тәчавүзүнә гаршы силаһ алыр-ды. Өлине түфәнк кечәнләрин дә бир чоху дөнүб олурду сојгунчу.

Пирәгонум вә һәфтәсијаб кәндләринин бә'зи сакинләри гулдурлуг-да ад чыхармышдылар. Дәстә дүзәлдиб истәдикләрини едирдиләр.

Һәфтәсијаб Лаһычдан дөрд-беш километр мәсафәдә, Гарабел дағынын јамачында јерләшир. Пешәләри малдарлыг вә рәнчбәрлик-дир. Әсрин әввәлиндән бә'зиләри еһтијачдан Бакыја иш далынча ке-дир вә орда сәнајә шәһәри мүһитиндә дүнјанын ишләри барәдә јени тәсәввүрә саһиб олурдулар. Фәһлә, арабачы, кәзәтчи вә с. ишлә-јирдиләр. Өлбәттә, гочулары да көрүр, зоракылығын да чанлы ша-һиди олур, синфи ајры-сечкиликлә үз-үзә кәлирдиләр. Бә'зиләри, һәтта гочулара гошулур, мүәјјән пул вә варидатла гајыдырдылар.

Лаһычдакы гулдур дәстәләриндән биринин башчысы һәфтәсијаб-лы Чәһанкир иди.

Јашы јетмиши ашмыш Фәтулла киши дејирди: "Чәһанкиржил мә-

ним гоһумум идиләр. Җаһанкир бөжүк гардаш, ондан балачасы Әләскәр, үчүнчүсү Мәрдан, ән балачасы Хейри иди. Бакыја кедиб кәсбкәра башламышдылар. Әләскәр азарлајыб өлдү. Ағадашын гызыны алмышды. Гарашәһәрдә олурдулар. Аталары Гәдир касыб адам иди, кәнддән һеч јерә чыхмамышды. Дары әкәрди, елә дары чәрәји илә доланырды. Тез өлдү, балалары галды кетим, лат-лүт, онун-бунун вердији пәјла кечинирдиләр.

Мәрдан Бакыда ишләјә-ишләјә гочулуг едирди. Онунла һесаблашырдылар. Тәпәрли иди. Саллаг Дадашын өзү онунла достлуг етмәјә чан атырды. Әввәлки ермәни-мүсәлман (1905) давасында Мәрдан чохла ермәни өлдүрмүшдү. Дөвләтләнмишди. Җаһанкир дә орда иди. О гајытды кәндә. Мәрдан галды орда. Хейри һеч кетмәмишди. Мәрдан он сәккизинчи илдә јараланды, он ики күндән сонра өлдү. Җаһанкир касыба долашмазды. Фәгир-фүгәраја көмәк едәрди. Шәраб ичмәзди. Ишләк адам иди. Мал-гара сахларды.

Мүлк үстүндә кәнддә давалары дүшдү. Бир нәфәр өлдү. Бунун үстүндә көчдү Аракирдә. Бағ-бостан салды. Гарабел дағында әкиб-бичирди.

Хейри балача гардаш иди. Пешәси оғурлаг... Җаһанкир ону башыашағы асмышды ки, ит оғурлуг едәр. Газ вур газан долдур. Ири дөвләтлиләрә саташ...

Рамазан да гочубашы иди. Әсли Бурадандан иди. Мүддәиләри варды. Она көрә һәфтәсијаба көчмүшдү. Жәркәмли, ваһимәли, чох күчлү иди. Јахшы ат сахларды. Хейли мал-гарасы варды.

Бу дәстәјә Әләскәр, Балагардаш, Әли, һүсејн Телли, Ағададаш, Әләкбәр дә гошулмушдулар".

Пирәгонум кәнди мәшһур "Күмүш гәлә" дағынын гоншулуғунда ән һүндүр, ди́к јама́чда јерләшир. Орадан баханда Жирдман чајы, Нијал дағы, Дәхәр, Дәрә дәхәр, Көһнә дәхәр, Мүдүрү, Нануч, Ваша, Мәдуруса, Тәндир јери вә с. көрүнүр.

Кәнд балачадыр, евләр узагдан баханда елә бил бир-биринин чијинә галхыб. Биналар дашдандыр. Бир-бириндән һөрмә чәпәрлә ајрылыр. Хырда бостан вә бағчалар кәндә көзәл көркәм верир. Ири армуд ағачлары диггәти чәлб едир. Кәндин дал тәрәфи һәм көј чәмәнликдир, һәм дә кол-кослуг. Гаршыдакы дәрин учурумлу дәрә адамы ваһимәјә салыр. Ашағыда исә Мүдүрүчај узаныр. Бу мәнзә-

рәни даһа шаиранә едир, көзәлләшдирир. Җамаат — истәр киши-ләр, истәрсә дә гадынлар — чох чәсарәтли имишләр, түфәнкдән јахшы атәш ачыб дејүшүрмүшләр. Бурадан да бир нечә нәфәр гачаг-гулдур дәстәсинә гошулмушду.

Мирзә Мәһәммәд марағлы әһвалатлар нәгл етди: "Җаван вахты кедиб гојун кәтирәрдик, сонра да Лаһыч гәссабларына сатардыг. Арабир чобанын өзүнү дә сүрү илә биркә апарардыг.

Бир-биримизи сатмаздыг. Диван тутанда да һеч кәси әлә вермәздик. Һәр күн күллә атмаға вәрдиш етмишдик.

Лаһычлы Кәрбалаји Бајрамын Әһән кәнди алтында ики өкүзү итир. Јапышырлар ки, пирәгонумлуларын ишидир. Гоншумуз Мәшәди Мейдини базарда тутурлар. Дејмәк истәјәндә арадан чыхыр.

Алты нәфәр силаһлы пирәгонумлу атыша-атыша жирир Зәвәро мәсчидинин мејданына. Бир нәфәр әлиндә берданка башлајыр онлары һөдәләјиб сөјмәјә. Ара гарышыр. Бир адамы јаралајырлар. Сөләмдар һачы Нәчәфәли ишә гарышыр, гојмур ган төкүлсүн.

Еви, дүканы кечә јарардыг. Сојғунчулуғу јолларда, күндүзләр едәрдик. Әвәликли мешәсиндә жи́зләнәрдик. һәрәмиз бир дәрәдә дајанардыг. Чарвадарлары, јолчулары бурахардыг талаја. Күнортаја гәдәр сојардыг, һаһымыз атлы олардыг. Мисдән башга һәр шеји алардыг. Мис сәс салыр. Тумач, халча, парча-бәззәз малы, мешин јахшы иди.

Бир дәфә басгын вахты Дијаллы кәндиндән лаһычлыларә көмәјә кәлдиләр. Мустафа әфәнди вә Сүлејман әфәнди башчылары иди. О јандан да полис башчысы гәзә мәркәзиндә галмыш түрк забити Тофиг бәј Султан он беш урјадниклә өзүнү чатдырмышды Лаһыча. Һүсејн Телли буну ешидән кими кедиб тәслим олмушду. Вә јолдашларыны сатмышды. Атышма башланды. Күч кәлдиләр. Гачдыг "Күмүш гәлә" дағына. Һөкүмәт адамлары вә Лаһыч җамааты Пирәгонуму тутдулар. Һачы Нәчәфәли кәлди јанымыза, деди ки, тәслим олун, башга јолунуз јохдур. Бу вахт кәнддә Җәмшидин евинин дамына күләш төкүб од вурдулар. Тәслим олдуг".

Мирзә Мәһәммәд сөзүнү белә давам етдирди: "Һаһымызын әл-голумузу кәндирлә сарыјыб пијада кәтирдиләр Лаһыча. Гәсәбәнин әһалиси төкүлмүшдү күчәјә. Арвадлар дамлардан бахырдылар. Күчә илә үзүјухары кетдикчә бизи сөјүб әлә салыр, тәһгир едирдиләр. О

тај-бу тај басырыг иди. Сөз атырдылар: "Һә, нечәсиз?", "Адамы белә тутарлар", "Әчләфлар"...

Кәтириб салдылар газамата. Сәһәри күн Җаһанкирә хәбәр көндәрдиляр ки, тәслим олсун. Тофиг бәј һәфтәсијаб ағсагалларыны чагырды вә деди ки, бир күнүн әрзиндә Җаһанкири вә башгалырыны вермәсәниз кәнддән сүркүн едиләчәксиниз, шејләриниз мүсадирә едиләчәк, евләриниз јандырылачаг. Ағсагаллар илтизам вердиляр. Ағамәммәди вә Мәшәди Әләскәри тутуб кәтирдиляр. Җаһанкир Варнаја гачаркән өлдүрүлдү. Җәлили дә Варнадан ашагыда ики дәрәнин арасында вурмушдулар. Җаһанкирин гардашы Хејрини һәфтәсијабда өлдүрдүләр. Ики гардашы јан-јана басдырдылар.

Телли һүсејн әввәлдән кәлиб тәслим олмушду. Бүтүн тутуланлар кими ону да о ки вар көтәкләдиляр. Сонра башладылар гачагларын евләрини јохламаға. Нә гәдәр дөвләт, варидат варды, јазмагла баша кәлән дејил... Ән мараглысы Җаһанкирин Аракирддәки еви иди. Гутуларла патрон, чохлу силаһ, халы-халча... Анбарлар долусу ун, буғда, арпа, чувалларла дүјү вә с. вә и. а.

Үч күндән сонра гачаглардан сағ галанлары әли-голу бағлы көндәрдиляр Көјчаја. Бүтүн гәсәбә вә әтраф кәндләрдән бу мәрәсимә тамашаја кәлмишдиляр".

Дәрзи Мәшәди һүсејнгулу јухарыда тәсвир едилән әһвалат барәдә дејирди: "Олуб-кечәнләрин чанлы шаһиди олмушам. Түркләр Лаһычдан кедәндән сонра гулдур-гачаг, јолкәсән вә оғрулар баш галдырды. Җаһанкир вә адамлары чамааты горхутмаг үчүн һәр күн силаһлы-ја-раглы гәсәбә күчәләриндә кәзишир, чамаатдан бач-хәрач истәјирдиляр, нә аз, азачыг-алтмыш мин манат гызыл пул. Демәк ермәниләрин апара билмәдикләрини инди онлар алмаг истәјирдиляр.

Ағсагаллардан башда тачир Мәшәди Әлиаббас бәј гулдурларын башчылары илә данышыб сөз вермишди ки, пул јыгыб верәрик, о шәртлә ки, Гарабаға кедиб ермәниләрлә вурушасыныз.

Лакин гачаглар гәсәбәдә олан бүтүн силаһлары да онлара вермәји тәләб етдиляр. Мәшәди Әлиаббас бәј мәсләһәт көрүр ки, онлары чајханада тәрксилаһ едиб, дустаға салмаг лазымдыр. Нәдәнсә һеч кәс разы олмур, ган төкмәкдән горхурлар.

Бундан гачагларын ајагы даһа да јер тутуб демишдиляр ки, өлдү вар, дөндү јохдур. Һачыларын далына миниб вадар едәчәјик бизи

Кирдман чајындан кечирсинләр. Назәнин гызлары, ханымлары кәтириб кәниз ишләдәчәјик. Зәвәро мәсчидиндә јыгынчаг олду. Җаһад елан етдиляр, Руһани Аға Мир Абас бүтүн башыпапаглылары Гур'ана анд ичдирди ки, хәјанәт етмәјәчәкләр, гачмајачаглар, гулдурларла вурушачаглар.

Бу әһвалатдан нечә күн әввәл гулдурлар кәлиб чајчы Әләкбәрин дүканында отурмушдулар. Ән дөвләтли тачир Молла Аббасдан гонаглыг истәјирдиляр. О да гонаглыг дүзәлдиб евинә дә'вәт едир.

Јемәкдән сонра чамаат вәкилләри мәсәләни мүзакирәјә башлајанда гачаглар данышығы позмаг мәгсәди илә һәдә-һәрбә кәлирләр.

Гурбанәли Һачы Мәһәммәд оғлу сорушур: "Сиз кимсиз вә һәфтәсијабын, Пирәгонумун нәјисиз?"

"Биз нөкәр олмушуг, алчаг олмушуг. Амма чанынызы, малынызы алыб мөчбур едәчәјик ки, бизи далынызда чајдан кечирәсиниз".

Бунунла сөһбәт битир.

Лүлонун јахынлыгында Сәфәрәли Һәнәкәнин отагларындан бириндә Лаһычы горумаг үчүн нөвбәтчи мәнтәгәси дүзәлтмишдиляр. Үч адам кәлиб-кедәнләрә көз гојурду. Кечәләр гәфилдән һүчум олсајды әһалини хәбардар етмәлијдиляр. Ахшамлар мәнтәгәдә оланларын сајы 10-12, бә'зән һөтта 15-20-јә чатырды. Зәвәро тәрәфдә јүздән чох адам сәнкәр дүзәлтмишди. Кирдманчајда Адил бәј оғланлары вуруша һазыр идиляр. Аракирд чамааты Мир Казым бағында, Кәфәлә чајы гырағында төпәдә сәнкәрдә көзләјирди.

Гулдур-гачаглара гаршы үмуми һәрәкәти гәсәбәдә Мәшәди Гурбан Меһди оғлу идарә едирди.

Гачаглар һәфтәсијабдан һәрәкәтә кәлдиляр. Кирдманчајы кечиб Кәфәлә чајы үзүјухары јүрүшә башладылар вә кәлиб "Сејидан" пири-нин архасында мөвгә јаратдылар.

Атышма башланды нә башланды. Арабир Аракирдә дә жүллә атырдылар. Арвадлар өлләриндә Гур'ан мәсчидләрә долушурдулар.

Икинди вахты гулдурлардан Рамазан јараланды. Күллә гасыгына дәјмишди. Гачаглар арасына тәшвиш дүшдү. Ахшам гаранлыгындан истифада едиб мөвгеләрини тәрк едиб һәфтәсијаба гачдылар. Бә'зиләри Аракирддә кизләндиляр.

Чох кечмәди түркләрин вахтындан галмыш забит Тофиг бәј кәлди. Урјадникләр сонра кәлиб чыхдылар.

Тофиг бәји һачы хан Әһмәд сараына апардылар. Вахт итирмәдән ағсаггаллары чағырды. Ағсаггаллар әһвалаты она дынышдылар. Һәфтәсијабын ағсаггалларыны сијаһыја алдылар. Һачы Нәчәфәлини кәтиздирди. Сәһәр тездән Һәфтәсијаб ағсаггалларыны чағырды. Мәшәди Јусиф, Мәшәди Шакәрәм, Молла Худаверди вә с. Тофиг бәј төләб етди ки, ики саат әрзиндә гачагларын ја өлүләрини, ја да дириләрини вермәлисиз!

Бачараммарыг — дедиләр.

Тофиг бәј тәкрат етди: А кишиләр, ағсаггалсыныз. Гачаглары верин!

— Мүмкүн дејил...

— Һамысыны салын төвләјә! Молла Худавердини дә!

Араја үмуми бир вәлвәлә дүшдү. Төвләјә салынанлар гәти гәрара кәлирләр ки, беш-алты гулдурдан өтрү нијә биз бурада отураг. Гапыны дөјүб Тофиг бәјә сөз демәк истәдикләрини билдириләр. Илтизам верирләр ки, гачагларын ја өлүсүнү, ја дирисини кәтирәчәкләр. Телли Һүсәјн кечә әлиндә мәш'әл јолдашларыны чағырды ки, тәслим олун, ајры чарә, чыхыш јолу јохдур.

Сәһәри муштулугчу хәбәр кәтирди ки, Чәһанжири вурублар.

Бир аздан Чәлилин дә гара хәбәри кәлди.

Тофиг бәј Шаһ күчәдә, Ашағы чәһәр күчәјә јахын, Кәрбәләји Бајрамын мағазасы габағына Һачы Нәчәфәлини чағырды вә деди: "Һачы, кет Пирәгонума, гулдурлара де ки, гуш олуб көјә учсаныз, сичан олуб јер алтында кизләнсәниз дә сизи тутачағам. Тәслим олмагдан башга чарәләри јохдур."

Тофиг бәј Кән'ә кәндинә дөрд нәфәр кәндәрди. Бунунла архадан јолу кәсди ки, гача билмәсинләр. Кечәдән беш саат кечмиш бүтүн чәмааты чағырды, минди ата, дүшдү Кирдманчајын ғырағына. Сел атларын синәсинә, сағрысына галхырды. Тофиг бәј аты биринчи салды чаја, Пирәгонума јүрүш башланды.

Демә Тофиг бәј Лаһыча кәләндә өтраф кәндләри сәфәрбәр едиб гачагларын һәр тәрәфдән јолуну кәсиб, мүһасирәјә алыб. Габагда өзү биринчи кедирди.

Сүбһ ачыланда Чичи дејилән јерә чатдылар. Адамлары јерләшдириб "Күмүш гәлә" дағына бирдән атәш ачдылар. Бир аздан Пирәгонума кирдиләр. Гулдурлар мүгавимәт кәстәрә билмәјиб тәслим

олдулар. Күнаһкарларын голлары бағланды. Кирдманчајын ғырағына чатанда һамысыны басдырды ләһмәли суја. Лаһычда Шаһ күчә илә апардылар Тофиг бәјин игәмәткәһынын габағына.

Чәмаата тапшырдылар ки, ахшамүстү кәлин бура. Гачаглары салдырды төвләјә.

Ахшамүстү игәмәткәһын өтрафында адам әлиндән тәрпәнмәк олмурду. Һәр јер тамашачы илә долу иди.

Тофиг бәј гачаг-гулдурлардан бирини кәтиртди вә бөркдән чәмаат ешитсин дејә сорушду: — Нечә арвадын вар?

— Үч арвадым вар... Аға...

Тофиг бәј бармагларына түпүрүб јапышды онун бығындан, силкәләјә-силкәләјә башлады суал-чәваба. Гәфилдән бығыны вар күчү илә гопарыб тутду онун көзү габағына: "Үч арвады олан гејрәтли киши дә гулдурлуг, гачагчылыг едәр? Доғма халғына зүлм едиб инчидәр? Ермәнидән мындар пәзәвәнк! Сојундурун, узадын јерә! — Зопаны верди Телли Һүсәјнә — "О ки вар зопала. Аста тәрпәнсән бабаны јакарым".

"Кәпәј оғлу, бир дә халгы инчитмә. Оғурлуг еләмә!"

Бир-бир гачаглары зопалатдырыб кәндәрирди төвләјә. Сабәһи күн јердә галанлары о гајда илә чәмаат габағында Телли Һүсәјнә дөјдүрдү. Гулдурларын нәләси өршә учалыр, ағлаја-ағлаја јалварырдылар.

Чәмаат ај севинирди. Ахырда Телли Һүсәјнин өзүнү дә зопалатды.

Елә о күн һамысыны голлары бағлы силаһлы көзәтчиләр мүшәјиәтиндә паји-пијада гәза мәркәзинә јола салды".

МИТИНГ. Абдыл Данјал оғлу долу күүмү тахта сәкијә гојуб дәриндән нәфәс алды, белини дүзәлдиб, кениш һәјәтә бахды. О, һәр ахшам вә сәһәр бу күүмү јухары булагдан долдуруб Мир Әсәдулла ағаја кәтирди.

Абдыл күчәјә чыхыб үзүашағы бир гәдәр кетмишди ки, дәмирчи дүканынын јанында, дивара сөјкәнмиш Нуһ әјжамындан галма көһнә бир ләзки түфәнки көрдү; түфәнки көтүрүб о јан-бу јанына бахды, гундағы чатдамышды, лүлә пас атмышды, чакмаг сыныг, гајыш өвәзинә бир нечә јердән дүүнләнмиш кәндир тахмышдылар. Кәндири чийинә кечирәрәк түфәнкин гундағындан јапышыб јолуна давам етди. Мәсчид мејданына кирәндә гоншусу Һачы Вәлинин бостанлара-

расы јолдан мејдана ендијини көрдү. Өһөмијјет вермәди.

Һачы Вәли чамыш вә ики инәји нахыра јола салыб назик чубугу ојнада-ојнада гајыдырды. Әлиндәки мүштүкдә папирос түстүләјир-ди. Һачы Вәлинин дили динч дурмајыб деди:

— Абдыл, солдатсајағы түфәнклә кәзирсән, чәлалын Језид чәла-лыдыр. Олмаја Зәнкәзура чаһада кедирсән?

Абдыл ајаг сахлады. Зәнкәзурда әскәр олан оғлуну хатырлады, ганы гаралды, үрәји бәрк дејүндү. Һачы Вәлинин чох горхаг олдуғу јадына дүшдү, ону тәнтитмәк истәди. Фикриндән кечәни ичраја гә-рар верди. Түфәнки һачыја тушлајыб деди:

— Мән елә сәни ахтарырдым, дүш габағыма! Јахшы кечмисән өлимә. Инди һүрријјәтир... Дәвләтлиләри ғырачағлар. Апарыб бу саат күлләләјәчәјәм.

— Абдыл дајы... Адә... Биз гоншујуг... Халаоғлу...

— Һә, инди дајы олдум, гоһумуг? — Абдыл истәһза илә күлдү, — сәнә дејирәм дүш габағыма! Чох данышсан, гарныны түстү илә дол-дуррам.

Һачы Вәли өзүнү елә итирди ки, нә едәчәјини билмәди. Дили сөз тутмады, фикirlәшди: "Аллаһ шејтана лә'нәт еләсин, јаман јердә ахшамладым". Дәриндән аһ чәкиб дүшүндү: "Бунлар һамысы Мир Јусифин нитгинин нәтичәсидир. Аллаһ чәзаһыны версин. Сәпдији тохумлар көр нә тез көјәрди..."

... Нечә күн өввәл бөјүк Сәјид Мир Абдулла ағанын нәвәси Мир Јусиф гоһум-әгрәба илә видалашмаг үчүн Бакидан гәсәбәјә кәл-мишди; реалны мәктәби битирәндән сонра Балаханыда мүәллимлик едир, фәһләләрин ушағларына дәрс дејирди. Инди Азәрбајчан Де-мократик һөкүмәти тәрәфиндән Авропа али мәктәбләринә кәндәри-лән 100 нәфәрдән бири иди. Франсада охумаға кедирди. Адамлар бөјүк Сәјидкилә көзәјдынлығына ахышыр, һәм дә Мир Јусиф аға илә көрүшмәјә кәлирдиләр. Онлар һәјәтә кирмәјиб күчәдә, ири дарваза-дан сағ тәрәфдә, сал дашлар дөшәнмиш кирдә сәкидә, башмаг вә чустларыны чыхардыб пилләкәнлә балкона галхыр, ордан да бөјүк отаға кирирдиләр. Кәләнләр ичтимаи мөвгәјинә көрә дөшәкчә үстүн-дә јер тутурдулар. Ики отаг адамла долу иди. Бурада сағгаллы, је-

кәгарын, гуршағлы, учапапаг һачылар, чуха кејмиш кәрбәләјиләр, кирдәпапаг, архалығлы мәшәдиләр, әбалы-әммамәли моллалар, атлас жилетли, ғызыл зәнчирли, саатлы тачирләр, јамағлы, нимдаш палтарлы мискәр вә дәмирчиләр, башга адамлар варды. Әлләр төс-бәһ чевирир, мүштүјә кечирилмиш папирослар түстүләнирди.

Баш тәрәфдә Мир Әсәдулла аға галын дөшәјин үстүндә отуруб назбалыша сөјкәнмишди. Әлиндәки хырда данәли гара, үсүр тәсбә-һи чевирир, назик додағлары тәрпәнирди; көрүнүрдү ки, дуа вирд едир; көзләриндә абы шүшәли ејнәк, башында бухара папаг, чиј-ниндә гөһвәји әба варды. Гара архалығынын үстүндән бағладығы ја-шыл рәнкли енли сәјид гуршағы елә бил өзүнү көзә сохурду. О, гар тәки дүмағ сағгалыны тез-тез тумарлајырды, үзүндәки назик дамар-лар абы рәнкә чалырды. Чаванлығда көзләринә гара су дамдығын-дан һәмишә түнд ејнәк тахырды.

Мир Јусиф өмисиндән бир гөдәр ашағыда, чумахатанын габа-ғында отурмушду. Үзү пәнчәрәјә бахырды. Әјниндә гара маһуддан тәләбә либасы варды; пәнчәјиндәки дүјмәләр ғызыл төки парылда-јырды. Мәчлисдә папагсыз, башыачыг тәк о иди. Бу, чох тәәччүбә сәбәб олурду.

Үчүнчү отагда ири самовар гајнајырды. Дәмирчи Мөһәrrәм чај сүзүр, ики чаван оғлан кәләнләрә чај верирди. Абдыл Данјал оғлу да бурада иди. О, күјүмдән самовара су долдуруп, мангалдан көз, чу-валдан көмүр көтүрүб салырды. Тез-тез гапыја Јахынлашыб Мирју-сифә бахырды, елә бил Мәчәфи көрүрдү; онлар Јашыд идиләр. Ушағлыг илләриндә јолдаш олмушдулар. Абдыл онлары дөфөләрлә баға, дејирмана, от чалмаға апармышды. Ушағлар моруг, чијөләк дәриб јејәр, ојнајардылар, атлары булаға апарыб сулајардылар. Мирјусифин атасы дәвләтли олдуғундан Шуша галасына охумаға кетди; орда онларын бинәдар дүканы, мискәр е'малатханасы вар-ды. Мәчәф исә гәсәбәдә галыб дәмирчи олду. Мәчәфи әскәр апарыб Зәнкәзура даваја кәндәрмишдиләр.

Отагда чох астадан сөһбәт едирдиләр. Елә бил мүгәддәс сүкуту поэмамаг үчүн бәркдән данышмырдылар. Мир Әсәдулла аға "Лаила-һә-илләллаһ!" дејә тәкрап едирди.

Мирјусиф шәһәр барәдә данышырды. Һамы она һәвәслә гулағ асырды. Абдыл Данјал оғлу онун сөзләрини ајдын ешитмәк үчүн о

һәндәвәрдән узаглашмырды. Чәкич чалан Алы даҗы гапынын аҗзына җахын отурмушду. Абдыл онун җанында әҗләшди. Мирҗусиф сорушду:

— Абдыл әми, нечәсән?

— Шүкүр Аллаһа, сиз сағ олун... Аға...

— Җахында отур да...

— Јох а, — деҗә һачы Вәли сәһбәтә гарышды. — Абдыла е'тина-сыз бахды. — Бурда онун нә иши вар? Гапыҗа җахын олса җахшыдыр.

Мирҗусиф тәәччүблә, һәтта бир гәдәр ачыглы сорушду:

— Ниҗә?!

Һачы Вәли деди:

— Мирҗусиф аға, Абдыл орада галыб уста Мәһәррәмә көмәк елә-сә җахшыдыр, јохса...

Мир Јусиф һачы Вәлинин сөзүнү кәсди:

— Абдыл әми, кеч јухарыда отур! Нә вар, нә јох? Нечәсән? Ев-ешик?

Елә бил дүнҗаны Абдыла вердиләр. Гызарды. Фәрәһләнди. Разы-лыг етмәҗә, сағ ол демәҗә дили сөз тутмады. Дөнүб һачы Вәлиҗә гә-зәблә бахды.

Абдылла Алы даҗы һәр чәһәтдән бир-биринә охшајырды, икиси-нин дә палтары көһнә, белләри бүкүк, күрәкләри донгар, үзләри ча-дар-чадар, әлләри кобуд, бармаглары дүјүн-дүјүн, көзләри мә'јус бахышлы... Лакин араларында бирчә фәрг варды. Абдыл потабој, Алы даҗы исә гәдд-гамәтли, учабој иди.

Абдыл бејүк отаға көз кәздирди. Јерә гијмәтли халы-халча дө-шәнмишди. Ипәк јорған-дөшәк тыханмыш чумахатанлар елә бил өз-ләрини габаға вермишдиләр. Диварларда көзәл хәтлә јазылыб зәрли чәрчивәҗә салынмыш гәтһәләр асылмышды. Бир гәтһәдә бу бејт јазылмышды: "Тавана бүвәд һәр ке дана бүвәд"* . Дикәриндә исә "Җаһан, еј бәрадәр нә манәд, бәс кәс", ** үчүнчүдә: "Һәр охујан Молла Пәнаһ олмаз, һәр гатырчы Мурад". Баш тәрәфдә һашијәләри гызыл рәнкинә чалан, ады бүтүн маһалда дилләр өзбәри нәггаш, рәссам уста һүсәјнин әмәли олан бәдәннума күзкү дурурду. Рәфләр-дә архә тәрәфдә ири чини нимчәләр, шаһ вә шаһзадәләрин шәкли олан гијмәтли паднослар, габагда чәркә илә зәрли касалар гојул-

* Библики һамыдан күчлүдүр.

** Гардаш, бу дүнҗа һеч кәсә галмајыб.

мушду; онларын үстүндә ејни чешидли пијаләләр дүзүлмүшду. Һәр беш касадан сонра бир күлабдан, ја да буллул сулу гәлҗан варды. Бу габлар бүтүн дүнҗада ад чыхармыш мәшһур Кузнетсовун чини габлар фирмасынын мәһсуллары иди, һәр јердә гызыла бәрабәр иди (он ики ил сонра, 1930-1933-чү илләрдә, ачлыг заманы һәр бири јарым кило картофа сатылачагды). Евдә бир Шәрг музеји рајиһәси, тәрә-вәти варды, пәнчәрә вә тахчаларын үстүндәки рәфләрдә нәгшләр һәкк едилмиш мис габлар мәнзәрәни тамамлајырды.

Мирҗусиф сорушду:

— Абдыл әми, Нәчәф нечәдир, көзүмә көрүнмүр...

— Нә бујурдуз, аға? — деҗә Абдыл она бахды, — ешитмәдим.

— Нәчәф нечәдир? Нардадыр? Ниҗә көрүнмүр?

— Әһ, — деҗә Абдыл дәриндән аһ чәкди, кәдәрли чаваб верди. — Нәчәфи өскәр апардылар, аға. Инди Зәнкәзурда кафир ермәниләрлә давададыр... — Сөзүн далы кәлмәди, гочанын сәси әсди, көзләри јашарды.

Мирҗусиф вәзијәти јүнкүлләшдирмәк үчүн онун гоншусундан хә-бәр алды:

— Алы даҗы, сән нечәсән, Рәчәб һардадыр?

— Рәчәби дә апарыблар өскәр. Дејирләр чаһад вар, Зәнкәзур тө-рәфдә, — деҗә Алы даҗы чубуғу далбадал сүмүрдү. Үзүнү өртөн түстү думаныны ири өли илә дағытды, санки фикрини јайындырмаг истә-јирди. Пычылдады: "Җаһад вар, Зәнкәзурда чаһад вар... Аллаһ ка-фир ермәниләрә өлүм көндәрсин".

— Аллаһ кәримдир. Тезликлә сағ-саламат кәләрләр. Өзләри дә алныачыг, үзүаг. Дүнҗанын кешмәкешини көрүб, өјрәниб гајыдар-лар. Дағылан шәһәрләри, виран галан кәндләри көрүб нәтичә чы-хардарлар.

Һачы Вәли хәбәр алды:

— Аға, шәһәрләрдә бу гырғын вахты ев-ешик чох дағылыр?

— Бәли, һачы, шәһәрләр, гәсәбәләр, кәндләр алт-үст олуб, ви-ранә галыб, аиләләр, нәсилләр мәһв олуб. Он минләрлә инсан, ушаг, арвад, гоча... сәркәрдан дүшүб...

— Өлән дә чох олар, аға!

— Бәли, һачы, чох адам гырыблар, он дөрд мин тәкчә Бақыда өл-дүрүбләр. Һамысы да фүгәра, касыб, ушаг, арвад... Үч мин Шама-

хыда... Даш үстә даш гоҗмаҗыблар, она көрә гәза мәркәзини Чухур-јурда, Малакан кәндиңә көчүрүбләр, мүвәггәти... Түркләр кәлмәсәҗи дии сизи дә ғырачагдылар.

– Көпәк ушағы ермәниләрә бах е...

Мирјусиф ачы тәрзә деди:

– Начы, көпәк ушағы онлар деҗил, бизик, биз!

Начы Вәли диксинди, чашды, тәәччүблә Мирјусифә бахыб сорушду:

– Аға, елә ниҗә? Биз ниҗә олуруг көпәк ушағы?

– Она көрә ки, начы, дөвләтлиләр гәза рәисинә, пристава, һәр-би комиссара, кәндхудаҗа рүшвәт вериб оғланларыны евдә, ипәк јорған-дөшәкдә кизләдирләр. Бири сизин өзүнүз, начы, апарыб беш јүз манат гызыл пул рүшвәт вериб, оғлунузу әскәрликдән сахлатдырмысыз. Ермәни исә түфәнки оғлуна вериб, салыр габагына, әлиндәки түфәнки архадан она тушлаҗыб деҗир: “Гачсан, өзүм сәни елдүрәчәҗәм”. Начы, үч оғлун вар, бири әскәр кедәндә нә оларды? Сәни, аңасыны, бачыларыны горумаг үчүн бәс ким синәсини күлләҗә вермәлидир? Сәнин оғланларынын ганы киминкиндән ғырмызыдыр? Онларын нәҗи Абдыл кишинин, Алы даҗынын оғланларындан артыгдыр? Чаһада кетмәкдирсә, һамы кетмәлидир. Тәкчә касыблар јох, һеч кәс дикәриндән артыг деҗил. Вәтәнин не’мәтләриндән сизләр даһа чох истифадә едирсиз, касыблар бир тикә чөрәҗә мөһтачдыр.

Отагда ваһимәли бир сүкут јаранмышды. Мир Әсәдулла аға сөһбәтә хитам вермәк үчүн тәсбәһин хырда данәләрини чевирә-чевирә бәркдән:

– Ла-илаһә-илләллаһ... Аллаһү-Әкбәр... – деҗә арыг әлини ағ саггалына чәкди, – Аллаһ шәјтана лә’нәт еләсин!

Көзләр һачы Вәлиҗә зилләнмишди. О исә бәрк тутулмушду, кизләнмәҗә јер ахтарыр, адамлара көрүнмәк истәмирди. Әлләри әсә-әсә мүштүҗү ағзына апарды, лакин мүштүк сөнмүш папиросла дизи үстә дүшдү, күл үст-башына сәпәләнди.

Абдыл һачы Вәлиҗә ачыглы-ачыглы бахырды.

Сабаһы күн башда мүәллимләр олмагла гәсәбәнин зијалылары Мирјусиф ағанын шәрәфинә вида зијафәти дүзәлтдиләр. Мәчлис мү-тәрәгги зијалылардан Ағашәриф Рәһимлинин евиндә јыгылмышды. Гонагларын әксәријјәти бу мәһәлләдән олан мүәллимләр иди. Алма-нијада төһсил алмыш Рәсул Рәһимли, Бақыда семинарија гуртар-

мыш Мирзәнәчәфәли Ахундов, Тачибәхш Мүрсәлов, Мирзә Ваһаб Ахундов, Кәңчәдә мүәллимләр семинаријасыны гуртармыш һәсән Рәһимли, Шамаһыда төһсил алмыш Мөһди Мөһдијев, гәсәбәдә театр тамашаларыны илк дәфә төшкил едән, мәдрәсә төһсили алмыш һәбиб Әвлија, Бақы техники мәктәбини битирмиш Ағабала Га-сымов...

Гәсәбәдә танынмыш, ады өтраф кәндләрдә дә дилләрдә кәзән, Исфәһанда тибб төһсили алмыш һәким – әчзачы Молла Мәһәммәд Рза да мәчлисә дә’вәт едилмишди.

Сөһбәтләрин мөвзусу чох мүхтәлиф иди: сијаси, ичтимаи, мад-ди, елми вә с. Мирјусифин Авропаја али төһсил алмаға кетмәјиндән даһа чох данышылырды. Белә кәржин, төләтүмлү бир заманда гүр-бәтә, Баба дағын өтәјиндәки балача гәсәбәдән Авропаја охумаға кетмәк гејри-ади һадисә иди. Бу, һәгигәтдән даһа чох хәјала охша-јырды.

Һәсән Рәһимли сорушду:

– Мирјусиф, нечә нәфәр кедирсиз?

– Јүз нәфәр кәндәрилир. һәкумәт бу мәгсәд үчүн 10 милјон франк вәсаит аҗырыб.

– Һансы өлкәләрә?

– Инкилтәрәҗә, Франсаја, Италијаја, Алманијаја, Белчикаја, Түр-кијәҗә, Русијаја вә Авропанын дикәр өлкәләринә. Азәрбајҗан чүмһу-ријјәтинин рәиси-вүкәласы бу мәсәлә илә шәхсән мөшгул олу-р. Маариф назиринин мұавини һәмид бәј Шаһтахтински бу ишә төһким едилиб. Онун көмәкчиләриндән бири нечә дәфә Батума кедиб һәр шеји һазырлаҗыб... Бақыдакы Авропа нұмајәндәләри илә мұгавилә бағланыб.

Һәсән Рәһимли сорушду: “Кәдән јүз нәфәрин нечәси фүгәраји-ка-сибәди?”

Отуранлар күлүшдү. Мирјусиф деди: “Алты-једди нәфәри. Өзүнүз билирсиниз ки, касыб аилә ушагларынын кимназијаја вә реалны мәктәбләрә дахил олуб охумаг имканлары јохдур. Амма чүмһуријјәт һәкумәтинин хусуси гәрары вар ки, кәләчәкдә касыб аиләләрин ушаг-ларынын истә’дадларына хусуси фикир верилсин, дөвләт һесабына төһсил алсынлар. Чүмһуријјәтин нәһәнк игтисади имканлары вар. Маариф вә мәдәнијјәтин кениш јајылмасына чох көмәк едәчәкдир”.

Наһар башланды, сөһбәт мөвзудан-мөвзуга кечди. Мирјусиф јанында отурмуш Ағабалаја деди: “Мән ики күндән сонра кедирәм; сабаһ пәнчшәнбә, бири күн чүмә күнү истәјирәм бир митинг дүзәлдәк, зәһмәткешләрлә сөһбәт едим. Бура, нечә дејәрләр, Аллаһу-Әкбәрин гуртаран јеридир. Јөрүрәм, дүнјада олуб кечәнләрдән һеч хәбәрләри јохдур. Нүһ әјјамындакы гајда-ганунла јашајыр чамаат”.

“Пис олмаз, — Ағабала онун фикрини бәјәнди, — сабаһ Абдыл киши чар чәкәр. Бири күн, — әли илә евин габағындакы мәсчид мејданыны көстәрди, — бурада митинг кечирдәрсән. Чүмә күнү чамаат онсуз да ишләмир”.

Гонаглыг гуртаранда Мирјусифә мүвәффәғијәтләр, сағ кедиб тәһсил алыб саламат гајытмағы арзуладылар. Бир хејли һәдијә дә бағышладылар.

...Абдыл Данјал оғлу чүмә ахшамы мејданлары, күчәләри, базары кәзиб бәркдән чар чәкирди:

— Ај чамаат, сабаһ күнорта чағы, Аракирд мәһәлләсиндәки јухары мәсчидин һәјәтиндә јығынчаг олачаг. Бакидан кәлмиш бөјүк Сејидин нәвәси Мирјусиф аға Сејид Чәнаб Ағанын оғлу данышачаг. Ај чамаат, сабаһ чүмә күнү Мирјусиф аға бир нечә сөзләр дејәчәк мискәрләр, муздулар, фәһләләр барәдә, кәндлиләр, каркәрләр һаггында... Сабаһ Мирјусиф аға һүрријәт барәдә данышачаг. Һансы ки, касыблара лазымдыр...

Чүмә күнү һеч ким ишләмирди, алыш-веришчиләр вә сәнәткарларын да дүканлары бағлы иди. Һамы Аракирддәки јухары “Зијалылар” мәһәлләсиндәки мәсчидин жениш, кирдә һәјәтинә јыгышмышды. Једди мәһәлләдә јашајан әһалинин, демәк олар, хејли мигдары бура топлашмышды, Һамыны интизар вә мараг үзүрдү. Адамлар бөјүк Сејидин он класы гуртарыб инди дә Франсада охумаға кедән нәвәси Мирјусиф ағанын бу гарышыг дүнја һаггында нә дејәчәјини ешитмәк истәјирдиләр; тәсәлливәричи јахшы бир сөз билмәк үчүн үмидлә көзләјирдиләр. Баһалыг, ачылыг, азар, нечә ај дашнаг ермәниләрин ола биләчәк һүчуму, гејри-мүәјјән вәзијәт, һәрч-мәрчлик, зүлм алтында инләмәк, сәфаләт ичиндә чырпынмаг инсанлары зара кәтириб үзүрдү. Һәр јердә, һәр аддымда зоракылыг һөкм сүрүрдү. Ганун јох, гајда јох, кимин голу күчлү иди, һагг да онунку иди, ганун да. Гачаглар, јолкәсәнләр, голузорбалар күнүн

күнорта чағы адам өлдүрүр, гыз гачырыр, јол кәсир, ев талајырдылар. Бир сөзлә, зүлм әршә чыхмышды. Кечәләр гапыларын далына даш јыгыр, сандыг, гуту гојурдулар. Кечәли-күндүзлү дарвазалары бағлы сахлајыр, һеч кәси һәјәтә бурахмырдылар. Нә мал, нә дә чан әмнијјәти варды...

Мејданчада јетмишә гәдәр мискәр е’малатханасынын чәкиччәланлары, мисәридәнләри, көрүкбасанлары, чархчәкәнләри, гәлиб гајыранлары, газан, тешт, күјүм, тава, парч, касә, мәчмәи, јағлыча, афтафа, кәфкир, долча, пијалә, бошгаб гајыранлары, жүзә гәдәр дәмичи е’малатханасынын котан, саван, нал, мых, балта, дәһрә, дәрјаз, ораг усталары, әлли даббаг е’малатханасынын кән-дәри, мешин, тумач е’мал едән музду, каркәр вә шакирдләри, жүзә гәдәр башмагчы вә чусттикән, бәнна, малакеш, харрат, дүлкәр... Чарвадарлар, рәнчбәрләр, көмүрчүләр, одунчу вә балтачылар интизарда идиләр. Һәмчинин дәвләтли тачирләр, дәрзиләр, баггаллар, моллалар, сәррачлар вә с. Издиһамда оланларын арасында түфәнкли, патронташлы, белләринә күмүш гәбзәли хәнчәр бағлајанлар да варды. Түфәнкләрин лүләләри вә сүнжүләри пајыз күнәшинин илыг шүаларыны әкс етдирирди.

Моллаларын көләмә охшајан кирдә, ағ өммамәләри узагдан көзә чарпырды. Онлар хырда данәли тәсбәһләри чевирир, додаглары өз-өзүнә тәрпәнирди. Ермәниләрин вирана гојдуглары гәсәбә вә кәндләрдән баш көтүрүб Лаһыча пәнаһ кәтирәнләр, диләнчиләр, јетим ушаглар издиһамда көлиб һамыја өл ачыр, сәдәгә умур, бир шеј алмаг истәјирдиләр; палтарлары чындыр, көркәмләри ачыначаглы... Вызылдајан милчәкләрә мәһәл гојан варды, онлара јох. Вахт кечдикчә адамларын сәбри түкәнир, сәс-күј артырды.

Абдыл киши илә Алы дајы лап габагда јанашы дајанмышдылар. Алы дајынын дәмисиндән елә гәлиз түстү галхырды ки, елә бил көмүр басдырмышдылар. Түкү төкүлмүш, кирдә, көһнә папагы, Зарат шалындан тикилмиш јамаглы, чындыр, пенчәкдән узун, палтодан гыса шәлпә онун көркәмини даһа да кәдәрли, гәмли едирди. Тој едиб бәј отуранда бу палтары алдыгы инди дә јадында иди. О чох фикирли, чох да мә’јус иди. Дәмини далбадал сүмүрүб һаваја түстү бурахырды. Алы дајы гәрибә вә чох да бамәзә, һазырчаваб киши иди. Ушаглыгдан һәр сәһәр тездән кедиб чајда чимиб гајыдар, мәс-

чиддә намаз гылыб чај ичәр, чәрәк јејәр, сонра ишә башлајарды. Шахталы гыш күнләриндә сал бузу сындырыб чаја кирәрди, өмрүндә бир дөфә дә олса хәстәләнмәмишди.

Букүнкү издиһамда олан кишиләрин арасында бир нечә нәфәр дә арвад варды, бири дөфчалан Сонабачы, о бириси сулу гәлјан чәкән Ағабачы. Икиси дә үзүачыг кәзәр, јашынмаз, намәһрәм билмәз, бүтүн кишиләрлә ачыг данышар, һәтта күләр, шәбәдә дејәрдиләр.

Ағабачынын еви бағлы-бағатлы мөһәлләдә иди. Әри Кәрбәләји Әләскәр сәһракәрдлик едәр, үч ата мис габ-гачаг јүкләјиб кедәрди Ширвана, Гарабага, Дәрбәндә, ики-үч ајдан сонра гајыдарды. Ағабачы һәр сәһәр күрәјә көмүр, таскабабыја су төкүб өти асар, сонра да дарвазаны гыфыллајыб сулу гәлјаныны хорулдада-хорулдада дүшәрди мөһәлләјә, бу ев сәнин, о ев мәним. Кәрбәләји Әләскәр чох вахт гајыданда галарды күчәдә. Атлар јүк алтында әзијјәт чәкәр, киши исә башларды евләри бир-бир кәзиб арвадыны ахтармаға, габагына чыханлардан хәбәр аларды: "Билмирсән Ағабачы һарададыр?" "Ағабачыны кәрмәмисән?" Бир дөфә Алы дајы она белә чаваб верир: "Ај Кәрбәләји Әләскәр киши, арвад сәнин, јерини мән һардан билим". Бу сөз дә олду зәрбүл-мәсәл.

Үчүнчү үзүачыг кәзән, кишиләри саја салмајан дөмирчи уста Лејла иди. Зәвәро мөһәлләсиндә ән дөбдөбәли бөјүк мәсчидин мејданында булаг үстүндә е'малатханасы варды (чохлары налбәнд Лејла дејәрдиләр она). Елә о мөһәлләдә дә јашајырды. Нал, мых, ораг, дәрјаз вә саир әшјалар гајырар; ат, ешшәк наллајарды. Мараглы орасы иди ки, әри ишләмәз, мәсчидләрдә, хәјирдә-шәрдә иштирак едәрди, арвад исә айләни доландырарды.

Гармончу Лејлачан дөрдүнчү арвад кими гәсәбәдә өзү өзүнү азадлыға чыхармышды. Маһны гошмағы да варды; гармон чала-чала бирдән чушә кәлиб охујарды.

Адларыны чәкдијимиз арвадлар да јығынчагда идиләр. О заман мүтәәсшиб бир гәсәбәдә белә әһвалат ағласыгмаз иди.

Нә исә, гајыдаг әсл мәтләбә... Адамларын сајы артдыгча сәс-күј дә чохалырды. Гәсәбәдә јығынчаглар арабир оларды. О да мәсчидләрин бириндә топлашардылар. Бир дә мөһәррәм ајында кечирилән Имам Нүсәјн матәминдә журултулу шәбәһ мәчлисләри оларды.

Букүнкү јығынчаг онларын һеч биринә бәнзәмирди. Чүнки сөһбәт

касыб-дөвләтли барәдә кедәчәкди. Инсан һүгугунун там бәрпасы вә барабәрлик барәдә данышылачагды. Һәр кәс, әсасән, өз пешәкарлары илә дәстә-дәстә топланмышды.

Бирдән сәс гопду: "Аға кәлир, јол верин!" "Јол верин, Аға кәлир"!

Адамлар дөнүб архаја бахдылар, бир-биринә гысылыб балача јол ачмаға чәһд етдиләр. Мирјусиф габагда, мәктәб мүдири күрән Мирзә Нәчәфәли онун далынча кәлирдиләр.

Мүәллим Рәсул Рәһимли әввәлдән һазырладығы IV-V синиф шајирдләринә өли илә ишарә етди. Сүләјман Сүләјманзадә шәргини аһәнждар сәслә охумаға башлады вә галанлары да авазла тәкрат етди:

Азәрбајчан, Азәрбајчан!
Еј гәһрәман өвлады
Шанлы Вәтән!
Сәндән өтрү чан вермәјә
Ҷүмлә һазырыз!
Сәндән өтрү ган төкмәјә
Ҷүмлә гадириз!
Үч рәнкли бајрағынла
Мәс'уд јаша!..

Мирјусиф һамыја һөрмәтлә салам верирди. О, башыачыг, гара маһуд палтарда иди, бағладығы гара бант ағ јахалығыны даһа да нәзәрә чарпдырды. Биринчи киши иди ки, гәсәбәдә күчәјә папагсыз чыхырды. Бу һадисә јаман мараг вә тәәччүбә сәбәб олмушду. Һамвар, кур сачлары шөлалә тәки бојнуна төкүлмүшдү. Мирјусиф, Мирзә Нәчәфәли, мүәллимләрдән Рәсул, һәсән Рәһимлиләр, Тачы-бәхш Мүрсәлов, Ваһаб Ахундов, гочаман зијалылардан Ағабаба Гасымов, Хәјјат тәхәллүслү шаир һәбиб Әвлија вә диқәрләри. Мәсчидлә үзбәүз нәһәнк ики мүлкүн күнчүндәки сәкијә галхдылар. Издиһам төләтүмә кәлди. Мејданда, јахын күчә вә дөнкәләрдә бош јер јох иди. Чаванлар дамларга галхмышдылар. Јаваш-јаваш арај дәрин сүкут чөкдү. Минләрлә көз Мирјусифә дикилди.

Елә бил онун ағзындан чыхачаг сөzlәр бир анда һамынын дәрдинә әлач едәчәк, јараларга мөлһәм гојачаг, чәтин ишләри асанлашдырачаг...

Аһ, үмид, сән нә гәдәр тәсәлливеричи вә нә гәдәр дә алдадычы-сан! Натигин кур сәси араја чөкмүш сүкуту позду:

– Һәзәрәт, сизә зәһмәт вериб бура жығмағым үчүн үзр истәјирәм. Лакин вадар олдум. Мәгсәдим өвзәји-әср, тәгазәји-заман, вәзијә-ти-чаһан барәдә бир аз данышмағ, олуб-кечәнләрдән вә јахын мази вә ати һаггында сизи акаһ етмәкдир. Дүнјанын әзәмәтли императорлуғларындан бири, рус падшаһлығы парчаланыр, чаһанжир дикәр дәвләтләр ган ичиндә чапалајыр, боғулур вә бәшәријјәти ган дәрјасына гәрг едир. Мәзлум халғлары, хүсусән Шәрг милләтләрини әсарәт зәнчириндән хилас олмаға гојмурлар. Лакин әсрин һөкмү илә бу зәнчирин ән мөһкәм дүңү гырылыб. Русија чарлығы парчаланыб. Вәтәнимиз Азәрбајчан да бу парчалардан бири вә ән зәнкин дијардыр. Халгын, әсасән фүгәраји-касибәнин дәнизләр гәдәр ганы һесабына Азәрбајчан чүһуријјәти гурулуб. һакимијјәт инди өмәкчи халгындыр. Гыса бир мүддәтдә отуз минлик орду јарадылыб, бу гәһрәман орду ушағларымызы, гызларымызы, гары-гочаларымызы дашнағ ганичәнләрин, адамјәјәнләрин зүлмүндән һифз едир. Бүтүн мүсәлманларын өтән ил нечә гәтл-ам, талан едилдијини, евләрин, кәнд вә шәһәрләрин виранә гојулдуғуну, јандырылдығыны билирсиз. Дашнағлар кәлиб гәсәбәмизин кандарына, – гаршыдакы дағы көстәрди, – Нијал дағынын о бири јамачана чатмышдылар. Лаһыч гәсәбәсинин тәлеји бир түкдән асылы иди. Нуру вә Мүрсәл пашаларын командалығы алтындакы түрк-ислам Гафгаз ордусу имдада чатмасајды, ја да азча јубансајдылар, инди нә сиз вардыныз, нә дә јүз илләри, гәринәләри јола салмыш бу гәдим сәнәткарлар гәсәбәси.

Инди вәзифә јорулмадан чалышмағ, охумағ, мүасирләшмәкдир. Бүтүн Шәргдә күлли мүсәлман әләминдә илк чүһуријјәт вә илк парламаны тә'сис етмиш Азәрбајчан халгынын бүтүн сәјләри бу сәмтә јөнәлдилер.

Бакы дарүлфүнуну тә'сис едилиб. Бу, Загафгазијада илк университетдир. Бир нечә хәстәхана вә чохлу мәктәб ачылыб. Авропаја 100 нәфәр орта тәһсилли кәнч али мәктәпләрә – техники, сәнаје, елми, дарүлфүнун, институт, коллечләрә көндәрилер. Бу чаванлар Франса, Инжилтәрә, Алманија, Италија, Русија вә Түрkiјәдә тәһсил алыб Вәтәнә гајыдачағлар. Азәрбајчаны вахтилә гәсбкарлардан хилас етмәк үчүн вурушанлардан вә чаныны оғланлары илә бәрәбәр

гәһрәманчасына фәда верән Чавад хана Кәнчәдә, Бакы гоша дарвазаларынын ачарыны алмыш ганичән вә гәддәр Сисјанову өлдүрән һүсәјнгулу хана Бакыда абидә учалтмағ нәзәрдә тутулур. Бу абидә шәһәрин мәркәзиндә, кечмиш Нахыр булағы үстүндә, Сисјановун һејкәли учурулмагла онун јериндә гојулачағ (индики Низами һејкәлинин һәндәвариндә – М. С.)

Мәктәбсиз, хәстәханасыз, китабхана – клубсуз, мәдәни-маариф очағы олмајан бир кәнд галмајачағ...

Бизим сәнәткарлар, зәһмәтсәварләр гәсәбәси Лаһыч да өн сыраларда кедәчәк. Тәәссүф ки, сиз һәлә дә өтән әср аб-һавасында ја-шајырсыз.

Башынызы бир кәнара чәкиб отурмусунуз једди дағын арасында, һеч нәдән хәбәриниз јох, кечә-күндүз чалдығыныз чәкичләрин сәси гулағларынызы елә кар едиб ки, нәинки башғаларынын дедикләрини, һәтта бир-биринизин сәсини ешидә билмирсиз. Аталар демишкән, бурда һәр шәј гәдим өјјамдан галмадыр, көһнә тас, көһнә һамам, нуһ нечә көрмүшдүсә, ејләчәдир. Дүнја күндән-күнә јох, саатда дәјишир.

Аләм бу саат алт-үст олур. Бајағ дедијим кими шаһлар, султанлар тачсыз галыр, чарларын тахтлары дағыдылыр; сарајлары виран гојурлар. Русијада үч јүз ил һөкм сүрмүш Романовлар ханәданыны дармадағын етдиләр.

Пејғәмбәр өзизимиз Мәһәммәд әлејһиссәлам фәрмајишләриндә бујуруб ки, "өл касибу һәбибулла" (Аллаһ касыбларын достудур). Хәлифә һәзрәт Әли чәнаблары бујуруб ки, кечә-күндүз зәһмәт чәкән сәнәткар вә муздурларын, рәнчбәрләрин өлләрини өпмәк лазымдыр ки, дүнјанын не'мәтләрини јарадырлар.

– Еј мәним һәмјерлиләрим, ајылын. Бүтүн дүнја "Ја сааләјкә чәми әләм иттәһәдүн!" ("чүмлә-чаһан фүгәраји касибәси бирләшин!") өзләринә бајрағ едиб вурушур. Сиз дә әл-әлә верин, өзүнүзү, өвләдларынызы дәвләтлиләрин – тачирләрин, бинадарларын, сәләмчиләрин зүлмүндән хилас един. Нә вахта гәдәр мискәрләр, каркәрләр, муздурлар, дәмирчиләр, даббағ әлалтылары сәһәр ала-гаранлығындан ахшам чырағлар јанана кими ачгарына ишләјәчәк, үч-дөрд арвадлы дәвләтли һачылар, тачирләр, руһаниләр, һампалар фираван јашајыб кеф чәкәчәкләр? Бәс әли габарлылар, онларын

әһл-әялы, арвад-ушаглары даима ач, јалавач галмалыдырмы? Сиз-ләр ишләјир, чалышыр, әлләширсиниз, мәним атам, әмиләрим, әми-ушагларым, һачы Кәрајлар, һачы Дадашлар, һачы Чаһанбахшлар, һачы Вәлиләр кәзиб јејиб-ичәчәкләр?

“Аһ!” — дејә издиһамдан гејри-ади угулту гопду, адамлар тәәч-чүблә бир-биринә бахдылар. Доғрудан да чох гејри-ади, индијә гәдәр һеч кәсин ағзына алмадығы, хәјалына кәлмәјән сөзләр иди. Илк дәфә иди ки, бејүк Сејидин нәвәси өз гәбиләси вә варлылар һаггында белә бир сөз дејирди. Буну Мирјусиф аға дејирди.

Натиг давам етди:

— Сәләмдар һачылар, кәрбәләјиләр сизи дири-дири сојур, ганынызы ичир. — Әлини габаға узатды, — бахын, белиниз бүкүлүб, гоз-бел олуб, әл-ајағыңыз әјри, шикәст! Бәсдир гул олдуруз, кәлә олдуруз! Истисмарчылара гаршы гијам един! Үсјан един! Галх, ејлә нәтлә дамғаланмыш!...

Чамаат арасына вәлвәлә дүшмүшдү. Адамлар пычылдајырдылар, бир-биринә кәз вурур, ејһамла башларыны төрпәдирдиләр. Мирјусиф исә дејирди:

— Тәк сиз вә өвладларыңыз јох, ата-ананыз, бабаларыңыз вә нә нәләриниз, онларын да улу бабалары анадан гул доғулублар. Өвладларыңыз һәлә ана бәтниндә икән дөвләтлиләрә кәлә олурлар. Башга јерләрдә зәнчир дәмидәндир, сизин исә әл-ајағыныза мис зәнчир тахыблар. Гырын, парчалајын бу зәнчирләри. Зәнчирләри чидар кими әл-ајағыныза тахан залимләри мәһв един. Азадлығын јекәнә јолу мүбаризәдир. Тәк-тәк јох, бирләшиб бир јердә вурушун...

Бу сөзләр һамы үчүн тәзә вә гәрибә иди. Адамлар сәһбәтин нә илә гуртарацағыны сөбирсизликлә кәзләјирдиләр. Мирјусиф гәзәблә бағырды:

— Бәсдир! Өмүрләриндә бир дәфә дә олса өлләринә чәкич алмајан сәрвәтмәндләрин анбарлары сизин гајырдығыңыз тәзә мис габ-гачагла, тамамладығыңыз кән-дәри, нал, мых, дәрјаз, ораг, котанла долудур. Амма чохуруз хәрәк биширмәк үчүн гәзана мөһтачсыныз. Гоншудан габ алырсыныз, евинизә гонаг кәләндә газан да олса, биширмәјә шеј тапа билмирсиз. Чохларыңыз ајагјалын, башачыгысыңыз. Сәрвәтдарлар сизин һесабыныза, Зәнкәзур, Кәдәбәј мәдәнләриндә јер алтында чан

верән фәһләләрин һесабына гызыл јыгырлар, имарәт тикдирирләр, пул, мал топлајырлар. Вәтәнин ағыр күнүндә сизин ушагларынызы әскәр кәндәрир, күллә габағына јоллајыр, өзләри далдада динчә-лирләр. Дөвләтлиләрин оғланлары вејил-вејил кәзиб касыб-кусуба әзијјәт верирләр. Абдыл Данјалын бирчә оғлу Нәчәфи, онларла касыб балаларыны, бүтүн һәјатынын үмиди, амалы олан, тәк оғуллары әскәр апарыб чәһһәјә, күллә габағына кәндәрирләр. Әмиләримин ушаглары, һачыларын, һампаларын онларча оғланлары һеч јерә кетмәјиб гәсәбәдә вејилләнирләр. Бу саат дөвләтлиләрин оғланларыны бир јерә јығсалар бир баталјон әскәр чыхар. Амма ону да билин ки, о әскәр кәдән фүгәра ушаглары өлләриндәки силаһы дөвләтлиләрә гаршы чевирәчәкләр.

Вәтән ону горумаг үчүн ганыны ахыданларындыр, шәһидиндир, торпаг ону әкиб-бечәрәниндир. Зәһмәтин мәнфәәти зәһмәт чәкәнин — мискәр, фәһлә, муздур, дәмичи вә саирәниндир. Гој Алы дајы, Абдыл киши вә онларча ата-аналар нараһат олмасынлар. Оғланлары чох шеј өјрәниб гајыдачаглар. Әср дәјишир. Әсрин өз һөкму вар. Вичданы, намусу оланлар халг јолуну тутмалыдырлар...

Һәзәрәт! Варлы балаларындан да азадлыг һәрәкәтына гошуланлар чохдур. Бә'зән гырт тојугун алтына бир нечә өрдәк јумуртасы да гојурлар. Чүчәләр јумуртадан чыхандан сонра елә ки, бу өрдәк балалары чај, ја кәл кәрәндә о саат өзләрини суја салыб, башлајырлар үзмәјә; гырт тојуг исә башлајыр шивән салмаға, гәзәблә, һәјәчанла о јан-бу јана гачмаға, амма онун чәһдләриндән һеч бир нәтичә чыхмыр. Инди дөвләтлиләрин бә'зиләри гырт тојуг тәки нә гәдәр о јан-бу јана гачыр, нә гәдәр дава салыр, мә'рәкә гопарыр, һеч нә чыхмыр, чүнки тарих өз һөкмүнү верибдир.

Абдыл Данјал елә бил јатмышды, јухудан ајылды, бајагдан дејилән сөзләрин чохуну о гәдәр баша дүшмәсә дә јекәнә оғлунун әскәр апарылмасы она ағыр кәлирди. Тез-тез дөнүб гоншусу һачы Вәлијә төрс-төрс бахырды.

Натиг сөзүнә давам едирди:

— Әһалиси нечә мин олан гәсәбәдә бир мүаличәхана, һәтта бир фелдшер мәнтәгәси јохдур. Әтрафдакы кәндләрин чамаатыны да кәтүрсән, әлли-алтмыш минә чатар. Бу гәдәр инсан — ушаг, арвад, гоча һәкимсиздир, дәрмансыздыр, әлачсыздыр... Адамлар

көз габагында вәбадан, ганлы ишалдан, тифдән бирдән сојуға дүш-
мүш милчәк тәки гырылып. Өлүм елә бил дәрјаз көтүрүб от кими ин-
санлары бичир. Бүтүн фәлакәтләрин јеканә чарәси елм-мәдәнијјәтә
јијиәләнмәк, әдаләт вә әмәкдир. Өлкәни хилас едәчәк јеканә гүввә
әлигабарлылардыр. "Ја сәәлејкә чәми аләм иттәһәдүн!"

Нитгдән сонра сәс-күј гопду, һәрә бир сөз дејирди, бирдән Сона
бачынын дәф чала-чала сәси ешидилди:

Ај Николај, ағлама

Баша гара бағлама!

Лејлачан гармону дилә көтирди, охумаға башлады:

Кәл һај кедәк, Мамдалы,

Олду Николај далој.

Кәл һај дејәк милләтә

Јашасын һүрријјәтә!

Сәс-күј даһа да артды.

Бирдән көјләрә баш галдырмыш једди минарәдән авазла әзан сә-
дасы учалды: "... һәјјүл әләл фә'ла, һәјјүл әләл сәләһ..."

Елә бил бу әзан сәсләри бир-биринә гарышыб, бири-бирини та-
мамлајан бу сәдалар чалынан дәф вә гармон сәдаларыны, Сонабачы
илә Лејлачанын охудугларыны вә хусусән Мирјусифин бир аз әввәл
дедикләрини чамаатын гулагларында һәлә дә чинкилдәјән сөзләрини
гәсдән онларын бејинләрдә, үрәкләрдә бураха биләчәји изи бәркит-
мәк истәјирди.

Чамаат һејрәт, севинч, гејри-мүәјјән, үмид долу бир әһвал-ру-
һијјә илә дағылышды. Лејлачан јанында Сона бачы вә дөмирчи Леј-
ла, гармон чала-чала күчә илә үзүшағы һүрријјәт маһнысыны
охуја-охуја кедирди.

Мирјусиф варлыларын әлејһинә нитг сөјләмәклә кифәјәтләнмә-
миш, әсрләр узуну көк салмыш адәт-ән'әнәни дә алт-үст етмишди.
Һәммин ахшам ушаглыгдан көбәккәсмәси олан әмиси гызыны чағы-
рыб демишди ки, сән мәним бачымсан, она көрә дә биз евләнә
билмәрик, әми гызы — бачы, икиси дә бир шејдир; бир дә мән бу
саат узаг сәфәрә, охумаға кедирәм. Беш илдән сонра гајыдачағам.
Ја гисмәт, дүнја гарышыгдыр, Аллаһ билир, кимин башына нә кө-

1

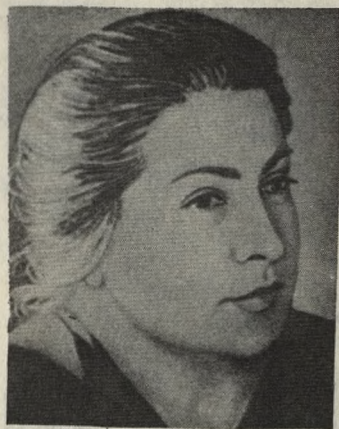
2

3

4

5

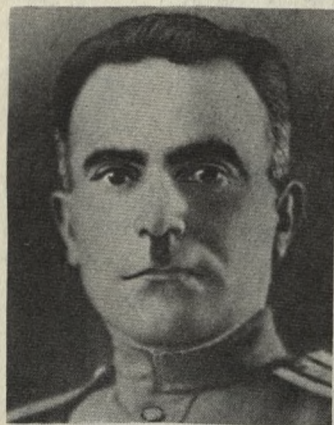
6

9

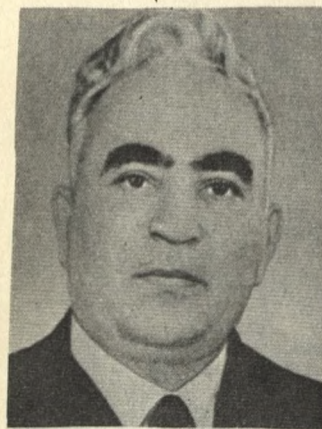
10

7

8

11

12

13

14

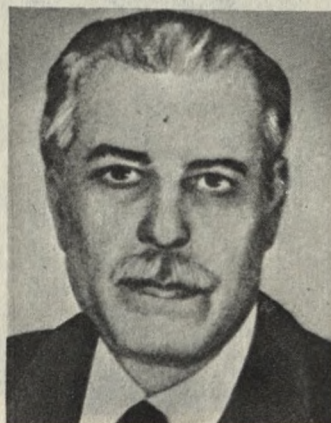
17

18

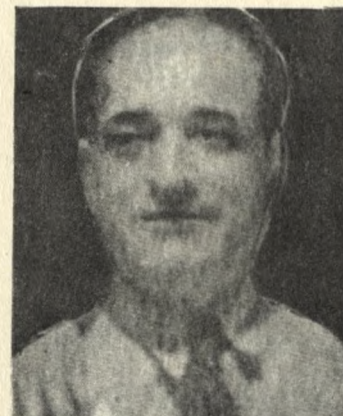
15

16

19

20

21

81

22

81

25

06

26

02

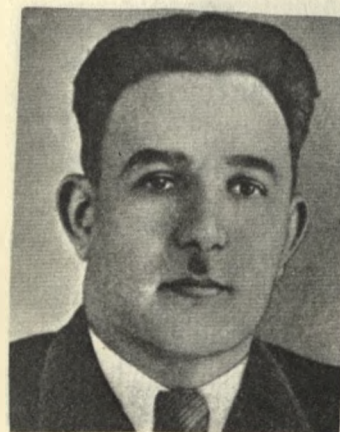
23

08

24

01

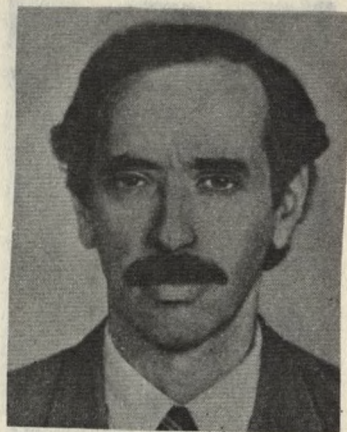

27

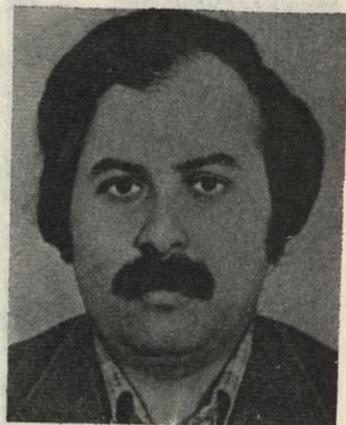

28

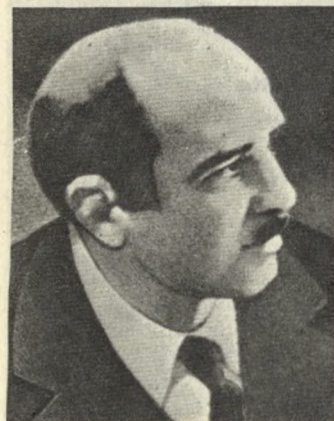
05

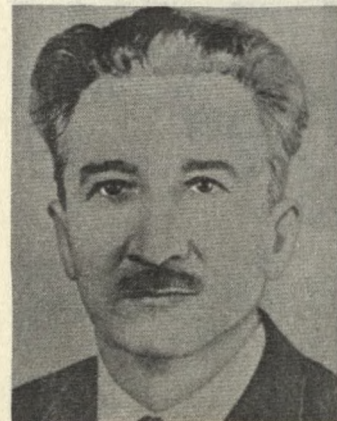
37

38

41

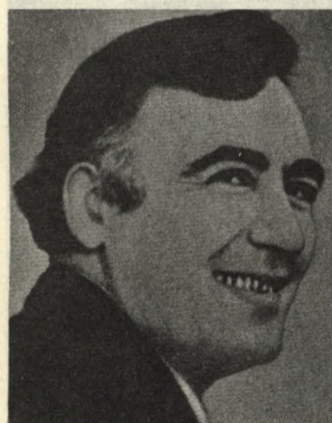
42

39

40

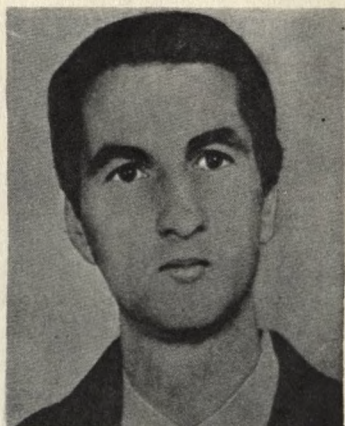
43

44

45

46

49

50

47

48

51

52

53

54

57

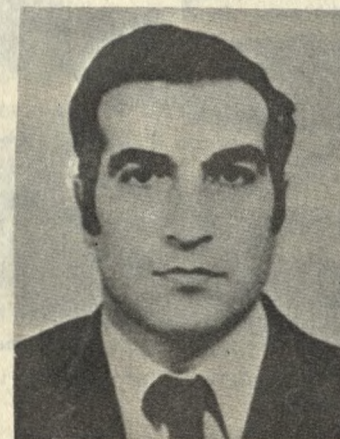
58

55

56

59

Лаһыч гәсәбәсіндән көрүнүш.

ләчәк. Отуруб мәнән өтәри өмрүнү чүрүтмә. Мән сәнә евләнән де-
жиләм. Истәдијин адама әрә кет, аилә гур!

Сонабачы евләри кәзиб, бу сөһбәти бәзәјиб-шиширдиб аләмә ја-
йырды.

Мирјусиф Лаһычы Авропаја охумаға кетмәк мәгсәдилә тәрк едән-
дән ики һәфтә сонра гара хәбәри кәлди. Анасынын гопардығы ши-
вәндән бүтүн гәсәбә сарсылырды, тәкчә адамлар јох, даш диварлар
да ган ағлајырды.

Ана арамсыз тәкрар едирди:

Әләкләр, ај әләкләр,
Чырманыб ағ биләкләр.
Дүшмәнә хәбәр олсун,
Һасил олду диләкләр.

...Мирјусифин чыхышы гәсәбәдә узун-узады мүбаһисә мөвзусу
олмушду... Һәр јердә о барәдә данышырдылар...

Һәфтә базарындан гајыданлар јени хәбәрләр кәтирирдиләр. Бол-
шевикләр Дағыстанда Деникини мәғлуб едибләр... Инди Самур чајы
гарағындадырлар... Һәр јердә фәһлә-кәндлиләр баш галдырыб...
Мүлкәдарларын торпаглары тутулур, мал-гараларыны апарырлар.
Варидатларыны талан едирләр... Өзләрини өлдүрүрләр... Чохлары
чаныны кәтүрүб гачыр.

Ленин вә Тротскинин ады тез-тез тәкрар олурду.

Хәбәр кәлди ки, инкилисләр чыхыб кедир... Елә бу вахт шәләбығ
Һәсәналы Бакыдан кәлди. О, Сураханыда чилинкәр ишләјирди. Ше'р
јазырды, јахшы да гәсидә охујурду. Инкилисләрин Азәрбајҗандан
чыхыб кетмәси барәдә бәдијә јазмышды.

Башлакынан нағараны чалмаға,
Сөзләрими та јадына салмаға,
О кәлмишди Гафгазијада галмаға,
Галајды мейман, һара чыхды кетди?

Чул-чувалын јығышдырыб бағлады.
Гоншумузун үрәјини дағлады,
Онлар кетди, арвадлары ағлады,
О маһтабан һара гачды кетди?

Жәлән кими гујругуву буладың,
Севинчиндән лап ит кими уладың,
Гарына фәтир гатырларын суладың,
Дәрдүвә дәрман һара чыхды кетди?

Гонаг, гонаг, бу иди сәнин гонағың?!
Инди сөjlә кимә галды күманың?
Сән аллаһын, сән мәзнәбин, сән динин,
Шапкасы финчан һара чыхды кетди?

Дилләри пис, данышырлар гарт кими,
Сөз деjәндә галырдылар мат кими
Чохларынын туманы арвад кими,
Быг гырхдыранлар һара чыхды кетди?

Кәндләрдә jахшы кәнддир Бүлбүлә,
Jаланы долдурмушдулар зәнбилә.
О Батума, сән дә ки, чәһәннәмә?
Подрати Иран һара чыхды кетди?

Жәлмиш иди әсир едә бизләри,
Ханыш-худуш иди бүтүн сөзләри,
Белә деjир әчнәбиләр өзләри,
Бир дәстә "реjһан" һара чыхды кетди?

О күндән ки, башладылар кәлмәjә,
Чәһд етдиләр һәр бир иши билмәjә
Нефт алдылар, пуллары jох вермәjә,
Гатыр сатанлар һара чыхды кетди?

Пәнчәкләри охшаjырды лап дона,
Чәтин ишдир jары jолдан дәнә,
Бир нәфәсә кетдиләр дүз Лондона
Аләмә "Солтан" һара гачды кетди?

Билдир бу вахт үрәjими дағладың,
Ведрә алыб жалонкаjа бағладың.
О гачанда сән вағзалда ағладың,
Сөjlә вәфасыз һара гачды кетди.

Фикр еләмә пәнчәjини сатарсан,
Шапканы да чевиртдириб гоjарсан.
Олмаса вердириб боjатдырарсан
О нахәләфләр һара гачды кетди.

Бу ше'р тез бир заманда дилләр өзбәри олмушду. Фәһләләр, чаванлар бир jерә jыгышанда ведрәнин алтына вура-вура охуjурдулар...

БУ ДА БИР ДӨВРАН ИДИ... Күнләр кечир, һәjат давам едир. һадисәләр, хош вә кәдәрли хәбәрләр бир-бирини әвәз едирди...

Jазын орталарында һәфтәбазардан гаjыданлар хәбәр кәтирдиләр ки, болшевикләр Бақыны тутублар. Товаришләр jахын күнләрдә Лаһыча кәләчәкләр.

Ахшамүстү базар вә мәсчид меjданында адамлар мүлаһизә жүрүдүрүләр. Дөвләтлиләрин шеjләри, варидаты касыблара пәjланачагыны сөjlәjирдиләр... Чохлары севинирдиләр. Ағыз деjәни гулаг ешитмирди. Бала Аға сәкиjә галхыб әлини тәрпәдә-тәрпәдә гышгырды: "Һәр шеj касыбларын олачаг. Нә бәj, нә рәијjәт, нә аға олмаjа-чаг... Һәр шеj пәjланачаг..."

Көрүкбасан кечәл Бабабәшир бәркдән сорушду: "Һәр шеj? Аға Марчанын дөрд арвады вар... О дөрдүнчү балача арвады Хырда ханымы мәнә верәрләр?"

"Әлбәттә верәрләр, — Бала Аға дилләнди, — онун дөрд арвады вар; сән jазыг касыбын бири дә jохдур..."

Бабабәшир һәjәчанла: "Хырда ханымы мәнә?"

— Һәри! Һәри!

Һамы күлдү. Әл чалдылар. Һәj-һараj гопду.

... Дөвләтлиләр әшjаны гоһум-әгрәба вә касыб гоһумларынын евләриндә кизләдирдиләр. Бә'зиләри либасларыны дәишдириб шәлә папаг гоjурдулар, чарыг жеjир, өзүнү әкинчиjә, чобана охшадыр, касыб гоһумлара jалтагланырдылар...

Лаһычын тарихиндә марағлы һадисәләрдән бири дә өлкәдә “со-
сиалист ингилабынын” гәләбәси, башга сөzlә, Гызыл Ордунун гәсәбәжә
кәлмәси иди... Илк нәзәрдә адамын јадына киноларда кәрдүҗү басмагә-
либ, “ән’әнәви” һадисәләр дүшүр – будур, бир дәстә атлы кәндә жирир
вә шүбһәсиз, варлыларын зүлмүндән тәнкә кәлмиш јерли муздурлар вә
кәндиләр дәрһал ингилаб едиб Гызыл Орду илә бирләширләр, ағыр
мүбаризәдән сонра кәнд, јахуд гәсәбә өз ингилаб комитәсини тәшкил
едир вә с. вә и. а. Анчаг белә олмамышды...

...Шамаһыдан хәбәр кәндәрдиләр ки, бәс үч-дөрд нәфәр ағсаг-
гал, сөзүкчән адам кәлсин Гызыл Ордуну Лаһыча апарсын – даһа нә
оласыды ки, бир һөкүмәт ки, өзү өз ајағы илә Шамаһыја гәдәр кәлиб
чыхыб, демәли Лаһыча да кәлмәлиди, она кәрә дә бир нечә ағсаггал
јығышыб кедир Шамаһыја. Лаһыч ағсаггалларына чыр-чындыр ичиндә
олан, силаһлары сыныг-салхаг, атлары үмумијјәтлә, олмајан гырх нә-
фәр рус солдаты кәстәриб дејирләр ки, бунлар Лаһыча ингилаб елә-
мәжә кедәчәкләр. Шамаһы ингилаб комитәсинә илтизам верин ки, бир
сәдәмә тохунса, башларына бир иш кәлсә, Лаһыч әһалиси чавабдеһ-
дир. Ағсаггаллар е’тираз едирләр ки, биз бу чүр илтизам верә билмә-
рик. Шамаһыдан Лаһыча гәдәрки јол ермәни илә долудур, бунлар да
Лаһыча пијада кедәчәкләр; атлары јох, дөвәләри јох. Мешәдә, дағда-
дашда ермәни русу күлләјә басса, она Лаһыч нијә чаваб вермәли-
дир?..

...Чох чәк-чевирдән сонра ағсаггаллар илтизамы бу чүр верир-
ләр ки, Лаһыча кирәндән чыхана гәдәр бунлара завал кәлсә, Лаһыч
чаваб вермәлидир.

Чыр-чындыр ичиндә, бир ајағында галош, о бириндә чуст, сач-
саггал басмыш дәстә “Интернационал” охуја-охуја кәлиб чыхыр Ла-
һыча. Лаһыч әһалиси Гызыл Ордуну һачалы кишинин имарәтинин
үчүнчү мәртәбәсиндәки халча-палазлы отагларда јерләшдирир. Сол-
датлар халча-палазларын һамысыны јығышдырыб үчүнчү мәртәбә-
дән һәјәтә атырлар ки, “это буржуазные остатки”... Остатки,
демәли, остатки, нә сөз вар!.. Чындыр шинелләри тахта дөшәмәјә
сәриб үстүнә узаныб башлајырлар динчәлмәјә. Гәсәбә әһли фикир-
ләшир ки, әкәр бунлар халча-палазы атыб тахтанын үстүндә шинелә
бүрүнүб јатырларса, демәли, плов да јејән дејилләр; она кәрә шор-
ба бишириб верирләр... Солдатлар һәр гашыгы ағызларына апар-

дыгча дејирләрмиш ки, ох, как вкусно!..

Дәстә командири, јашлы бир рус забити үч нәфәр әлалтылары
илә мәһәлләләри кәзир, мүәллим вә усталарла данышыр вә көрүр
ки, бурада ингилаб үчүн һеч бир тәһлүкә јохдур, солдатларыны јы-
гыб гәсәбәни тәрк едир. Солдатлар “Интернационал” охуја-охуја
Жирдман бојунча үзүашағы јол алыб кедирләр.

Совет солдатлары кедәндән сонра гәсәбәжә сәс јајылды ки, мүса-
ват партијасынын лидерләри Мәммәд Әмин Рәсулзадә вә Абасгулу
Казымзадә Лаһыча кәлибләр. Пәнаһ кәтирибләр. Гәсәбә базарына
бахыблар.

Бу һадисәни нә бир-ики чүмләдә вә нә дә бир нечә сәһифәдә тәс-
вир етмәк мүмкүн дејил, хусуси мөвзудур.

Сәрдуварлы Сәрдар гәсәбә ингилаб комитәси сәдри тә’јин едил-
мишди. Вахтилә һәким Молла Мәһәммәд Рза бунунла бағлы ашағы-
дакы әһвалаты нәгл етмишди:

“Надир шаһын Муса адында дәлләји варды. Сарај мүһитиндә
онунла һесаблашырдылар. Һәтта Надир шаһын гојдуғу нә чох галын
вә нә дә чох назик. јығчам саггалы дәлләк Муса “кәшф” етмишди.
Аз бир заманда нәинки Иранда, бүтүн мүсәлман әләминдә чохлары
“Надири саггал” гојдурмаға башладылар... Бу саггал һәр чәһәтдән,
хусусән һифз-сәһһә нөгтеји-нәзәриндән мүнәсиб иди.

Вахт кечдикчә дәлләк Мусанын шаһын ваһимә вә зәһминдән әл-
ләри әсмәјә, ајағлары титрәмәјә башлады. Надир вәзијјәти белә
көрдүкдә, дәлләји бу ишдән азад едир. Мәрһәмәт әләмәти олараг
ону Мазандарана вали (губернатор) гојур.

Мазандаран Иранын ән танынмыш торпагларындан биридир.
Зәнжинлији илә мәшһүрдур. Ејни заманда, әһалиси чох чод, үсјан-
кар вә гелү-галчыдыр. Рәвајәтә кәрә, онлар дивләрин өвладлары-
дыр. Бојлары уча, енликүрәк, ајағлары, әлләри јекә вә узун,
башлары ири, чәсарәтли, сәрт, амансыз, јолкәсән, карвансојан.
Јери кәлмишкән, гејд едәк ки, Иранын ахырынчы шаһ сүлаләси Рза
Хан Пәһләви мазандаранлы иди.

Нә исә дәлләк Муса варид олур Мазандарана. Тәнтәнә илә гар-
шылајырлар. Губернатор сарајына кетмир. Истираһәт етмәдән ида-
рәјә кәлир. Өвза вә вәзијјәт барәдә изаһат вермәк истәјирләр, гулаг
асмајыб зинданда оланларын сијаһысыны тәләб едир.

Сонра зиндана кедир, гапылары ачдырыб бүтүн душтаглары бура-хыр.

Гулдурлар, карванкәсән, адамөлдүрәнләр башлајыр халга диван тутмаға, әзаб-әзијјәт вермәјә. Дәлләк Мусанын икинчи әмри о олур ки, өлән кишиләри мәнсиз басдырмајын. Өзү дә кирирмиш мејит олан отаға, һамыны чыхардырмыш бајыра, әјилиб чәназәнин гулағына нә исә дејиб сонра чыхыб ичазә верирмиш өлүнү басдырмаға.

Аз бир заманда вилајәт дөнүр әсл чинајәт очағына. Әһали һәтта өз евиндә тәһлүкәдә олур.

Әһвалаты јазырлар пәјтахта. Хүсуси адамлар кәндәрирләр шаһын һүзуруна ки, бу тәзә вали дириләрлә јох, анчаг өлүләрлә мәш-гулдур.

Мәсәлә бөјүјүр. Надир шаһ бәрк гәзәбләнир, дәлләји вәзифәдән азад едир. һөкм верир ки, дәлләк Мусаны кәтирсинләр пәјтахта.

Дәлләк Мусанын күркүнә бирә дүшүр. Ону Надир шаһын һүзуруна кәтирәндә үзү үстә дүшүб башлајыр сүрүнмәјә вә јалвармаға. Јахынлашыб шаһын ајагларыны гамарлајыб өпүр ки, мәним һеч бир жүнаһым јохдур...

Надир шаһ тәпиклә ону итәләјиб гәзәблә сорушур: “Пәдәр сүхтә, о нәдир, дөвләт ишләрини гојуб, башламысан өлүләрин гулағына нә исә пычылдамаға”.

“Гиблеји-аләм сағ олсун, мән өлүләрә һеч дә пис шеј демирдим. Дејирдим ки, кедирсиз о дүнјаја. Сиздән хәбәр алачаглар ки, бу дүнјада нә вар? Чаваб верәрсиз ки, көрүн бу дүнја нә жүнә галыб ки, дәлләк Муса Мазандаранда гобурнатдыр”.

Надир шаһ кими әзәзил адам өзүнү сахлаја билмәјиб гејри-ихтијари жүлүмсәјир вә ајағы илә дәлләји вуруб дејир: “Рәдд ол бурдан, пәдәр сүхтә!”

Һәр жүн јени хәбәрләр кәлир, тәшвиғатчылар пејда олурду. Сөһбәт дә бу иди ки, инди һакимијјәт фүгәраји-касибәниндир. Чамаат кет-кедә көрүрдү ки, Мирјусифин сөзләриндә һәгигәт вардыр.

УҒУР ОЛСУН!

Нечә күн иди ки, һава ачылмырды. Нә күндүзләр Күнәш, нә дә кечәләр Ај вә улдузлар көрүнүрдү. Бабадаг галын гара булудларда итмиш, әтраф дағлар исә думана бүрүнмүшдү. Арабир көј каһ бир, каһ да диқәр сәмтдә курулдајыр, шимшәк чахыр, алов дилләри булудлары парчалајырды. Бирдән елә курулту гопду ки, елә бил көј гүббәси парчаланды. Далбадал илдырым чахды. Ваһимә, горхудан адамын бағры јарылырды.

Шиддәтли јағыш башлады, чох кечмәдән аләм сел-су алтында галды. Қирдманчај, Кәфәлә, Лүло, Кишлә чајлар ашыб дашырды вә кет-кедә сәвијјә галхырды. Елә бил Нүһ туфаны тәзәдән башлајыр, Јер күрәси су алтында галачагды.

Лүло чајы дам бојда нәһәнк дашлар дијиррәдирди. Қирдман чајынын курултусу һәр анда артыр, дағларда јаранан әкс-сәдадан јер титрәјирди. Елә бил дүнјанын ахыры иди. һамы өзүнү е’тибарлы јерә вермишди.

Бешинчи вә дөрдүнчү синфин 15 нәфәр шакирди вә мүәллим Рәсул Рәһимли мәктәб јерләшән һачы Чаһанбахш бинасында үчүнчү мәртәбәдәки узун балконда дајаныб әтрафа бахырдылар.

Рәсул мүәллим деди: “Гәдим Ла шәһринин Лаһыча чеврилмәсини туфанлы јағышла әлагәләндирирләр. Куја чајлар ашыб-дашыб, өһали хилас олмаг үчүн Нијал дағына гачыб. Ла шәһри мәһв олуб. Вә дејибләр ки, Ла шәһри һеч олду. Сонра данышдыгда ихтисара дүшүб галыб “Лаһеч”.

Түфәнксаз уста Маһмудун оғлу балачабој Исрафил деди: “Мүәллим әфәнди, бәс дејирләр Ла шәһри зәлзәләдән виранә галыб?”

“Белә бир мүлаһизә дә вар, — Рәсул мүәллим онун сөзүнү тәсдиг етди — зәлзәләдән дағылмасы да еһтимал олунур”.

Ә’лачы шакирд Рза Рзәзәдә үзүнү Қирдманчаја тутуб, һәрарәтлә сөјләди:

Әјил, Қирдманым, әјил кеч,

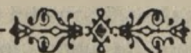
Дөвран сәнин дејил, кеч!

Башга бир шакирд үзүнү дағлара тутуб, һәрарәтлә охуду:

Дәрдли синәмдәки әски чығырлар
Инсан изләринә бәнзәр а дағлар.
Бу ағыр башлыча бахышын мәнә
Ганлы әфсанәләр сөjlәр, а дағлар!
Рза Рзазадә јенә давам етди:
Дағларынын башы гарлы,
Синәси јашыл орманлы!
Дәрәләрин ширин барлы,
Азәрбајчан! Азәрбајчан!

Чәфәрзадә санки сөһбәтә јекун вурмаг истәди:
Хочам, әјләндирмә мәни
Карваным јола дүшмүш...

7

Yüzlərdən bir neçəsi

ИЧТИМАИ – СИЈАСИ ФӘАЛИЈҖАТ. ЕЛМ. МӘДӘНИЈҖАТ.

Гејд етдик ки, Лаһыч тәкчә адлы-санлы усталары, мұхтәлиф пешәләрдән олан маһир сәнәткарлары, тачирләри илә јох, һәм дә Азәрбајҗанын ичтимаи-сијаси, елм вә мәдәни һәјатында мұһүм јер тутан өвладлары илә таныныр. Тәсадүфи дејил ки, гәсәбәнин мәһәлләләриндән бири о вахтдан бу күнә кими Зијалылар мәһәлләси адланыр. Бу күн Лаһычда тәһсил көрмәмиш адама раст кәлмәк олмаз. Кәнддә мәдәни-маариф, сәһијјә очагларынын бүтөв бир шәбәкәси јараныб. Лаһычдан чыхмыш алимләрин, мұтәхәссисләрин, мәдәнијјәт хадимләринин сәси чоһ-чоһ узаглардан кәлир.

Лаһыч зијалыларынын, сәнәткарларынын бә'зиләри барәсиндә китабын ајры-ајры сәһифәләриндә өтәри гејдләр, штрихләр олмуш, адлары чәкилмишдир. һәмјерлиләримдән бир нечәсини мәндә олан фото-шәкилләри илә охучуларә тәғдим едирәм:

1. **Молла Мәһәммәд Рза** (1866-1935) - һәким, дин хадими. Китабда онун барәсиндә бәһс едилиб.

2. **Гасым Исмајылов** (1887-1922) - Азәрбајҗанда фәһлә-кәндли һәрәкатынын көркәмли нұмајәндәләриндән иди. Губа гәзасы ингилаб комитәсинин сәдри ишләјиб. Кәнчә Гәзасы Ичрайјә Комитәсинин сәдри вәзифәсиндә оларкән әксингилабчылар тәрәфиндән өлдүрүлүб.

3. **Әли Бајрамов** (1889-1920) - Азәрбајҗанда фәһлә-кәндли һәрәкатынын, "һүммәт" тәшкилатынын рәһбәрләриндән бири олуб. 1920-чи ил мартын 22-дә әксингилабчылар тәрәфиндән өлдүрүлүб.

4. **Аға Султанов** (1901-1936) - һачыгабул вә Шәмкир гәза ингилаб комитәләринин сәдри, Азәрбајҗан халг маариф комиссары, Азәрбајҗан КП МК-нын икинчи катиби, Кәнчә Маһал Партија Комитәсинин катиби ишләјиб. Күрчүстанда Ахалтсих Рәјон Комитәсинин катиби оларкән өлдүрүлүб.

5. **Һәкүмә Султанова** (1909-1981) - Азәрбајҗанда гадын һәрәкатынын көркәмли хадимләриндән бири олуб, Азәрбајҗан комсомолу МК-нын катиби, Азәрбајҗан гадыны" журналынын редактору, республика Инчәсәнәт Ишләри Идарәсинин рәиси, "Азәрнәшр"-ин директору, Азәрбајҗан Назирләр Совети сәдринин мұавини вәзифәләриндә чалышыб. Бир сыра китабларын мұәллифидир. Тарих елмләри намізәди иди.

6. **Сејфулла Мәһдијев** (1902-1937) - полковник, Азәрбајҗан дивизијасында алај командири, 37-чи илин гурбанларындан бири.

7. **Бағыр Мәһдијев** (1907-1980) - подполковник.

8. **Әләкбәр Әлијев** (1907-1962) - полковник, 1941-1945-чи илләр мұһарибәсинин гәһрәманы, Суворов адына партизан дәрәсәсинин командири. Одер саһилләринәдәк дөјүш јолу кечмиш, мұһарибәдән сонра мұхтәлиф һәрби вәзифәләрдә чалышмышдыр.

9. **Бахыш Мәһдијев** (1919-1993) - полковник, 1941-1945-чи илләр мұһарибәсинин гәһрәманы, 223-чү дивизијада алај командири олуб. Мұһарибәдән сонра Кәнчә вә Бақы дахили ишләр идарәләринин рәиси ишләјиб.

10. **Зејнал Рәһимли** (1894-1984) - мајор, кәнчликдә тачир олуб.

11. **Солтан Мәһдијев** (1914-1986) - академик, кимја елмләри доктору, профессор, әмәкдар елм хадими.

12. **Әкрәм Чәфәр** (1906-1991) - филолокија елмләри доктору, профессор, әмәкдар елм хадими.

13. **Фәтулла Салаһов** (1907-1991) - техника елмләри доктору, профессор.

14. **Сәһраб Мәһдијев** (1933-1991) - техника елмләри доктору, профессор.

15. **Әләвсәт Мәһдијев** (1912-1986) - тибб елмләри доктору, профессор.

16. **Ибраһим Мүслүмов** (1922-1993) - тарих елмләри доктору, профессор.

17. **Гәни Мәммәдов** (1925-1993) - техника елмләри доктору, профессор.

18. **Рәсул Рәһимли** (1891-1958) - Алманијада техники институту битириб. Мұһәндис, достент. Китабда онун барәсиндә бәһс едилиб.

19. **Һәсән Рәһимли** (1894-1959) - 1918-1924-чү илләрдә Лаһычда мәктәб директору олуб. Китабда онун барәсиндә бәһс едилиб.

20. **Ваһаб Ахундов** (1895-1953) - шәргшүнас, досент. БДУ-да фарс дили мұәллими олуб.

21. **Чәләл Гасымов** (1905-1981) - физика-ријазиијат елмләри намізәди, БДУ-да мұәллим олуб.

22. **Мәһәммәдрза Мүслүмзаде** (1896-1928) - шәргшүнас, Сибирдә сүркүндә вафат едиб.

23. **Јусиф Рәһимли** (1908-1979) - республикада илк һүгүг мәктәбинин директору, БДУ-нун мұәллими, бейнәлхалг һүгүг мұтәхәссиси.
24. **Јәдулла Сүләјманов** (1924-1950) - техника елмләри намизәди.
25. **Сүләјман Сүләјманзадә** (1905-1983) - һәким, Нахчыванда сәһијјә назирини олуб.
26. **Талыб Сүләјманов** (1908-1982) - илк лаһычлы агроном.
27. **Мейди Һүсејнов** (1916-1967) - һәким, республика курортлар идарәсинин рәиси олуб.
28. **Фәрәчулла Сүләјман оғлу** (1883-1962) - тачир, мұәллифин атасы.
29. **Әлискәндәр Рүстәмөв** (1870-1959) - тачир, китабда онун барәсиндә бәһс едилиб.
30. **Муса Сүләјманов** (1898-1966) - тачир, китабда онун барәсиндә бәһс едилиб.
31. **Һәбиб Әләкбәрөв** (1878-1964) - сәнәткар, өзү вә атасы Кәр-бәләји Әләкбәр барәдә китабда бәһс едилиб.
32. **Мейди Салаһов** - тарих елмләри доктору, профессор.
33. **Аға Мейдијев** - Азәрбајҗанын халг рәссами.
34. **Муса Мусајев** - кимја елмләри доктору, профессор.
35. **Солмаз Гасымова** - сәнәтшұнаслыг доктору, профессор.
36. **Баба Һагвердијев** - физика-ријазијјат елмләри доктору, профессор.
37. **Һафиз Әлимәрданов** - кимја елмләри доктору.
38. **Рөвшән Һагвердијев** - физика-ријазијјат елмләри доктору.
39. **Мирдамәт Садыгов** - профессор.
40. **Шөвкәт Сәлимова** - игтисад елмләри намизәди, илк гадын кәми капитаны.
41. **Надир Ибраһимов** - физика-ријазијјат елмләри намизәди, мәшһур астроном.
42. **Асәф Рүстәмөв** - тибб елмләри намизәди, мәшһур әчзачы.
43. **Әһмәд Исмајылов** - техника елмәри намизәди, Дөвләт мұкафаты лауреаты.
44. **Тинатин Әлијева** - педагожи елмләр намизәди.
45. **Роза Әлијева** - кимја елмләри намизәди.
46. **Мәммәдаға Талыбов** - физика-ријазијјат елмләри намизәди.
47. **Сәфурә Сүләјманова** - кеолокија-минералокија елмләри намизәди.

48. **Рәсул Әһмәдов** - кимја елмләри намизәди.
49. **Олмаз Әләскәрөва** - кимја елмләри намизәди.
50. **Камран Мусајев** - кимја елмләри намизәди.
51. **Мүслүм Мәммәдов** - Бақы шәһәр вә Нәсими рајон партија комитәләринин биринчи катиби, республика халг тәһсили назирини олуб. Тарих елмләри намизәди, досент.
52. **Руһи Әләскәрөва** - Лаһыч тарих-дијаршұнаслыг музејинин ишчиси, ССРИ Али Советинин депутаты олуб.
53. **Јусиф Әлијев** - әмәкдар иншаатчы, назир мұавини.
54. **Күбра Һүсејнова** - санаторија баш һәкими.
55. **Тамилла Сүләјманова** - нефтчи, мұәллифин бачысы.
56. **Бәһијјә Сүләјманова** - Бақыда 44 нөмрәли бағчанын мұдири.
57. **Зенфира Һүсејнова** - һәким-курортолог.
58. **Гулу Һүсејнов** - ријазијјат мұәллими.
59. **Гәнбәр Маһмудов** - шәргшұнас, БДУ-нун әрәб дили мұәллими.

(Гејд: Шәкилләр һәммин сыра илә верилмишдир)

МҮНДӘРИЧАТ

Өн сөз.....	5
1. Лаһыч. Мәһәлләләр, евләр, дүканлар, дүканчылар.....	13
2. Әһали. Адәт-ән'әнәләр. Мәрасимләр	121
3. Сәнәтләр. Сәнәткарлар.....	131
4. Сосиал һәјат. Зиддијјәтләр. Проблемләр.....	155
5. Һәр шейдән бир аз. Рәвајәтләр, һадисәләр	195
6. Карваным јола дүшмүш	219
7. Јүзләрдән бир нечәси	265

Бухылышына мәс'ул

Һачы Гулијев.

Мәтн компүтердә һазырламышдыр

Елдар Чәфәров.

Китабын бухылмасына көмәк көстәрмишдир:

1. Исмајыл район Ичра һакимијјәти (**В.Н. Рәһимов**)
2. Исмајыл район Тәһсил шә'бәси (**Ф.З. Бәширов**)
3. **Аллаһверди Мәммәдов** ("Азәрбајҗан" нәшријјәти)

Китабын тиражы "Лаһыч" хејријјә чәмијјәтинә верилир.

Нәшријјат редактору **Һикмәт Маһмуд.**

Рәссам-тәртибатчы **Хасад Мирзәјев.**

Техники редактор **Фазил Әлијев.**

Корректорлар **Һөкүмә Талыбова, Ч. Бабашова.**

Фотограф **Чәһанкир Ибадов**

Китабын чапа һазырланмасында иштирак етмишдир: **М. һагвердијев, М. Фәрзуллајев, М. Садыгов, Г. Аббасова, Е. Ағамалыјева, А. Кәримов, М. Гасымов, А. Фәрәхов, М. Әзизов.**

ИБ-05